

ଅସାମାନ୍ୟ

: રૂઝાનુખંધ :

જે ધરતીનું ધાવણ પીને આપણે
ઉછરીએ છીએ એનાં પોતાનાં શિક્ષણ
સંસ્કાર અને પરાધીન પ્રભુ તરીકે
આપણને ઉચ્ચ કેળવણીને નામે જે
શિક્ષણ સંસ્કારમાં પળોટવાનો શાહી-
વાદી સંસ્તનતના નેજા તળે જે યોગના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

૧ ગજરાતી મળોરત : વિમાય ૧

અન કમાવ ૨૪૮૩૩

કિમત ૨-૮-૦

પ્રાગમ રૂઝાનુખંધ

વનો ૬-૧૬

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં યુગની ધૂંસરી
એ જેડી દમને માતા-પિતા વડીલ
તરીકેની જવાબદારી અદા કયનો
આત્મસંતોષ અનુભવે છે. પરંતુ એ
પરિસ્થિતિ નવજુવાનોને નવીન વાતા-
વરણની ધુમરીઓ વચ્ચે ઘસડીને
નવી જ સમસ્યાઓ નિર્માવે છે.

રજત મહોત્સવ વર્ષ.

અગ્રગણ્ય હિંદી વીમા કંપની
ધી

યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
કંપની લી.
[સ્થાપના સને ૧૯૧૯]

- ★ જાંદગી
- ★ આગ
- ★ મોટર
- ★ દરિઆઈ
- ★ હુલ્લડ વગેરે વિમાઓ

હેડ ઓફીસ : યુનીવર્સલ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ
સર પ્રીરોજશાહ મહેતા રોડ, મુંબઈ.

આન્ય ઓફીસ : ચતુરભૂજ ભુવન, ગાંધીરોડ : અમદાવાદ
આન્ય મેનેજર : આઈ. સી. મુનશી

ટલીફોન નંબર :

૨૭૭૮ : અમદાવાદ.

૩૦૮૨૮ : મુંબઈ

ટલીગ્રામ :

“યુનીફાયર” મુંબઈ

„ અમદાવાદ

આગ-મોટર

વગેરે દરેક જાતના અકસ્માતના વીમા માટે
હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ.

સંજીનતાનાં આંકડા

સત્તાવાર થાપણ ... .. રૂ.	૬,૦૦,૦૦,૦૦૦
બહાર પડેલી થાપણ ... રૂ.	૩,૫૬,૦૫,૨૭૫
ભરાયેલી થાપણ ... .. રૂ.	૭૬,૨૧,૦૫૫
શેરહોલ્ડરોની જવાબદારી ... રૂ.	૨,૮૪,૮૪,૨૨૦
કુલ ફન્ડઝ ... .. રૂ.	૫,૫૬,૩૦,૬૫૪
પ્રીમીઅમ તથા વ્યાજની આવક (૧૯૪૩) ... .. રૂ.	૨,૩૩,૩૫,૨૧૩
ચુકવેલા દાવા ... .. રૂ.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
	થી વધુ

વિમા અગર એજન્સી માટે લાગેલાં યા મળેલાં:—

:આન્ય મેનેજર:

શાંતિલાલ એમ. ફોજદાર

ગાંધીરોડ, કુવારા સામે, અમદાવાદ.

ટેલીફોન :

ઓફીસ-૨૨૨૫ ઘર-૭૩૧૩

તાર :

NIASURANCE

વિશ્વયુદ્ધના કપરા સંજોગોમાં પણ....

મનની ચિરંજીવ શાંતિ,
નાણાક્રિય સલામતિ,
વૃદ્ધાવસ્થા માટેની,
જોગવાઈ,

આ બધું ય
તમને ફક્ત હિંદમાંજ
છત્રીસ વર્ષથી
સ્થપાયલી સદ્દર
વીમા કંપની

લાગવગ ધરાવનાર તથા
આબરૂદાર ગૃહસ્થો માટે
ઉમદા તક આપવામાં
આવશે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં
આબરૂદાર તથા વગદાર
ઔરંગેનાઈઝર્સ
ઇન્સ્ટ્રુક્ટર્સ તથા
એજન્ટ નીમવાના છે.

ધી નેશનલ ઇન્ડિયન લાઇફ

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી. માં જ મળશે.

[સ્થાપિત ૧૯૨૭]

મળેા યા લખો:—

: ગુજરાત કાઠિયાવાડના :

ચીફ એજન્ટસ :

સ્પેશીઅલ એજન્ટ :

મનુભાઈ પરીખ એન્ડ કું. જશુભાઈ એચ. પટેલ

૧૯૧૬, પંડ્યા ખીલ્ડીઝ

૩૧૪, આર્ટોડીઆ

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

અમદાવાદ

અદ્વિતીય પ્રગતિ

૧૯૪૩
ની પ્રગતિ

સોસાયટીના ૩૭મા વાર્ષિક અહેવાલમાં દર્શાવાયેલાઓ હવે જનતાની નજીક માટે પ્રગટ થયેલા નીચેના આંકડા હિંદુસ્થાનની અગ્રેષ્ઠ પ્રગતિની પ્રતીતિસભ છે :—

— પ્રગતિના આંકડા —

ચાલુ વીમો	રૂા. ૨૪૮,૨૮,૩૮,૭૧
કુલ અસ્કયામત	રૂા. ૫,૬૫,૭૫,૮૨૧
છાંદગી તથા પરચુરણ વીમાનું ફંડ રૂા.	૫,૪૨,૩૪,૬૦૬
પ્રીતીઅમ આવક	રૂા. ૧,૧૨,૮૧,૨૪૨
ચુકવાયેલા ડાવા [૧૯૪૩] ... રૂા.	૩૨,૧૬,૪૨૦
ચાલુ વર્ષ દરમ્યાન ફંડમાં વધારો રૂા.	૧૭,૩૫,૭૦૦
નવું કામકાજ [૧૯૪૩] ... રૂા.	૫,૩૧,૮૧,૩૧૫

હિંદુ સ્થાન

ડૉ-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લીમીટેડ
હેઃ એડિસ : હિંદુસ્થાન બીલ્ડીંગ કલકત્તા.

એસ. સી. મજૂમદાર
આન્ય મેનેજર
હોર્નબી રોડ, કાટ.
ગુંબર્ધ.

નિતેન્દ્ર મહેતા
ચોરગેનાઈઝર
લાલ દરવાજા,
અમદાવાદ.

કાઠીઆવાડ ઓફીસ
માલવીયા રોડી,
વાનગોલ.

દેવકરણ નાનજ બેંકીંગ કંપની., લીમીટેડ.

મુ'બં, મુ'બં ઉપનગર, નાસીક, અમદાવાદ, સોલાપુર, પુના,
મુરત, ભાવનગર, વઢોદરા, અને બરહાનપુર.

૩૦ શાખાઓ

ટેલીગ્રામ : 'દિનાબેંક'

મે. ડીરેક્ટર: પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી

દેવકરણ નાનજ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની., લીમીટેડ.

ઇન્ડગી ૦ આગ ૦ મોટર

ટેલીગ્રામ : 'દેવઇન્સ્યોર'

મે. ડીરેક્ટર: હીમતલાલ વી. ગાંધી

દેવકરણ નાનજ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કંપની., લીમીટેડ.

ટેલીગ્રામ : 'દિનાઇન્વેસ્ટ'

મેનેજીંગ એજન્ટસ: દેનાસન્સ લી.

દેવકરણ નાનજ પ્રીન્ટીંગ એન્ડ પબ્લીશીંગ કું. લી.

ટેલીગ્રામ : 'સીવરશી'

મે. ડીરેક્ટર: લક્ષ્મીચંદ્ર સી. ડી. નાનજ

દેના સન્સ લીમીટેડ.

ટેલીગ્રામ : 'દેનાસન્સ'

મે. ડીરેક્ટર: લક્ષ્મીકાન્ત સાં. ડાહોળકર

હેડ ઓફીસ:- દેવકરણ નાનજ બીકીંગ,

એક્ષીન્સન સર્કલ, રોડ, મુ'બં.

સૌન્દર્યની બહાર

સાબુના સ્પર્શ પછી
રૂપ સૌન્દર્યની છટા
મેળવી જાય છે. પણ

આ માટે

બોસ્કા સાબુ

સાફ દેજો.

'બોસ્કા ટીશ્વ' બ્રંડ
સ્નાનગૃહનો રૂઝો સંગાથી

બોસ્કાના નહાવાના
તથા ધોવાના સાબુઓ,
ફેસ પાવડરો, પરફ્યુમરી,
હેર ઓઇલ્સ, ઇત્યાદિનું
સચિત્ર કેટલોગ મફત
મંગાવો

— શ્રી રમ્મ —

બોમ્બે

સોપ ફેક્ટરી

૧૦૫, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ

મુંબઈ : ૩

ધી બોમ્બે સોપ ફેક્ટરી

Fabrics of Repute

TO COMFORT STYLE

JUPITER MILL

WASH FABRIC

POPLINS

BARGES HANDKERCHIEFS
CANNED ABAD

INTERNATIONAL TRADERS LIMITED

Distributers

TATA CHEMICALS Ltd.

Sole Selling Agents to for Gujarat
PIONEER MAGNESIA Ltd.

We are Pleased to Announce
that we are Appointed as

SOLE DISTRIBUTORS OF

TATA OIL MILLS

GLYCERINE

AND

TATA CHEMICALS

EPSOM SALT

Inquiries Solicited

Tele. No. 2547

Narottam Building
Kapasia Bazar,
AHMEDABAD.

રાજપુત

ઐરલે

મધુર સંગીત

અને

નિર્દોષ લિજ્જત

‘રાજપુત’ નાં નવાં

આકર્ષણ

★ શહેનશાહ બાબર

★ મુમતાજ

★ વિષકન્યા

★ કારવાં

★ ચાંદ ચકોરી

★ ધના ભગત

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, લોહીવા, રૂતુદોષ,
વંધ્યત્વ તથા ગર્ભાશયના
રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અકસીર છે.

કિં. બાટલી ૧ નો રૂ. ૧૧

★

— નબળાઈ માટે —

શક્તિ સાગર

અત્યુત્તમ છે.

વીર્યદોષ કમતાકત દૂર કરી
શક્તિ આપે છે.

ગોળી ૩૨ ની શીશી ૧ નો રૂ. ૧૧

ડૉ. ડા. કુર્મસી, લી. ડૉ. ડા.

સોલ એજન્ટસ :

એસ. રમણ એન્ડ કું.

ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ.

રા જ મ હે લ

વિ. સં.

૨૦૦૧ ની

સાલમાં

રાજનગરની

રસીક પ્રજા

સમક્ષ

અવનવી

રસસામગ્રી

રજી કરવાની

ખાત્રી આપે છે.

રા જ મ હે લ

ઐરલે

આહીશાન મકાન, મુંદર વ્યવસ્થા

અને સ્વચ્છતાનો

આ દર્શન સુનો

કાળુપુર ખીડ, અમદાવાદ.

નાની માદી પાટીઓ માટે જોડા ફોન નં. ૨૧૬૭

ઉજ્જવળ શવતની પવિત્ર નાશીની ઔરવકથા

લક્ષ્મી પ્રોડક્શન્સનું આગામિ

— મગધ યુગનું ઐતિહાસિક કલાસર્જન —

સુભટ્ર ત્રંથાવસિ :

: પુસ્તક ચોં :

ઋણાનુબંધ

: લેખક :

સીતારામ જે. શર્મા

સુભટ્ર પ્રકાશન મંદિર

૨૨૩૬, બાઉઆની પોળ : રાયપુર

∴ ∴ અ મ દા વા દ ∴ ∴

પ્રકાશક : સીતારામ જી. શર્મા

સુલટ પ્રકાશન મંદિર

૨૨૩૬ : બાઉઆની પોળ, ગાંધીધામ, અમદાવાદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાંપ્રદાયિક-સંગ્રહ

૨૪૬૩૩

ક્રિમત : અદી રૂપીઆ

આવૃત્તિ પહેલી

∴

∴

વિ. સં. ૨૦૦૦

: વાર્ષિક લવાજમ :

: સ્વદેશમાં :

: વિદેશમાં :

રૂ. ૬-૦-૦

રૂ. ૮-૦-૦

*

મુદ્રક :

કેશવ હ. શેઠ

ખેડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર

ખાડીઆ : અમદાવાદ

સ મ પ્ણ

એક સમયે વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં સર્વોપરિપક્વ
વિરાજનાર, કાળજી પરાધીન અને કંગાળ
અનેલી સુજલાં સુક્ષ્માં માતૃશ્રમિને, પુનઃ
વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં સ્વાધીન અનેલી નેવા
દમ્બતા અને તે અર્થે સક્રિય પ્રયાસો કરતા

શ્રીમાન પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજીને

સંચાલક તરફથી

‘ઋણાનુબંધ’ પહેલા વર્ષનું ચોથું પુસ્તક છે. ‘સુલક્રમંથાવલિ’નું પ્રથમ વર્ષ પૂરું થાય છે. યુદ્ધનિત પ્રતિકૂળ સંયોગોને અંગે ઉપસ્થિત થયેલી અનેક મુશ્કેલીઓ, તેમજ કાગળ, મુદ્રણ, આંધકામ, ખેલોક બનાવવાનું ખર્ચ એ બધાની અતિ ઘણી મોંઘવારી થઈ જવા છતાં, કાર્યારંભે વાચકોને આહ્વાન પાનાના નક્કર વાચનનું જે વચન આપ્યું હતું, તેનું અમે સાંગોપાંગ પાલન કર્યું છે.

બીજા વર્ષમાં ગ્રંથમાળાને વધુ વિકસાવવાના અમારા મનોરથ હતા, પરંતુ વચ્ચે થયેલા ઑર્ડિન-સના ગદાપ્રહારને લીધે, કદ અને વાચન સામગ્રી હિપર સીતેર ટકા જેટલો કાપ મૂકવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ ગઈ છે. આવા સ્થિતિ સંજોગમાં ગમે તે રીતે ગ્રંથમાળાને ચાલુ રાખવાને બદલે, વધુ સારા સ્થિતિ સંજોગોની રાહ જોઈ, ત્યાં સુધી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાના હાલના સ્વરૂપ અને ધોરણનું પ્રકાશન મોકુફ રાખવાનો નિર્ણય અમારે માટે અનિવાર્ય બની ગયો છે. એટલે ‘ઋણાનુબંધ’ અમારા ભાંડુઓ સમાન વાચક સમુદાયને આપી હાલ તુરત તો એમને રામ રામ કહેવા પડે છે.

આ ગ્રંથાવલિ એના એક વર્ષના અદ્ય જીવનમાં પણ ગુજરાતી વાચક સમુદાયમાં એને માટે પ્રેમ અને સહજાવની લાગણી જન્માવી, ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી શકી, એથી અમને સંતોષ છે. ભવિષ્યમાં સાનુકૂળ સ્થિતિ સંજોગ પ્રાપ્ત થશે તો, એ સંતોષ આ ગ્રંથાવલિના પુનઃ પ્રકાશનમાં અમને પ્રેરણા રૂપ બનશે. ગ્રંથાવલિના સંચાલનને સરળ બનાવવામાં જે જે સન્નિવૃત્તિઓ અમને દિલ્લર સાથ અને હાથ આપ્યો છે, તે સહુના અમે ઋણી છીએ. એમનો એ સર્વાંગિણ સહજાવ અમારે સાડે સદાકાળની ઇચ્છિત વસ્તુ હતી: છે અને રહેશે.

અમદાવાદ

ત્રિ. સં. ૨૦૦૦

સંચાલક :

સુલક્રમંથાવલિ પ્રકાશન મંદિર

નિવેદન

‘ઋણાનુબંધ’ની ઘડતર કથા વિષે મારે કંઈ કહેવું નથી. મારી આ નમ્રકૃતિ વાચક સમુદાયની સમક્ષ રજૂ કરી હું વચ્ચેથી ખસી જઈ છું. એનામાં જેટલું સત્વ હશે તેટલી એ પ્રશંસા સાથે જીવશે : તત્ત્વવિહોણી કાંઈ પણ વસ્તુને જીવવાનો હક અધિકાર નથી : કુદરતનો એ ક્રમ સાહિત્યની કૃતિઓને પણ અબાધિત રીતે લાગુ પડે છે.

આ નવલકથાનું નામ સંસ્કરણ તો ‘કુળદીપક’ થયું હતું. પરંતુ એક પ્રકરણ છપાઈ ગયા પછી એ નામની નવલકથા હોવાની જાણ થતાં, તુરત નામ બદલી ‘ઋણાનુબંધ’ રાખ્યું. એટલા ખુલાસાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્યવાદિકામાં ફેટફેટલા રસમાળીઓ પોતપોતાની જુદી વાડીઓ જમાવીને બેસા છે. એથી કે પછી ‘મોટા’ ‘નાના’ના પરંપરાગત પૂર્વગ્રહોથી ઘણુંએ અંચસ્થ સાહિત્ય વિવેચનની સાચી કસોટીએ ચડી શકતું નથી. અમુક ટોળી કે વાડામાં ભજે તો જ એના સાહિત્યસર્જન તરફ અમુક વર્ગ સુવાળી લાગણી રાખે, એવા અનુભવ ધણીને છે. છતાં હું કોઈ વર્ગ વાડામાં ભળ્યો નથી કે ભળવા ઇચ્છતો પણ નથી.

મારી સાચી કસોટી વાચક સમુદાય છે: એમની સમક્ષ મારી અન્ય કૃતિઓની માફક આ કૃતિ સાદર કરીને સંતોષ માનું છું.

બ્રહ્મચર્યની પોળ
લુહારકુષ્ઠ : કડી
વિ. સં. ૨૦૦૦

સીતારામ જે. શર્મા

:: અનુક્રમ ::

૧	કુળદીપક	...	...	૧
૨	જંગલી ઝોડ	...	...	૧૪
૩	બદનામી	...	...	૨૭
૪	દિવાસ્વપ્ન	...	...	૩૬
૫	પાયાની વાત	...	...	૪૫
૬	ડગમગતું દિલ	...	...	૪૯
૭	શંકાનું ઝેર	...	...	૬૦
૮	ચિંતાની આગ	...	...	૬૮
૯	ચંદ્રમહથ્થુ	...	...	૭૫
૧૦	અપરાધી	...	...	૮૬
૧૧	ઉડધુ કોટડી	...	...	૯૭
૧૨	પીડા ટળી	...	...	૧૦૬
૧૩	મૃજતી પ્રેમભયોતિ	...	...	૧૧૬
૧૪	વિધવિધ પ્રવાહો	...	...	૧૨૭
૧૫	મોટા ઘરની શેઠાણી	...	...	૧૩૮
૧૬	વિચાર ચક્રો	...	...	૧૪૯
૧૭	પિતાના અભિલાષ	...	...	૧૬૦
૧૮	હર્ષનાં આંસુ	...	...	૧૬૮
૧૯	પરિવર્તન	...	...	૧૭૬
૨૦	નવજીવનની ઉપા	...	...	૧૮૬

કુશાનુબંધ

શ્રી સીતારામ શર્માની

કૃતિઓ

—◆—
: નવસંકથા :

ઋણાનુબંધ

સંત્રામ

શુવણપિંજર

ભારતી

દેશવટો

ભભૂકતીનવાલા

સુભગા

વીણા વિહારી

: નવસિંહા :

ખાલી ખોળો

સળગતો સંસાર

જુવાનિયાંની વાતો

: કાવ્ય :

સ્વદેશ ગીતો

પ્રસન્નાંગલિ

: નિબંધ :

આપણો સંસાર

: ચિત્રપટ :

ગરીબ

લાંબા ચળકતા એ કાળાનાગ સમા સમાંતર લોખંડી પાટા ઉપર દોડતી ગાડી આવીને નાનકડા સ્ટેશન આગળ ઊભી રહી, ત્યારે એના બીજા વર્ગના ખાનામાંથી એ મુસાફરો ઉતર્યા.

એક જણા અંગ્રેજી દબના પોષાકમાં હતા: એક આધેડ અને બીજો યુવાન. આધેડવયના ગૃહસ્થના ગજવામાંથી ડોકિયાં કરી રહેલા સ્ટેથોસ્કોપ એના દાકતરી ધંધાની ચાડી ખાઈ રહ્યો હતો.

‘મિસ્ટર, આપણી વચ્ચે એક એકો કરી લઇશું તો ચાલશેને?’ દાકતરે સ્ટેશનના આંગણામાંથી બહાર નીકળતી વખતે પોતાના જુવાન સહ પ્રવાસીને પૂછ્યું.

‘એ સિવાય છૂટકા જ નથી. કેમકે અહીં એકાદ એ એકા જ મળે છે. વળી તમે જ્યારે મારે જ ઘેર જાઓ છો, ત્યારે પછી...’

‘તો સાફ.’

જગત અને એટલું જોઈએ બોલવા પ્રવિણ હતો. ટ્રેઇનમાં પણ દાકતરે મહાપરાણે એને બોલતો કર્યો હતો.

મૂળ સ્ટેશનેથી ગાડી ઉપડી એટલે દાકતરને મૌન પાળવું અડીક લાગ્યું એટલે એણે એકના એક સહપ્રવાસીને પૂછ્યું:

‘મિસ્ટર ક્યાં જશો?’

‘કાશીપુર.’

‘કંઈ કામકાજ હશે?’

કુળસીપા

‘એ મારું જન્મસ્થાન...’

‘મારે પણ કાશીપુર જ જવું છે.’

મીન.

‘શું કરો છો ?’

‘અબ્યાસ.’

‘એલએલ. બી., કે એમ. એ. ?’

‘હજી કંઈ નક્કી નથી.’

‘આર્ટ્સમાં હશે.’

‘હું હમણું બી. એ. થયો.’

‘આપનું શુભ નામ ?’

આ માણસને આટલી પંચાતમાં શા માટે ઉતરવું પડતું હશે ?
જગત મનમાં બબડ્યો. ન છૂટકે બોલતો હોય એ રીતે તેણે કહ્યું:
‘જગત શા.’

‘શા ?’ દાકતરને આશ્ચર્ય થયું. ‘ગુજરાતમાં આવી અટક નવી
લાગે છે. બર્નાર્ડ શાનું નામ સાંભળ્યું છે, પરંતુ તે તો આયરને
વતની...’

‘તમને ગમે તો શાહ કહો.’

‘હવે સમજાયું. આપનું આખું નામ ?...’

‘જગતકુમાર રતનચંદ શાહ.’

‘રતનચંદ કપુરચંદ શાહનો તમે પુત્ર ?’

‘હ...હા...’

‘એમને જ જોવા હું ગઈ છું...’

કુળદીપક

‘શું એ માંદા છે?’

‘માંદા એટલે? છેક આખરની સ્થિતિમાં. તમે જાણતા પણ નથી?’

‘હું થોડા વખતથી ઈન્ડિયાની દૂર પર હતો...’

‘અત્યારે ય આવી ચડ્યા તે સાંઝે થયું...માંદે નામ પ્રાણુલાલ પુરુષોત્તમ મહેતા...’

થોડી છલો સુધી મૌન છવાયું. તે વખતે દાકતર મહેતા જગતને ધારી ધારીને જોઈ રહ્યા હતા.

‘મિ. જગત, તમને કોઈ કાશીપુર જેવા ગામડાના વતની ન ધારે...તમારા પિતા તો ભલા છવ બહુ જ સાદા...’

મૌન.

‘એમને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે તે અતિશ્રમ અને પૌષ્ટિક તત્વોના અભાવથી. એ બહુ જ કરકસરથી રહેતા લાગે છે.....એ વારંવાર પોતાના જગુને યાદ કરે છે, એ તમારા ભાત્ર હશે.

‘ના, એ માંદે જ મૂળનું નામ.’

‘આની ખાતર વતસલ પિતા બુંદ બુંદ કરીને આત્માનો અભિષેક આપી રહ્યો છે, આટલી ખીમાર દશામાં પણ પગેપગ એને જ ઝંખી રહ્યો છે; છતાં એને આપ જેવા આપની જરા જેટલી પરવા થે નથી!...’ દાકતરના મગજનાં ચક્કો, દોડતી ગાડીના ચત્રો સાથે હરીફાઈ કરી રહ્યાં હતાં.

સખળડખળ એકામાં બેસતાં જગતે સ્ટેશનના આંગણુની લીમડીઓ નીચેની પરખ આસપાસ બેસીને ચલમો ફુંકતા પુરૂષો,

કુળસીપ

ધૂળમાં કુતરાં સાથે દોડતાં, નાકમાં લીંટ દોડતાં છોકરાં, એક ખૂણામાં ધુમટા તાણીને બેઠેલી બેચાર સ્ત્રીઓ જોઈ. સ્ટેશન ઉપર સેવ મથરા ને મીઠાઈ વેચતા મેલાં કપડાંવાળા લૈયાની માંખો અણુઅણુતી દુકાનદારી જોઈ: એને જન્મભૂમિના સીમાડે પગ મૂકતાં ક્ષોભ, ચિંતા લગ્ન, અણુગમો અને કુતૂહલની લાગણી થઈ.

ટ્રેઇનમાં દાકતરે પિતાના સંબંધમાં જે વાતો કરી હતી તેની અસર હવે એના દિલ પર થવા લાગી. પિતાશ્રીની ગંભીર માંદગી: એ સંબંધમાં પોતાનું અજ્ઞાન: પોતાનું લાંબા સમયનું પત્ર મૌન; માતા-પિતાના મન ઉપર એની થયેલી અસર અને તેનું પરિણામ: એ બધા મનમાં થયા તેવા વિચારો કલ્પનાની ડાળ ઉપર કુદાકુદ કરી રહ્યા હતા. એકાની બન્ને બાજુ પરનાં ઝાડો પત્રો ફફડાવી એને ઠપકો આપતાં હતાં: આમ તેમ માથું હલાવીને ચાલતો એકાનો બળદ એના જ વર્તનની વિરુદ્ધમાં એ રીતે મુગો મત જાહેર કરતો હતો, એવું જગતના દિલને લાગ્યું. પોતાના દેહ તરફ એણે પહેલી વખત તટસ્થ નિરીક્ષકની નજર નાખી: અગ્નિ, પારકા પ્રદેશનો માનવી અપરિચિત ભૂમિમાં ઓળખાણ વિનાનાં પરદેશીઓ વચ્ચે આવી ચડ્યો હોય, એવું, તેને પોતાનો વિચિત્ર સ્વાંગ જોઈને લાગ્યું! વિદેશી હબનો પોષાક પહેરીને કાશીપુર આવવા માટે એને પહેલી જ વખત ક્ષોભ થયો.

ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર એકો દોડતો અને આસપાસથી ધૂળની ડમરીઓ ચડી અંદર બેસનારાઓનાં શરીર-કપડાં પર છંટાતી; રસ્તાના ખાડા ટેકરાઓને લીધે એકો ઊંચો નીચો થતો વારંવાર પછાડા ખાતો, એટલે અંદર બેઠેલા મુસાફરોનાં આંતરડાંની કસોટી થતી. તેથી કે જગતને ગંભીર બની ગયેલો જોવાથી પણ દાકતરે એકાની મુસાફરી વખતે મૌન જ સેચ્યું હતું, આથી જગતને રાહત મળી.

કુળદીપક

એકો ધરઆંગણે આવીને ઊભો રહ્યો ત્યારે દાકતરે ઉતરતાં ઉતરતાં જગતને કહ્યું: ‘મિ. જગત, તમારા પિતાને એકાએક મળશે તો એમના શ્રમિત હૃદય પર હર્ષાવેશનો આઘાત થશે, માટે હું બોલાવું ત્યાં સુધી દરદી પાસે ન આવશો.’

‘વારૂ.’ કહી હાથમાં હેટ સાથે જગત આંગણા સુધી ગયો. એની બા યંપા બારણા આગળ જ ઊભી હતી, પણ ‘જંગલાશાહી’ પોષાકવાળા પુત્રને એ ઓળખી શકી નહિ.

બ્યવહાર દાકતર એ વાત કળી ગયો. એણે કહ્યું: ‘યંપાબહેન, આ ભાઈને ન ઓળખ્યા ? એ તો તમારો જગતકુમાર...’

દીકરાનું નામ સાંભળતાં જ ‘મારો જગુ !’ કહેતી યંપા ઠંડી લાગણીથી ટાઢાબોળ બની ગયેલા જગત તરફ દોડીને એને ભેટી પડી ! ‘હું મરું, મારો જગુ ! આવ બેટા !...લે કેટલા દિવસ પછી...’ માડીએ દીકરાને કપાળે, ગાલ ઉપર, હાથના પંજ ઉપર અનેક બચીઓ વર્ષાવી.

જગતની હેટ દબાઈ ને કચડાતી હતી : એનું કડક કોલર બેવડ વળી જતું હતું : એની ‘બો’ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હતી. જગત એની ચિંતામાં પડી ગયો, ત્યારે પણ પુત્રએમના ઉમળકાથી યંપા એના ગળાની આસપાસ વાલપની બાથ ભરી એના કપાળને માતૃહૃદયનાં અમીની ચુંચન ઝાપોથી ભીંજવી રહી હતી.

મેલાંધેલાં લુગડાં વાળી યંપાના નાકમાંની છીંકણીની બદબો તરફ જગતનું લક્ષ કેન્દ્રિત થયું હતું. કરોજ દસ-પંદર સીગરેટ સળગાવતા પુત્રને માનાં વસ્ત્રોમાંથી મેલની વાસ આવી, એના હોઠ-નાકમાંથી તપખીરની દુર્ગંધ આવી; એણે માડીની વતસલ બાથમાંથી છૂટવા તરફડિયાં માર્યાં !

કુળદીપક

‘હવે બહુ થયું, બાપુ ! હવે જરા આવી ખસીશ ?... કેટલી ઊંકણી ગંધાય છે ?...’

હેટ અને કોલર ટાઈ સરખાં કરતાં કરતાં એણે ફરીથી કહ્યું :
‘આવું ન કરે તો ય ચાલે !’

દરદીના ઓરડામાં જતાં જતાં દાકતર આ ઘટના જોઈ રહ્યો હતો. જગતનો માડી સાથેનો એ વર્તાવ જોઈ એ મનમાં ફફડી ઊઠ્યો : ‘આ નકલી જંગલા બનનારાઓ ક્યાં જાણે છે કે અસલી જંગલાઓના દેશમાં એમની માતાઓ પોતાના પુત્રને તો આ જ રીતે મળે છે. ધણે દિવસે ઘેર આવેલા દીકરા સાથે એ કંઈ હસ્તધૂનન કરતી નથી, પરંતુ દીકરાને ગાલે, કપાળે અને માથે મીઠાં ચુંગનોની જ ઝડી વર્ષાવે છે ! પૃથ્વીના પડ પર સર્વ સ્થળે, સર્વ માતાઓ સંતાન જોઈને આમ જ ગાંડી ને ઘેલી બની જાય છે.’

પુત્રે જાણ્યું કયું જતાં માતા હજી વહાલથી એના હાથને પંપાળી રહી હતી. એને દાકતરે કહ્યું : ‘ચંપાળહેન, હમણાં જગતકુમારને બીજો બેસાડજો, હું કહું ત્યારે એમને દરદી પાસે મોકલજો.’

જગત એના બાપુની નિલની બેઠકના મેજા ગાદીતક્રિયા પર જેમ તેમ કરીને બેઠો; ત્યારે ય માતાની વાતોનો અખૂટ ઝંરો વહી રહ્યો હતો :

‘લે ! તારો તો નહિ કાગળ કે પતર; દા’ડે દા’ડે એમની તબિયત લથડતી જાય છે; કેટલું કયું ત્યારે આ દાકતરને બોલાવ્યો... એ બચારા જીવ તને જોવા કેટકેટલાં વળખાં મારી રહ્યા છે. મારો જગલો, મારો જગલો કરતા મોઢામાં જીલ જ ધાલતા નથી...’

જગતના કાને જગલો શબ્દ પડતો ત્યારે કાઈ વીણી વીણીને એને તિફલું અણીવાળાં તીર મારતું હોય એવું એને થતું.

કુળદીપક

માને મુખે વારંવાર જગલો, જગલો બોલાવે. બેઠ એ કંટાળી ગયો.

‘બા, દાકતરના સાંભળતાં મને હવે જગવો કહીશ નહિ...’

‘હીક ભૈ. પછી તો એ રોજ કહે, મારો જગલો હવે ખાશ્યો જટલીમન થૈ ગ્યો છે...’

‘બા, મને જગત...’

‘વારૂ વારૂ ભૈ...’

‘હું હવે બી. એ. થયો...’

‘હા, હા, તે એ પણ ભૈ એ જ કહેતા હતા અને આટઆટલી માંદગી છતાં કહે મારો જગલો હવે તો મામલેદાર કે આલીસ્ટણ થવાનો...હીક ત્યારે ભૈ, તું અહીં બેસ્ય, દાકતર આવ્યા છે એટલે હું એમની પાસે જઈ...’

ચંપા ગઈ એટલે જગતે હેટ લટકાવવા ખીટી શોધી કાઢી. જૂના જમાનાની, બેડોળ, મેલી, ધૂળવાળી ખીટી પર હેટ-કોટ ભરાવતાં એને સુગ અને ચીડ બેઠ ચઢ્યાં.

એને ગાદી, તકિયો, ચોપડાનાં પોટલાં, ઘર, અધું ગંદુ, મેલું, અગવડવાળું લાગવા માંડ્યું.

કશું જ કામ ન હોવાથી એણે બાબુમાં પડેલી મેલી પોટલી છોડી. એમાં એક મોટી થેલીમાં સાચવીને ગોડવી રાખેલા કાગળો કાઢ્યા. એ બધા જગતના જ પત્રો હતા, એમાં એના કેટલાક ફોટોગ્રાફ્સ પણ હતા.

કૌતુહલથી એ કાગળો ઉથલાવવા લાગ્યો. લાંબા લાંબા અંતરે એ પત્રો લખાયા હતા : એમાં વારંવાર પૈસાની જ માગણીઓ કરેલી હતી.

કુળદીપક

જેમ જેમ એ પોતાના પત્રો વાંચતો ગયો તેમ તેમ એની દૃષ્ટિ આગળનો વર્તમાનનો પડદો વીંટળાઈ, ભૂતકાળનો પટ પથરાતો આલ્યો.

એમાં એણે પોતાને જગલા સ્વરૂપે જોયો. નાનકડી પોતડી પહેરી, મેલા કપડાનું દફનર લઈ એ ગુજરાતી શાળામાં જતો હતો. એનાં પગમાં સાંકળાં, હાથમાં કદલીઓ અને કાનમાં સોનાની ખુટીઓનો શણગાર હતો. એને એ જગુડાની બાળમૂર્તિ અનાકર્ષક લાગી. એણે પોતાના કાનની ખુટીઓ પર આંગળી ફેરવી જોઈ. ‘છોકરાનાં શરીર વીંધાવનારાં માઆપ કેવાં જંગલી !’... એકાએક એની કદપનાએ કુદકો માર્યો. તે પાંચ હજાર માઈલ દૂરના પ્રદેશને કદપના પટ પર જોવા લાગ્યો. ‘યુરોપનાં માઆપ સંતાનોને કેવી સરસ રીતે ઉછેરે છે ?... એ જોતાં હિંદમાં જન્મવું એ જ દુર્ભાગ્ય !’

એના મનની આંખ આગળ પિતા ને બા સાથે વાતો કરતાં રજુ થયાં. બા પોતાના એકના એક બાલપુત્રને શહેરનાં લોકો વચ્ચે ભણાવવા મોકલવા નારાજ હતી. પિતા આગ્રહી હતા. એ કહી રહ્યા હતા : ‘તને સમજણ ના પડે. મારે આપડા જગલાને વકીલ, બારીસ્ટર કે પછી મામલતદાર બનાવવો છે. મારે કોરટ કચેરીઓમાં કામને અંગે રખડવું પડે છે એટલે અમને એ બધા બટલીમેનોની ખબર પડે. એંહ, વકીલ, બારીસ્ટર તો ભલભલા મામલતદાર કે જડજને પણ હમ મારે...તેં એ જોયું હોય તો...માટે જ કહું છું કે આપણા જગલાને એવો વકીલ બનાવવો છે... આ તું પરણીને આવી તે દા’ડાનો આ વિચાર તો મેં મનમાં ગોડવી રાખ્યો છે.’

બાનું મન માનતું નથી. એ રૂઢન કરે છે. કુટુંબના મોટેરાઓ પણ રતનચંદને બહુ બહુ સમજાવે છે. કાઠએ કહ્યું : ‘ગામડાના

કુળદીપક

છોકરાને શહેરી લોકો લેળું ફાવે નહિ...ગાડી-મોટરમાં આવી જાય... વિસવાસી લોકો વટલાવી દે...' છતાં રતનચંદ એકનો એ ન થયો ફરીથી બીજી સલાહો એની સામે ફેંકાઈ: 'અંગરેજી બજારથી છોકરાં વંડી જાય, ગાપદાદાનો ધંધો ભૂલી જાય, ગામડી માઆપથી શરમાય.' એ દલીલોના પણ એણે જડખાંતોડ જવાબો આપ્યા. છેલ્લી વખત 'શહેરનું ભારે ખરચ...આપણાથી એ પોષાય નહિ...' એવો જવાબ એને એક વૃદ્ધ વડીલે બતાવ્યો, છતાં રતનચંદ તેથી પણ અટક્યો નહિ. એથી કંટાળીને સ્વજનોએ કહ્યું: 'ત્યારે તારી મરજીમાં આવે તેમ કર, છાકરો તારો છે. પણ પાછળથી પરતાવાનો વખત ન આવે એટલું જોજો.'

ચંપાએ તો છેલ્લી થી સુધી હૈયાની વરાળને આંખો વાટે ઠાલવી ઠાલવી પતિની છાતી ભીંજવી, છતાં રતનચંદનો નિશ્ચય અટલ રહ્યો.

જગતે ખાસ જગલાને કાશીપુરના સ્ટેશન ઉપર સ્વજનો વચ્ચે વીંટળાઈને ઊભેલો જોયો. સહુ એને વિધવિધ પ્રકારની સૂચનાઓ આપી રહ્યું હતું: જગલો એમાંથી બહુ ઓછું સમજતો...માત્ર વહાલું વતન છોડતી વખતે એની આંખોને બારણે આંસુનાં તોરણે ટીંગાઈ રહ્યાં હતાં. છેલ્લી વખત, ગાડી ઉપડતાં ચંપા ધૂરકે ધૂરકે રોઈ એને જોઈને જગલો પણ ડૂસકાં લઈ લઈને રજા લાગ્યો...એ રોતી સુરત જગલા તરફ, એ વખતના એની વેશભૂષા તરફ જગતને અણગમો થયો...

પહેલી વખત શહેરમાં રહેવા ગયેલા જગલાને થયેલું કૌતુક, ગભરાટ; નાગરિકોનાં સંતાનો તરફથી એ ગામડિયાની થતી ઈંડછાડ, મજાક મસ્કરીઓ અને તોફાનોથી અકળાતો જગલો, એની કષ્ટપનાની આંખ આગળ આવીને ખડો થયો. એ બિચારો શહેરી સ્વજનની

કુળદીપક

કંજુસાઈ ભરી અતડી રીતભાત અને તુમાખી વ્યવહારથી એકલો એકલો સીઝાતો, રિખાતો, અકળાતો. એની ઉમ્મરના પોળના છોકરાઓ એનાથી અતડા રહી એને એકલવાયો, અટૂલો બનાવી, ઘણી વખત તો એનાં એ અપમાન કરીને હસતા, ત્યારે જગલો એકલો એકલો રહી પડતો.

એક દિવસ પોળમાંના એક ઊંચા ઓટલાવાળા મોટા મકાનના જંગા થાંભલા પાછળ સંતાઈને અપમાનિત અને એકલવાયો જગડો રડતો હતો, ત્યારે એને એક સમવયસ્ક છોકરાએ આશ્વાસન આપી મિત્ર બનાવ્યો. એ પરોપકારી અને દયાળુ નાનકડા અનંતની બાલમૂર્તિને અત્યારના પોતાના પ્રિયમિત્ર અનંતની અંદર ઓતપ્રોત બનેલી જોઈ...

ધીરે ધીરે જગલો શહેરને અનુકૂળ બનવા લાગ્યો, ધીરે ધીરે શહેર, શાળા અને શેરીનું વાતાવરણ એને અનુકૂળ બનતું ચાલ્યું. પહેલી જ વેકેશનમાં એ કાશીપુર ગયો ત્યારે ત્યાંના લોકોમાં જગુમાઈ શહેરી લાગવા માંડ્યો...

બાબુમાંથી એક ઉંદરડી દોડીને ચોરડા તરફ ગઈ, એની પાછળ મોટી મિલાડીએ હલંગ મારી, એના અવાજે જગતનું સ્વપ્નદર્શન અટકી ગયું.

‘કાણુ જાણે હાકતર શું કરતો હશે ?’ એ કંટાળ્યો એટલે વખત વીતાવવા પાસે પડેલો ચોપડો ઉપાડી એણે ફેંદવા માંડ્યો. એક પાના પર એણે જગુનું નામ જોયું, એટલે વાંચવા લાગ્યો. પોતાની ઉપર પિતાએ મોકલાવેલાં નાણાંની એ લાંબી નોંધ હતી. એ રકમ કેટલાક હજાર ઉપર પહોંચી ગઈ હતી.

કરકસરને લીધે પિતાને લાગુ પડેલો ક્ષય અને પોતાની પાછળ છૂટા હાથે ખર્ચેલા હજારો રૂપિયા એ બેઉનો જીવનમાં પહેલ

વહેલો એને તુલનાત્મક વિચાર થયો. વિદેશીઓનું અનુકરણ કરવા મથામણ કરતા જગતને પહેલી જ વખત કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિ વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિએ વિચારવાની લાગણી થઈ.

‘અમે કંઈ ધનવાન નથી. ધીરધાર અને નાનકડી દુકાનમાંથી આપણે થોડીધણી કમાણી કરે; તેમાંથી ઘરખર્ચ નીકળી શકે. એ દશામાં મારી પાછળ આટલું બધું ખર્ચ કરવાથી એમને કેટલી બધી નાણાં ભીડ વેઠવી પડી હશે? એનું જ પરિણામ એમની આ ગંભીર માંદગીમાં આવ્યું...’

એને પિતાના આપભોગનો ખ્યાલ થયો. વત્સલ વડીલ તરફ એને માન થયું.

‘મારા આ બધા કાગળોમાં મેં કાયમ પૈસાની જ માગણી કરી છે! હિતાવળથી પાંચ સાત લીટીઓ લખી નાખી, હરેક વખતે ‘પૈસા મોકલજો’ એ જ આગ્રહ કર્યો છે. આ માટે કે આપણે સારું તો ભાગ્યે જ એમાં એક અક્ષર પણ પાડ્યો છે! માથેાન, મદામજેશ્વર, આયુ, દિલ્હી, આગ્રા, કલકત્તા અને મદ્રાસની ખર્ચાળ મુસાફરીઓમાં મેં બધી વેકેશનો વીતાવી...ગામડા ગામને ઘેર આવવાનો તો મને વિચાર સુદ્ધાં થયો નહિ...આ બધું ગમ્મ-હિપરવટનું જ ખર્ચ, છતાં પ્રેમાળ પિતાએ કદી કરકસર કરવાની સૂચના પણ કરી નહોતી...’

કાંઈકનો પગરવ સંભળાયો એટલે જગતે ચોપડો બાબુ પર મૂકી સામે જોયું.

સાદાં વસ્ત્રો પહેરેલી, સાડીનું સોડિયું વાળીને બેઠી રહેલી વીજળી એની નજરે-દેખાઈ.

પતિની નજર સાથું નજર મળતાં જ એના નિર્મળ વદન પર આછી સ્મિતરેખા ઝણુકી ગઈ-અધારી રાતમાં એકાએક વીજળીનો ઝંપકારો થાય તેમ.

કુળદીપક

‘ આ...યા...!’

જગતને અવાચક જોઈ એણે મમતાથી પૂછ્યું. પત્નીની આમીજ્ઞતા, એની ગામડી ભાષા, એનો ધુંધટપટ એ બધું જગતને કંટાળા રૂપ લાગ્યું.

પરંતુ પતિદર્શને, વીજળીના હૈયામાં, ચંદ્ર ઉગતાં સાગર હોયે તરંગો ઉછળે એવી ચૌવન ભરતી ચડી રહી હતી. એની રગેરગમાં રક્ત દોડાદોડ કરી રહ્યું હતું. એનાં નિખાલસ નયનોમાંથી આમંત્રણના મૌન ઇશારા થઈ રહ્યા હતા. છતાં ધણે સમયે ઘેર આવેલો એનો યુવાન પતિ બરફરાશિ જેવો સ્થિર અને લાગણી વિહોણો, જડની જેમ શૂન્યમનરક બની ગયો હતો.

‘ અમ કાંઈ બોલતા નથી ? આટલા બધા...’

ચંપા પુત્રને બોલાવવા આવી ચડી, એટલે વીજળીના દિલ્લની વાત પર શરમની વીજળી પડી !

‘ ભૈ, ચાલ !’

‘ આવ્યો બા !’

વડીલોના વાતસલ્યનો ચોપડે નોંધાવલો પુરાવો મેળવી મૃદુ બનેલા જગતનું મોં ‘ બા ’ કહેતાં ભરાઈ ગયું.

માતાને હોયે એનો ઉમળકો ઉછળ્યો.

ખાટલામાં પડેલા મુકાબને લાકડી થઈ ગયેલા પિતાને જોઈ જગતના દિલમાં અરેરાટી થઈ ગઈ. ‘ બાપુજી !’ બારણા આગળથી જ એ દોડતો જઈ પિતાના પગ પકડી રડવા લાગ્યો ; ‘ તમારી આ સ્થિતિ ?...’

કુળદીપક

‘આવ્યો, આપલા !...’ રતનચંદ્રે સફળા જિંદવાનો યત્ન કર્યો પણ એનાથી જડી શકાયું નહિ.

‘તમે જાણો નહિ...’ દાકતરે ચેતવણી આપી.

છતાં રતનચંદ્રે ફરીથી પ્રયાસ કરી બેઠો થયો. ‘મારો આપલો... આવ્યો...’ પિતાનો ઉમળકાભર્યો હાથ પુત્રના વાંસામાં, ગાલ ઉપર, વાળોમાં ફરવા લાગ્યો. ‘ભગવાને મારી ઇચ્છા પૂરી કરી.....મારો ભૈ !...તાંડે મોં જોયા વિના જાત તો જીંદગીની એકની એક અજાણખા અધૂરી રહી જાત !...મારો ભગવાન હતોને ?...આપલો, મારો ! તને મળ્યો એટલે જાણે ભગવાનને મળ્યો !...’

‘આપુ, આપુ ! હું કપૂત...’ જગતનું ગળું રૂંધાયું.

‘ભૈલા ! આટઆટલા દિવસથી નહિ કાગળ કે પત્તર...’

‘આપુ ! હવે એ વાત ઉખેળશો નહિ...’ જગતે ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોવા માંડ્યું.

ડાક્ટર મહેતા એ દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો. ઘડીક પહેલાં જોયેલા નોકોર અને કોકોર છોકરામાં એકાએક આ પરિવર્તન શાથી થઈ ગયું એના વિચારમાં એ ડૂબી ગયો હતો.

‘આપલા ! ભૈ...’ રતનચંદ્રના વત્સલ હાથની આંગળીઓ વાટે જગતના રોમેરોમમાં પ્રેમનાં પીયૂષ સીંચાતાં હતાં.

‘પ્રાણલાલ ભૈ, આ મારો જગુ...મારો કુળદીપક, મારે એને જેન્ટલમેન બનાવવો હતો...બોલો, છે ને...!’

રતનચંદ્રને ઉધરસ ઉપડી. દાકતરે એને સવાડી દીધી. પુત્ર માટે ટીપે ટીપે પ્રાણના સત્વનો અભિષેક આપી રહેલ એ ગરવા પિતા આગળ દાકતર મહેતાનું મસ્તક નમી પડ્યું.

આશાભરી વીજળીની આશાવેલ જગતની ઉખા વિહોણી રીતભાતથી કરમાઈ ગઈઃ એના કામળ હૃદય પર પતિના ઠંડામાર વર્તને ફૂર આઘાત કર્યો.

રાતે ખાટલામાં જગતા પડી રહેલા જગતની ઉધાડી આંખ, અંધકારમાં પણ ભૂતકાળની બની ગયેલી ઘટના જોવા લાગી.

એ સીકસ્થમાં હતો ત્યારે વીજળી સાથે એની વાગ્દાન વિધિ થઈ હતી. થોડાક દિવસ મિત્રોએ એની મશ્કરીઓ કરી અને એના વિદ્યાર્થીજીવનમાં પાડ્યપુસ્તકો મહત્વનું સ્થાન લઈને બેસી ગયાં.

વીજળીના પિતાએ ભાવિ જમાઈને જોયો નહિ, જગતના પિતાએ ભાવિ પુત્રવધૂને જોઈ નહિ, બેઉ વહેવાઈએ પરસ્પરને જોયા અને સંતાનોના વિવાહનું ચોકડું ગોઠવી દીધું! જગુને બે દિવસ માટે કાશીપુર તેડાવ્યો, એના ભાવિ સસરાએ એને કપાળે કુંકુ ચોખા ચોડી એના હાથમાં રૂપિયો મૂક્યો. જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓએ ગીત ગાયાં, ચંપાએ સહુને ગોળ વહેંચ્યો અને કુળગુરુની તેમ જ્ઞાતિજનોની સાક્ષીએ બે જુદાજુદા ગામના, જુદાજુદા ગોત્રના માનવીઓએ પોતાના સંતાનોના ભાવિનો ઘાટ ઘડી નાખ્યો !

વીજળીમાં પ્રખર તેજસ્વીતા કે ભીષણ દાહકશક્તિમાંનું શું છે તેની કામને જાણ નહોતી. પરંતુ સાસુ તરીકે ચંપા વીજળીને વસંત ચડાવવા ગઈ, ત્યારે એણે માત્ર એટલું જ જોયું કે પોતાને ઘેર 'વહુ' થઈને આવનારી કાણી, કૂંચડી કે બહેરી બોખડી નહોતી. એ નિશાળમાં જતી નહિ પણ વાસણ લોટા સરસ માંજતી, કચરા પૂંજ કરતી,

જંગલી ઝોડ

પાણી ભરી લાવતી, કપડાં ધોઈ શકતી, નાનાભાઈને રમાડતી, એને ઊંધાડવા માટે હાલરડાં ગાઈ જાયતી.

સગપણ થયું ત્યારે એની ઉમ્મર સાડા બાર વર્ષની હતી. છ મહિના પછી લમગાળો ઉધડ્યો એટલે જગતના સસરાએ લમ કરી નાખવાની ઉતાવળ કરવા માંડી.

‘એક વખત જગુ મેટ્રિક થઈ જાય પછી વાત.’ રતનચંદે વહેવાઈને સમજાવ્યો, છતાં એને સંતોષ ન થયો.

થોડા વખત પછી વહેવાણુ આવ્યાં. એમણે ચંપાને સમજાવ્યું : ‘મારી વીજળી તેર વર્ષની થાય તે વખતે તો એને પરણાવી જ દેવી છે. વહેવાણુ ! આજકાલનાં છોકરાંને તમે ક્યાં નથી જોળખતાં ? મારી વીજળીને બાર વર્ષ થયાં છે છતાં આખા બૈરા જેટલું ડહાપણ એનામાં છે. એ દુનિયાદારીની વાતો અત્યારથી જ સમજે છે. આ તો કળીજી છે ને ? ન્યાતમાં એક છોકરીનું લમ થયું ત્યારે એણે મને પૂછ્યું : ‘બા, હવે મને ક્યારે પરણાવશો ?’ કોઈ વખત એને કોઈ પૂછે કે ‘બહેન, પરણીને શું કરશો ?’ ત્યારે મોટાં બૈરાંને ય પાછાં પાડે એવા જવાબ એ આપે છે. અત્યારથી એ ઘરમાં કેવી તેવક કરે છે. વહેવાણુ ! આજના વખતે શેનો વિશ્વાસ છે, કોણ જાણે કાલે શું થાય ? એટલે આપણે બેઠે છોકરાંના હાથ કંકુવાળા કરી નાખ્યા હોય તો સૌના જીવને ટાલક !’

તે વખતે ચંપાએ ગંભીર બનીને કહ્યું : ‘વહેવાણુ ! તમારી વાત હું તો જરાજર સમજું છું, પણ અમારા ઘરની વાત જરા જુદી છે. આખા ગામની અને સગાં સાગવાંની સામે થઈને એમણે મારા અમથા આટલાશ્યા છોકરાને શહેરનાં અજાણ્યાં માનવીઓ વચ્ચે લાણુવા ધકેલ્યો ! એ તો મારો જગુ વેરીઓ વચ્ચે ય માગ

મુળદીપક

મૂકાવે એવો ડાહ્યો ને હુશિયાર છે એટલે કાંઈ હરકત ન આવી. ધાયુ' તો ધરણીધરનું થાય છે, પણ એના આપ તો એને વકીલ, આલીસ્ટર કે મોટો રાવસાહેબ બનાવવા માગે છે. તમે હજી જીનું જોયો નથી, દુશ્મનની ય આંખ ઠરે એવો નર્યો કામદેવનો અવતાર છે...'

‘લગવાન એમના જોડાને સો વરસનું કરે !’

‘હા, આઈ ! આપણે બીજું શું જોઈએ ? એમને સાળાં તાળાં ને સુખી જોઈને જઈએ તો ગંગા ન્હાયાં !’

‘માટે જ વીજળીના આપા ઉતાવળ કરે છે ને ? એમનું કહેવું વહેવાઈએ માન્યું નહિ એટલે એમણે મને મોકલાવી. કહે, ‘તું તારે વહેવાણને સમજાવને એટલે વહેવાઈ તો આપોઆપ સમજી જશે...’ ભાયડા બધા સરખા...!’

‘પણ અમારે ત્યાં દુનિયાથી જુદો ન્યાય ચાલે છે...’

‘બાયડી સમજાવે ને ભાયડો ન માને એવું તો ક્યાંય બન્યું નથી,’ કહીને વીજળીની બાએ સ્ત્રીશક્તિની મહત્તા બતાવનારું શ્રદ્ધાભયું રિમત કયું.

રતનચંદ ઉપર એવો મહાન વિજય તો ચંપા મેળવી શકી નહિ, પણ ‘વહેવાઈ-વહેવાણને માફ લાગે; નાતગતમાં આપણે અભિમાની ગણાઈ જઈએ; છોકરાં મોટાં થઈ જાય; મોટોપોટો છોકરો શહેરમાં એકલો રહેતો હોય ને કુંવારો હોય તો ક્યાંક આઘો પાછો પગ પડવાની દહેશત; એ પરણ્યો હોય ને ઘેર આવતી જતી વડુ સાથે જીવ મળ્યો હોય તો પછી કાંઈ ચિંતા નહિ.’ વગેરે દલીલોથી પણ ફાવી નહિ, ત્યારે, ‘મારું તો આ ઘરમાં કદી કશું ચાલ્યું જ નહિ’ એ શબ્દોના કામઠા પરથી આખા તાકીને અશ્રુઆલુનો આખરી મારો શરૂ કર્યો, ત્યારે બન્ને વચ્ચે તહનામું થયું.

જંગલી ઝોડ

અને મેટ્રિકની પરીક્ષાને ત્રણ મહિના બાકી હતા તે વખતે જમુબાઈનાં લમ થઈ ગયાં. વીજળી વહુ બનીને એને ઘેર આવી. એ ધરના જગતે જોઈ.

જગુ પરણીને પરીક્ષાની તૈયારી માટે ચાલી ગયો. મેટ્રિકની પરીક્ષાની પંચાતમાંથી પરવારી એ ઘેર આવ્યો, ત્યારે માતા-પિતાએ પુત્ર સાથે મેળવેલી ઢીંગલીને સાસરે તેડાવી રાખી હતી. યૌવનના આરંભ પહેલાં જગુ પોતાની ઢીંગલી સાથે સંસારની રમત રમતો ત્યારે કાશીપુર એને છેક જ ગંદુ ગામડું નહોતું લાગતું : માતા આમીણુ નહોતી દેખાતી : પિતાની પ્રભુતા કાયમ હતી. એટલે વીજળી તરફ એને આરંભનું આકર્ષણ ખેંચતું અને આનંદ આપતું. દીકરાના એ આનંદે ચંપાના માતૃહૃદયમાંથી અકલિત હર્ષના કુવારા છૂટતા...

કલ્પનાચિત્ર વણઅટકયું એટલે સુધી ચાલ્યું એટલામાં જ જગત ખોલી ઊઠ્યો : ‘ પણ ત્યારે મારી સમજણ કેટલી, અનુભવ શો ?’

જગુ કૉલેજમાં ગયો ત્યારે એને નવો અનુભવ થયો. પહેલી જ વખત નાગરિક કન્યાઓ સાથે એક જ ખંડમાં ખેસીને અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. એમનાં સૌન્દર્યની છટા, વેશભૂષાનો ઠ્ઠારો, આંજી નાખનારી વાક્યાતુરી, નજીકથી જોવા મળ્યાં. ત્યારથી જગુના માનસમાં સળવળાટ શરૂ થયો. ધીરે ધીરે વીજળી સાથે તે કૉલેજ-કન્યાઓની તુલના કરવા લાગ્યો. પ્રત્યેક બાબતમાં એને વીજળી હિતરતી લાગવા માંડી.

‘ ક્યાં આ સુંદર, શિક્ષિત, સંસ્કારી, સ્વતંત્ર કન્યાઓ અને ક્યાં આમીણુ, જડ, ગમાર વીજળી ! આમની છૂટી લટો અને હંસી સમી ગરદન પર ઢળતા અંબોડા અને ક્યાં વીજળીનો તાણી ખેંચીને

રૂણાનુભવ

ખાંધેલો ચોટલો? આમનાં ઢીલાં બ્લાઉઝ અને એની તસતસતી કાંચળી વચ્ચે ફટલો ફરક છે? એકએક આપતમાં વીજળી આમનાથી ઉતરતી છે.’

થોડાક મહિનાઓ પછી એને કાઈકાઈ વિદ્યાર્થીની સાથે વાર્તાલાપ જોટલો પરિચય થયો, ત્યારે વીજળી તરફના એના અસંતોષમાં ઉમેરણુ થયું. ‘શા માટે મને આવી ગામડી છોકરી સાથે પરણાવ્યો?’ મનમાં બપોડતો એ વડીલો તરફ ગુસ્સે થવા લાગ્યો.

એ અસંતોષની આગમાં જેમ જેમ નવું ઈધણુ ઉમેરાતું તેમ તેમ એના મનના આશાના કાલ્પનિક મિનારામાં નવી નવી ઇંટો ચણાતી જતી :

‘હું પરણ્યો ન હોત તો આમાંની એકાદ સાથે તો જરૂર હું લગ્ન કરી શકત...કેવો અમારો સંસાર સુખથી ચાલત...બાપાએ આ વેંગ ક્યાંથી વળગાડ્યું...એ તે પત્ની કે ઘંટીનું પડ!’

વીજળી તરફના અણુગમાના છોડ પર ધીરેધીરે તિરસ્કારનાં ઈર્ષ્યારણુનાં લટકતાં મયાં.

પોતાનો પતિ કોલેજમાં અભ્યાસ કરીને ‘નટલીમન’ બની રહ્યો છે, એવા આશાના મિનારા જ્યારે વીજળી હંયામાં ચણી રહી હતી, ‘ભણીગણીને એ મોટા માણસ બનશે, ત્યારે મારાં કેટલાં માનપાન થશે!’ એવી કલ્પનાના દોરે જૂલતી, રળઓમાં ‘એ’ ઘેર આવે ત્યારે ‘એમને’ એ બધી વાતો કહેવાના ઉમળકાના મીઠા ઓડકાર અનુભવી રહી હતી; ત્યારે, એનો ‘એ’ વીજળીના ભાવિ જીવનનાં અવળાં ઘડતર ધડી રહ્યો હતો.

ગરમીની રળઓમાં જગુ કાશીપુર આવ્યો હતો. ધોમધીકતા

જંગલી ઝાડ

તાપથી વાતાવરણ સળગેલું રહેતું હતું. જગુના આગમન પહેલાં રતનચંદ 'વહુ'નું આણું કરી આવ્યા હતા.

વીજળીએ ઠીક ઠીક ગળું ક્યું હતું. ઘણો વખત પિયરમાં રહી સાસરે આવેલી એના અંતરમાં કિશોર વયે પણ યૌવનના થનથનાટ થઈ રહ્યા હતા. પુષ્પધન્વા હળવે હાથે એના હૈયામાં અનેક ધ્રુજાઓની ગલીપચી કરી રહ્યો હતો. અંચળની આડે છૂપાયેલું એનું હૈકું ઉછાળા મારતું હતું.

ગુલાબનાં ફૂલની છાપવાળી લીલી છીંટનો ચણિયો, અતિ-કાળજીપૂર્વક ટાંકેલી લેસની કિનારવાળું લાલ ગવન અને અતલસની કટોરીઓવાળું વચ્ચોવચ્ચ બરાબર છાતીની મધ્યમાં આવે એવા મોરથી ભરેલું કિનખાખનું તસતસતું કાપડું પહેરી, રૂમઝૂમ વાગતાં ઝાંઝર સાથે વીજળી આમતેમ ફરતી, ત્યારે ભયુ'ભયુ' ઘર ગાળી ઉડતું. માતાએ હોશિહોશ પાડી આપેલું ઘીનું કાજળ આંજી, તંદુરસ્ત કાંડાને સુવર્ણ મટયાં કંકણથી શણગારી, ન્યારે તે જળા બરવા જતી ત્યારે કાશીપુરની શેરીઓની અનેક આંખો આતુરતાથી એને જોઈ રહેતી.

એવી પુત્રવધૂને જોઈ સાસુના દિલમાં પોરસ ચડતો. પોતાની એ વંશવધારણ વેલને માતાની જરાયે ઉણપ આવે નહિ તે રીતે ચંપા એની તરફ વહાલ બતાવતી.

પરંતુ ધુધરીઓના ઝંકાર કરતી દાગીને મટેલી એ ટીંગલીને જોઈ ત્યારથી જગુના દિલમાં વિચારોનાં ધમસાણુ બમ્બાં ફાં.

‘વીજળી !’

એક દિવસ ઘરમાં એકલો પડતાં જગુએ એને બોલાવી.

શ્રીકૃષ્ણ'ધ

‘આમ નામ દધને શું બોધાવતા હશે ?’ વીજળીએ એની પાસે આવતાં જ કહ્યું.

‘એમાં ખોટું શું છે ?’

‘વરથી વહુનું નામ ન દેવાય !’

‘તને કોણે કહ્યું ?’

‘અમે એટલુંએ નહિ જાણતાં હોઈએ ? એથી તો પાપમાં પડાય !’ વીજળીએ સ્ત્રીસુલભ હાસ્યથી કહ્યું.

એ વખતે તેના રંગલા દાંત જોઈને જગુએ પૂછ્યું :

‘તેં દાંત રંગ્યા છે ?’

‘રંગવા જ પડે ને.’

‘જંગલી ક્યાંની ! કુદરતે મળેના ઉજળા દૂધ જેવા દાંત આપ્યા છે, તેને રંગીને મોંઢાને કેવું ખેડાળ બનાવી મૂક્યું છે !’

‘વહુઆરુઓએ સાસરે આવતાં દાંત રંગવા જ જોઈએ.’

પોતાનામાં જેટલી સમજ હતી તે પ્રમાણે એણે ખુલાસો કર્યો.

‘જંગલીપણાની હદ થાય છે !’ જગુએ જણાવ્યું કર્યો. ‘તારામાં જરાયે અક્કલ દેખાતી નથી. જો, વીજળી ! હું કહી દઉં છું કે મને આવું બધું પસંદ નથી.’

એ શબ્દો બોલતાં જગુનો જે દેખાવ થયો તે જોઈને વીજળી ગભરાઈ ઊઠી. ભયની મારી સોડિયું વાળીને એ કોકડું થઈ ગઈ.

જગુએ એનો હાથ પકડી, ખેંચીને બેસાડી.

‘આ કાનું મોં ઢાંક્યું છે ?’

એનો શું જવાબ આપવો તે ગભરાયલી વીજળીને સૂઝ્યું નહિ.

જંગલી ઝાડ

‘કેમ બોલતી નથી ?’

‘લાજ તો કાઢવી જ પડે ને ? આ તો સાસરી...’

‘એ તારી લાજ ને બાજ મારે ત્યાં નહિ ચાલે, સમજ ?’
કહેતાં જગુએ એના માથા પરથી સાડીનો છેડો ખેંચી નાખ્યો.

‘બધું, આમ શું કરતા હશે ?’

‘કેમ, હું કહું છું તે સમજાતું નથી ?’

‘વહુઆરથી ઉઘાડે મોઢે ન ફરાય...ગામમાં બધાં નિંદા કરે...’

‘તું મને પરણીને આવી છે કે ગામને ?’

જગુનો તાડૂકો સાંભળી વીજળી કંપી ઊઠી.

‘આ શું ? અંખોમાં આ બધા મેંશના લપરડા શા, કપાળમાં આવડો ટીકો શાનો ? તારો આ અંખોડો પણ કેવો લગ્નમણી દેખાય છે ! ત્રાંસી સેંથીને બદલે વરવાં ચિતરામણુ શાનાં કાઢ્યાં છે ! ઢળતા અંખોડાને બદલે બોચીના વાળ ઊખડી નય એવો આ તસતસતો મુવાળાનો ભારો બાંધ્યો છે ! મને આમાંનું કશું જ ગમતું નથી.’

વીજળીને જવાબ આપવાની ગમ પડી નહિ.

‘જવાબ નથી આપવો ?’

‘મને કરી સમજ પડતી નથી.’

‘મારે સમજ પાડવી પડશે એમ ? તું એ બનણું છે કે તારો વર ગામડાનો ગમાર કે કોથળો કરી ખાતો અથવા ગાંધીઆદું કરનારો વાણિયો નથી !’

‘પણ હું શું કરું ?’ નિરાધાર જેવા એ બોલી.

‘તારે જો મારી મરજી સાચવવી હોય તો હું કહું તેમ કરવું પડશે.’

રણાનુબંધ

એકાએક એની નજર વીજળીના કાન ઉપર પડી. ‘આવડાં મોટાં લર્વીંગિયાં ને આવી જતી વાળીઓથી કાન ભરી દીધો છે!... નાકમાં આવડો મોટો દટ્ટો!...જેમ જેમ તને વધારે જોતો જઈ’ છું, તેમ તેમ મને તારી તરફ વધુ ચીડ ચડતી જાય છે. હાથ પગ, આંગળાં, ગરદન, કાન, નાક એ બધું શું દાગીના ટાંગવાનું પ્રદર્શન છે? નહિ, નહિ, મારાથી તારી સાથે નહિ રહેવાય!’ કુંકાડા મારતો જગુ આ બધું બોલી ગયો.

‘તમે કહો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.’ વીજળીએ ગવનના છેડાથી આંસુ લૂછતાં કહ્યું.

‘જો તેમ હોય તો આજે ને આજે કાનમાંની વાળીઓ ને લર્વીંગિયાં, નાકમાંની સળી, હાથમાંનાં ગદલૈયાં, ડોકમાંની આ મોટી ખાર સેરની હીરાકંઠી, પગમાંથી છમ્છમ્ વાગતાં ઝાંઝર અને પગની આંગળીઓનાં આ બધાં રમકડાં કાઢી નાંખ.’

‘પણ બા....!’

‘તારે બાનું કહેવું કરવું છે કે મારું?’

‘બાને હું શું કહું?’

‘જે મેં કહ્યું તે.’

‘પણ હું વહુઆર છું.’

‘અને હું તારો વર છું. બા કંઈ તને પરણીને નથી લાબ્યાં, સમજી?...આંખોમાં આ કાજળના લેપડા આંજીને બિલ્લીબાઈ બનવાનું નથી.’

‘કાલથી મેં શ નહિ આંજી.’

‘અને કપાળમાં આ ચંદ્રમા જેવડો ટીકો પણ નહિ.’

જંગલી ઝાડ

‘એ તો શાભાયગવતીનું...’

‘તો ખારીક ટીલડી કર.’

‘એમ કરીશ.’

‘આ અંબોડો પણ નહિ ચાલે. તેં શહેરની સ્ત્રીઓના અંબોડા નોયા છે?’

‘ના.’

‘તો નોવા પડશે...’

એજ વખતે નીચે ચંપાના પગલાંનો અવાજ થયો તે સાંભળતાં જ ભયભીત હરિણીની માફક સફાળી બેઠી થઈ, લાંબી લાજ કાઢી વીજળી ત્યાંથી સરકી ગઈ!

‘જંગલી! કેવા માણસ સાથે પાનું ખજું...’ જગુ અડખઝો. એણે નિસાસો નાખ્યો.

‘ને આંજે સાંજે તારે મારી સાથે તળાવ પર ફરવા આવવાનું છે.’

જગુ બપોરની ઝાંઝ પછી ઊડ્યો ત્યારે મોં હાથ ધોવા પાણીનો લોટો લઈ ગુપચુપ પાંત પાસે આવેલી વીજળીને જગુએ આજ્ઞા ફરમાવી.

‘મારાથી એ શી રીતે બને?’ ડરતાં ડરતાં વીજળીએ કહ્યું.

‘કેમ બને, એટલે?’

‘હું શું કહું?’

‘કેમ, જલ તો મોટી ખાર હાથ લાંબી છે.’

‘તમારી સાથે મારાથી ફરવા અવાય?’

‘કેમ ન અવાય, શું હું તારો ઘણી નથી, તું મારી બૈરી નથી?’

રૂણાનુબંધ

‘એટલે જ ન અવાય.’

‘શા માટે નહિ ?’

‘આને ન ગમે અને ગામનાં લોકો...’

‘તારે મન મારેા કશો હિસાબ નથી એમ જ ને ?’

‘બધી વાતમાં ગામલોક ગામલોક કર્યા કરે છે, તે તું મને પરણી છે કે ગામલોકને ?’

‘આતું બોલો છે તે ગાળ પડે...’

‘મારા સવાલનો જવાબ આપ !’

‘તમે પાપમાં પડો છે ને મનેય...’

‘તારાં ટાયલાં મારે નથી સાંભળવાં. હું કહું છું કે તારે મારી સાથે ફરવા આવવું પડશે; આજે જ સાંજે.’

‘આને પૂછી જુઓ...’

‘હું કંઈ બાધી ડરતો નથી કે એને પૂછવા જાઉં. ડરે છે તું, તો તું જ પૂછ.’

‘મારાથી શી રીતે પૂછાય ?’

‘તો પછી ફરવા આવવું જ પડશે.’

‘તમારે પગે પકું...’ વીજળીની આંખોમાંથી આંસુ દડદડી રહ્યાં.

‘તું અહીંથી ચાલી જા...’ જગુએ એને ધક્કો માર્યો.

વીજળી પડી ગઈ : હાથમાંનો લોટો એને કપાળમાં વાગ્યો : એમાંનું પાણી એનાં કપડાં પર ઢળ્યું.

એના પડવાનો અવાજ નીચે સંભળાયો અને ચંપાએ ખૂબ મારી : ‘શું થયું એ ?...’

જંગલી ઝાડ

વખતે સાસુ ઉપર ચઢી આવે એ ભયથી વીજળી જલદી જીભી થઈ, દાદર ઉતરવા લાગી.

જગુ કોધભરી દષ્ટિથી એને જોઈ રહ્યો.

‘વીજળી વહુ ! શું હતું ?...આ તને શું થયું ?...કપાળમાંથી આટલું લોહી ?’ નીચે જોલતી ચંપાનો અવાજ સંભળાયો.

જગુમાં નીચે જવાની હિંમત નહોતી, એટલે તે પાછો પથારીમાં પડ્યો : અડખડતો અને ફડફડતો.

‘જેવો આ સંસાર ?’ દિલમાંનો જીભરો શબ્દો રૂપે નીકળ્યો. એની આંખે શહેરના રાજમાર્ગો પર મુક્ત પંખી જેવી ફરતી પુરસુંદરીઓ દેખાઈ : પૂર્ણિમાની ધવલ ચંદ્રિકામાં અગાશીઓમાં ગમ્મત કરી રહેલાં રસિક રસિકાઓનાં યુગલ દેખાયાં : મધુર હલકે ગાતી સુંદરીઓના સંગીત ધ્વનિ શ્રવણે પડ્યા : સમવયસ્ક યુવકો સાથે ટેનીસ ખેલતી, વિવાદ સભાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે રપર્ધા કરતી કુસુમો, સરલાઓ, વિલસુઓ, તરલાઓ અને રસિકાઓનાં વૃંદ એની આંખ આગળ તરવરી રહ્યાં.

‘ક્યાં આ બધી નગરનારીઓ અને ક્યાં મારે માથે ભાગેલું ગામડાનું આ જંગલી ઝાડ !’

એ નિરાશ થયો, નિશ્વસાદ બની અકાળે સંસારથી થાકી હારી ગયો હોય એવો તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

પથારીમાં પડે પડે, આંખો મીંચી એણે હૈયા અગતરો ઠાલવવા માંડી :

આ ઝવનમાં શું મંજ છે, શી મીઠાશ છે, શાં રસહલાલુ છે ? જે સ્ત્રીની સાથે ગામના ઝાંપા મુઠી ફરવા જઈ શકાય નહિ, જેની

રેણાનુબંધ

સાથે સંસારના છેડા સમા પોતાના ઘરમાં નિરાંતે વાત થઈ શકે નહિ, તેની સાથે આખી જીંદગી શે વીતાડવી ? એના રંગેલા દાંત, મેલા હોઠ, દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ, ગંધાતા વાળ...એની તરફ વહાલ કેમ થાય, મમતાના ઉમળકાથી એને હૈયાના ખૂલે કેમ ખૂલાવી શકાય ?...'

જગુનો એ તરંગ હીડાળો વેગે ચડ્યો, એ વખતે જ નીચેથી બોલાતા માતાના શબ્દો સાંભળાયા :

‘ અલ્યા જગુ ! તું શું કરવા બેઠો છે ? અત્યારથી આ બિચારી બાયડીને આમ મારે છે ? એના કપાળમાંથી ફેટલું લોહી દડે છે ? ’

જગુએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ ચંપાના એ શબ્દો સાંભળી ગયેલી પાડોશની બે સ્ત્રીઓ પૂછતી પૂછતી પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળી : ‘ ચંપાલાલુ શું છે ? ’... ‘ ડાકીજી, કાનું માથું ફૂટી ગયું ? ’

ચં પા ની પા ડા શ હો એ વીજળીને માર પડવાની વાતો વહેતી મૂકી, ત્યારે પ્રત્યેક જીભે એમાં અતિશયોક્તિનું ઉમેરણ કર્યું. એ રીતે કાશીપુરમાં અનેક કાને એ કથા અથડાઈ ગઈ.

‘અલિ વીજળી, શું હતું?’

‘વીજળી વહુ, શું કામ તને જગલાએ મારી?’

‘હજી આવી તો હમણાં ને પરસાદી પડવા માંડી કે?’

જ્યાં જાય ત્યાં વીજળીને એવા પ્રશ્નો પૂછાતા.

‘કશું નહિ, કાંઈ નોતું, અમરતું!’ એવા ટૂંકા જવાબો ન છૂટકે આપીને એ પતાવતી. પણ એક દિવસ પાણી ભરવા જતાં જતાં, એના પિયર તરફની એક સગી અને સરખી ઉમ્મરની બહેનપણીએ પૂછ્યું: ‘વીજળી, શું હતુંલો! મનેય નહિ કહે?’

ત્યારે વીજળીએ એને કહ્યું: ‘અલિ બહેન, એ કહે તું મારી સાથે તળાવે ફરવા ચાલ. તે આપણાથી શી રીતે જવાય?’

એ વાત સાંભળવા બે ત્રણ પાણીઆરીઓ ગિભી રહી હતી. તેમાંથી એક બોલી ગઈ: ‘ના...બા....! આપણાથી તે એમ વરની સાથે ફરવા જવાય?’

‘ધર નથી તે વળી આયડીને લાઇને તળાવને કાંઠે જવું પડે?’ બીજી બોલી.

ત્રીજીએ વીજળીના કાન પાસે મોં લઈ જઈને કાનમાં કહ્યું: ‘રાત કોના આપની છે?’

ફેણીનું બંધ

‘તે તને ફરવા લાઇ જઇને જગુભાઇને શું કરવું હતું?’

‘બધું બહેન, લાયડાના મનની વાત આપણને શી ખબર પડે?’ વીજળી બોલતાં બોલતાં શરમાઇ ગઇ.

‘તમે બધી ગામડાની ગમાર છો, તમને એ વાતની ખબર ન પડે!’ સમરથે હસતાં હસતાં કહ્યું.

વાતો કરતી વહુઆરુઓ જેટલી વયની કાશીપુરની એ કન્યા વરની સાથે મુંબઈ રહી આવી હતી.

‘ખરૂં છે. સમુઆ! તમે મુંબઈ રહી આવ્યાં છો એટલે તમને ખબર પડે!’ એક ભાભીએ મળકનો મમરો મૂક્યો.

‘હા, હા, પરસનભાભી! શહેરમાં તો સાહેબો ને મદ્યમો રહે, એ લોકો સાંજ પડે એટલે હાથમાં હાથ ઝાલીને ફરવા જાય...’

‘બધાંના દેખતાં?’

‘હા, હા. મુંબઈમાં ફની, ચોપાટીના દરિયા ઉપર એવાં લોકો બહુ ફરે.’

‘એ બાયસીઓને રાંધવાનું નહિ હોય?’

‘મદ્યમો તે વળી રાંધતી હશે?’

‘પણ આપણાથી એમ ફરાય?’ વીજળીએ પોતાની સગીની સામે જોઇને પૂછ્યું.

‘જગુભાઇ સાહેબ લોકની ચોપટીઓ ભણે છે અને એમની ભાષામાં બોલે છે, એટલે એમને સાહેબ લોકો જેવું બધું કરવાનું ગમે!’ સમુએ કહ્યું.

પાણી ભરવા જતાં અને આવતાં આ વાતોએ ખૂબ રસ જમાવ્યો.

‘પણ વીજળીભાણુ કંઈ મદ્યમ છે!’

બાનામી

‘ ન હોય તો થાય. જેનો વર સાહેબ એની વહુ મદયમ ! ’

‘ બબ્બું મંગુલાલુ, આમ શું કહેતાં હશે ? ’ વીજળીએ હસીને કહ્યું.

‘ તે હેં સમરથબહેન, પછી પેલા સાહેબ લોકો ત્યાં શું કરે ? ’
પરસનને એ વાતમાં રસ પડ્યો.

‘ પરસનલાલી ! એ વાત તો પૂછશે જ નહિ. ’

‘ કેમ સમુખા ના પાડો છો ? ’

‘ એ વાત કરતાં તો આપણે શરમાઇ મરીએ ! ’

‘ તે અહીં ક્યાં કાઈ લાયકો છે ? ’

‘ પણ તમે છો ને, બધી લાલીઓ ! ’

‘ અમારાથી શું શરમાવાનું ? ’

‘ તમે જાણતાં નથી એટલે જ સ્તો ! ’

‘ ત્યારે તો તમારે કહેવું જ પડશે. ’

હા, હા, સમુખા ! કહો. ’

‘ ના કહે એને મારા સમ. ’

‘ લાલી, બબ્બું આમ જે ને તે વાતમાં સમ શાનાં આપતાં હશે ? તમે મારા જગનલાઇને ફેટલાં વહાલાં છો ?... ’

‘ એ વાત જવા દો. ’

‘ સમુખાને કહો. ’

‘ કહ્યા વિના નહિ ચાલે. ’

આખું ટોળું પછી તો રહે ચડ્યું. સમરથને એ આગ્રહ આગળ નમવું પડ્યું.

રૂણાનુબંધ

‘એ તો રહ્યાં એકબીજાની બગલમાં હાથ ધાલીને બધે ફરે. આપણા લોકોનાં વરવહુ ઘરમાં એકલાં હોય ને રાતે જેવાં તોફાન કરે એવાં તોફાન રસ્તા વચ્ચે કરે...’ એટલું કહેતાં સમરથના મોં પર લજ્જાની છાપો છપાઇ ગઇ.

‘તમે તો અમને બનાવો છો.’ એક ટીબળી યૌવનાએ કહ્યું.

‘તમારા સમ, લાભી !’

‘જૂ-હું ! એવું તે કોઈ કરે ? રોયાંને એ પૈસાનીયે શરમ હશે કે નહિ ?’

‘સાહેબ લોકોને તો કશાનીયે શરમ નહિ. એ તો દરિયામાં નાવા પડે ને ત્યારે નવસ્ત્રાં ! અને એવું એવું કરે કે એ જોઇને આપણે તો લાજ જ મરીએ !’

‘તમે એ બધું જોયું હતું ?’

‘હા.’

‘નજરોનજર ?’

‘હા.’

‘અને ત્યારે મારા નણ્ણોઈ તમારી સાથે હતા ?’

પતિનું નામ સાંભળતાં જ લજ્જાસુંદરીએ સમરથના વફાન પર હળવે હાથે શરમના સાર્થીઆ પૂરવા માંડ્યા.

‘ત્યારે શરમાયાં નહિ ને અહીં લાભીઓ પાસે વાત કરતાં શાનાં શરમાઓ છો ?’ પેલી તોફાની યુવતીએ કટાક્ષ કર્યો.

‘લાભી, આમ શું કરતાં હશે ?’

‘તે હેં સમુગા ! બધા જ સાહેબ લોક એવા ?’

‘નહિ તો ?’

બહનામી

- ‘એ લોકો બીજું શું શું કરે?’ પરસને વળી પૂછ્યું.
- ‘ભેગાં થઈને નાચે. કાકનો ભાયડો અને કાકની આયડી એમ એકમેકને કમરમાંથી પકડીને ફૂદાફૂદ કરે!’
- ‘સાચું કહો છો?’
- ‘મારે જૂહું શા માટે કહેવું પડે?’
- ‘બળ્યું, અમને તો એવું જોવાનું ચે ના મળ્યું!’
- ‘શહેરમાં જાઓ તો જુઓ.’
- ‘ત્યારે તો જગુભાઈ શહેરમાં ભણે છે એટલે મદ્યમો સાથે નાચતા હશે!’
- ‘નહિ તો વીજળી વહુને ફરવા જવાનો આમ્રહ શા માટે કરે?’
- ‘તે ફરવા ગયાં હોત તો જગુભાઈ વીજળીની અગલમાં હાથ હાથ બાલીને ચાલત?’
- ‘એ તો જગાભાઈ જાણે!’
- ‘હાય હાય, બા! ત્યારે તો ચંપાકાકીને કહીએ કે એમને ભણાવવાનું રહેવા દો.’
- ‘હા, નહિ તો એ સાહેબ થઈ જશે.’
- ‘અને કો’ક મદ્યમડીને પરણી એસશે!’
- ‘પછી, વીજળી વહુ : તું શું કરીશ?’
- વીજળી કંઈ બોલી નહિ. અધાં હસતાં હતાં ત્યારે એના કાળજે કાણાં પડતાં હતાં.
- ‘ત્યારે તો જગુભાઈના પગ ઊંડા પાણીમાં ફરતા લાગે છે!’
- ‘તમને જાણે ખબર જ નહિ હોય તે!’

ફેણાનુબંધ

‘શાની ?’

‘પેલી...’

પરસને આંખનો અણસારો કર્યો અને બોલનારી વાત ગળી ગઇ.
છતાં એટલી અધૂરી વાત વીજળીના હૈયામાં કારમો ઢા કરી ગઇ.
પાણિયારીઓની એ રમુજ વાતો એ દિવસમાં તો જગુના ઘરની
વાતો સાથે સેળબેળ થઈ વિકૃત સ્વરૂપે સારાયે કાશીપુરવાસીઓની
જીભ પર ચડી બેઠી.

કાઠએ કહ્યું : ‘જગલો એની બાયડીને મડમડી બનાવી,
હાથમાં હાથ પકડી તળાવને કાંઠે જઈ નાચવા માગતો હતો. પણ
બાયડીએ ના પાડી, એટલે એને મારી મારીને લોહીલોહાણ
કરી નાખી !’

દૂર મહેલાવાળાઓમાં વળી એવી વાતો થવા લાગી કે : ‘જગુડો
અંગ્રેજી બણવાથી સાહેબ લોકો સાથે બળી ગયો છે. કાક મહ્યમ
સાથે એને મીઠો નાતો બંધાણો છે. જગલો એની સાથે પચણવાનો
છે; એમાં એની વહુએ વિરોધ નાખ્યો એટલે જગુડાએ એને
પીટી નાખી !’

આમ આખા ગામમાં નવે નવે રૂપે એ વાત ફેલાઈ વળી. પછી
તો વીજળી પાણી ભરવા જતી હોય તો, તેને ઊભી રાખી નાની-
મોટી સ્ત્રીઓ પૂછે :

‘અલિ, વીજળી વહુ ! આ વાત ખરી ?’

‘ક્યી ?’

‘તારો વર તારી સાથે નાચે છે ?’

‘ના-મા.’ વીજળી શરમાતી એમ કહેતી ચાલવા માંડતી.

બહનામી

તો બીજું કાઠ પૂછું :

‘ તારો વર મહ્યમ સાથે લગન કરે છે ? ’

‘ જોડું કાઢી ! ’

‘ અમારે તો શું ? કાન ગુનેગાર ! પણ અલિ જોજો. બહુ ભણેલાઓનાં કારસ્થાન ઊંડાં હોય. એવું હોય તો માથાં કુટજો, કુવે પડવાની ધમકી આપજો અને તાબડતોબ તારા બાપને તેડાવજો. ’

‘ હાય હાય, મા ! એમ થાય તો આવડી વહુનો જલમારો શેણે જા-ય-? ’

‘ હા-સ્તો... ! ’

વાત એથી ચે આગળ વધી. પછી તો કાઠને કાઠ બહાને ચંપાને મળવા જનારી મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓએ પડપૂછ કરવા માંડી.

‘ એ બધી વાતો જોદો ! મારો જશુ કુંવારી કન્યા જેવો છે. એને અને વહુને શંકર-પાર્વતી જેવો મેળ છે. ’ એવા જવાબ આપી-આપીને ચંપાની જીભનો ઢૂંચો થવા લાગ્યો.

પવનની પાંખે સ્વાર થયેલી વાતો પુરુષવર્ગમાં પણ પહોંચી ગઈ. અને ઘરડેરાઓએ છોકરાને અંગ્રેજી ભણવા શહેરમાં મોકલવાના ગુના માટે રતનચંદને ઠપકા આપવા શરૂ કર્યા :

‘ ભૈ, હજી ચે સમજો, નહિ તો આમાંથી સાર નહિ કાઢો ! ’

પરંતુ રતનચંદ એવી વાતો ઉપર ધ્યાન આપતો નહિ.

પિત્રાર્થમાંથી કાઠ વિરોધીએ નામકામ વિનાનો કાગળ વહેવાઈ ઉપર લખી મોકલાવ્યો. એમાં લખ્યું હતું :

‘ તમારો જમાઈ શહેરમાં રહીને વંડી ગયો છે. આખા કાશીપુરમાં એની વાતો થઈ રહી છે. લોકો કહે છે : એ વટલી ગયો

કાશીપુર

છે, એણે મઠ્યમ રાખી છે. તેથી જ એણે તમારી દીકરીને મારી-મારીને માથું ફેડી નાખ્યું છે, માટે એકા હો ત્યાંથી જઈને કાશીપુર આવજો.

કાગળ વાંચીને નેમચંદ દોડતો કાશીપુર આવ્યો. એના બધા જિભરા સાંભળી રહ્યા પછી રતનચંદ અને ચંપાએ એને સમજાવીને શાંત પાડ્યો. પરંતુ વીજળીના કપાળમાં વાગ્યાનો ઘા જોઈને એ ફફડી ઊઠ્યો :

‘ત્યારે મારી દીકરીને આ વાગ્યું શી રીતે? રતનચંદ શેઠ, મેં વીજળીને આમ માર ખાવા માટે આપી નથી !’

‘અમારી વાત ખોટી લાગતી હોય તો તમે તમારી દીકરીને જ પૂછીને ખાત્રી કરો.’

બાપે એકાંતમાં દીકરીને સમજાવીને પૂછ્યું. ત્યારે વીજળીએ કહ્યું : ‘બાપા, દાદરનું પગથારિયું ચૂકી જવાથી હું પડી ગઈ તેથી મને વાગ્યું છે.’

‘ત્યારે આખું ગામ વાતો કરે છે તે...’

‘ગામના લોકોને તો ખીજનું સુખ જોઈને બળતરા થાય છે. તમારે મારી કાઢ જાતની ચિંતા કરવાની નથી. મારી બાને ય તમે કહેજો કે, તારી છોડી સોનાની ટેકરી ઉપર બેસી-છે. એને કાઢ કહેતાં કાઢ વાતનું દઃખ નથી.’

નેમચંદ એથી સંતોષ પામીને પાછો ગયો. પરંતુ આ બધા લવાડા કરાવનાર વીજળી જ છે એવું જગુના દિલમાં વસી ગયું, એટલે રજાઓ પૂરી થાય તે પહેલાં જ એ કાશીપુરથી ચાલી નીકળ્યો.

બદનામી

પોતાના ચારિત્ર પર આળ ચડાવવામાં આવ્યું તે જગુને બહુ જ વસમું લાગ્યું. એના દિલમાં એ વાતની બહુ વેદના થઈ : તેની અસર એના મગજ ઉપર થવા લાગી.

‘ નિર્દોષ માનવીને પણ આ લોકો આ રીતે બદનામ કરતાં શરમાતા નથી, એ બદનામી કરાવવામાં વીજળી જતે થઈને આગેવાની લેતાં ડરતી નથી, તો પછી એની સાથે મારે વફાદારી શા માટે બતાવવી ? ખીન ગુનેગાર છતાં જનતાની અને સાસરિયાંની આંખે ગુનેગાર જ ઠરી ચૂક્યો તો પછી સગવડ શોધી સાચો ગુનેગાર બનવાથી આ કરતાં વિશેષ બદનામી તો થવાની નથી ને ? ’

આ પ્રકારની મનોદશા લઈને જગુ કાશીપુરથી નીકળ્યો. એને પોતાની બદનામી કરનાર પત્ની તરફ તિરસ્કાર થયો : એ જૂઠી વાતોનો ફેલાવો કરનાર જ્ઞાતિનાં અને ગામનાં લોકો તરફ તિરસ્કાર થયો : બનાવટી વાતો સાચી માની દીકરીના ઉપરાણે લડવા દોડી આવનાર સસરા તરફ તિરસ્કાર થયો અને આવી સ્ત્રી સાથે લગ્નની ગાંઠથી પોતાને જકડી નાખવા માટે માતા-પિતા તરફ પણ એને રોષ થયો. ગામ, ગ્રામજનો અને ગ્રામજીવન તરફ એને અતિશય અણુગમો થયો.

કોલેજના ખીજા સત્રના આરંભે તેણે છાત્રાલયમાં રહેવાની ગોઠવણ કરી : કાશીપુરમાં થયેલા આઘાતના પ્રત્યાઘાત તરીકે એણે સાહેબશાઈ પોશાક પરિધાન કર્યો. પોતાનું નામ સુદ્ધાં એને ગામઠી લાગ્યું એટલે જગુઆઈ નામ બદલાવી એણે જગતકુમાર નામ ધારણ કર્યું. જગુઆઈ રતનચંદ શાહમાંથી એ જગત આર. શા બન્યો !

હાઈસ્કૂલમાં જગત ક્રિકેટમાં સારો હાથ બતાવતો હતો. કાશીપુર આવ્યા પછી એણે અભ્યાસ અને રમત ગમ્મતમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું. થોડા જ સમયમાં જગત ક્રિકેટ ઉપરાંત ટેનિસ, શેતરંજ, બીજીક, ડ્રાફ્ટ અને બીજી રમતોમાં એકો ગણાવા લાગ્યો. રમતની કોઈ પણ હરીફાઈમાં એની કોલેજની વતીથી એને મોકલવામાં આવતો અને તેમાં નામના મેળવી જગત પોતાની કોલેજની પ્રતિષ્ઠા વધારતો.

આ વખતની ક્રિકેટની રમતોમાં જગત ખૂબ જ ખીલ્યો હતો. એને રમતો જોવો એ અનેક પ્રેક્ષકોને જીવનની સરસ લ્હાણુ થઈ પડતી.

આખી રમતઋતુની મોટામાં મોટી મેચ ચાલી રહી હતી. મેદાનને વીંટળાઈ વળેલા તંબુઓ પ્રેક્ષકોથી ઊભરાઈ રહ્યા હતા. ખેલાડીઓ રમતની ધૂનમાં મસ્ત હતા : પ્રેક્ષકો રમત નિહાળવામાં તલ્લીન હતા : કોઈ કોઈ રમતના ઉન્માદમાં ઉન્મત્ત થઈ હર્ષાતિરેક પણ બતાવી રહ્યા હતા. માનવ કીડિયારાથી રમતનું મેદાન ખદખદી રહ્યું હતું.

જગતે ખભા ઊંચકી, બે હાથ ભરીને ઓવર બાઉન્ડરી ફટકાવી તે વખતે મેદાન તાળીઓના ગડગડાટથી, હર્ષનાદથી ગાજી રહ્યું. કોઈ કોઈ હેટ અને રૂમાલો હવામાં ઉડાળી હર્ષોન્માદ બતાવવા લાગ્યા, ‘વેલ પ્લેઇડ, વેલ પ્લેઇડ !’ એની કોલેજના તંબુમાંથી પ્રોત્સાહક અભિનંદનની એકસામટી ગર્જનાઓ થઈ રહી. એના

દીવાસ્વપ્ન

વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓથી તાલ આપવા માંડ્યા. વિદ્યાર્થીનીઓએ નાનકડા રૂમાલો હવામાં ઉડાડ્યા. ત્યારે કેટલાંક પોતાનાં દૂરથીન જગત પર સ્થિર કરીને રમત વખતના એના મુખઆવ, ઊર્મિઓ અને અભિનયનું આરીક નિરીક્ષણ કરવામાં તક્ષીન બની ગયાં.

‘કંઈ જગતને અહુ જ નીરખી રહી છે?’ કોકિલાએ માલતીના પાસામાં પ્રેમથી આંગળીઓ ધોચતાં હસીને કહ્યું.

‘જગત જેવા ખેલાડીને ખેટ સાથે રમતો જોવો એ તો જીવનની મગ્ન છે. છતાં કોકી, તું એનામાં જેટલો રસ લે છે તેટલો હું નથી લેતી એની ખાત્રી રાખજે!’

‘ભલી બિચારી માલતી!’ એની ખીજ તરફ ખેડેલી અરુણાએ કોકિલા સામે જોઈ કટાક્ષ સિમત કરીને કહ્યું: ‘એ તો કદી જગત સાથે વાત સુઢાં કરતી નથી. જાણે પર્ણકુટીમાં રહેતી રૂષિકન્યા!’

‘કણ્વરૂષિના આશ્રમમાં રહેનારી શકુંતલા જેવી?’ કોકિલા હસી પડી.

‘કમળાવાળી આંખો ચારે તરફ પીળું જ જીએ છે. તમારાં માનસ જ વિકૃત એટલે ખીજનો શું દોષ?’ માલતીએ જરા ગંભીર બનીને કહ્યું.

‘માલતી! તું દાદામાઓની ભાષામાં વાત કરતાં ક્યારથી શીખી?’ અરુણાએ ટકોર કરી.

‘અરે, અરુણા, એનું ચાલે તો એ તો દાદામાઓને પણ એક કોરે ખેસાડી દે...’

‘કોકી, જરા જો, જગતે ખીજ બાઉન્ડરી કકડાવી કાઢી.’ માલતી દૂરથીન જગત ઉપર કેરવીને એને જોતાં જોતાં જ બોલી.

ફરીથી તાળીઓ, હર્ષનાદ અને પ્રોત્સાહક શબ્દોથી મેદાનનું વાતાવરણ ઉજાળા મારી રહ્યું.

રણાનુબંધ

‘તમે બધાં અહીં મેચ જોવા આવ્યાં છો કે એ બહાને બીજાઓની મશ્કરીઓ ઉડાવવા?’ માલતીએ દૂરબીન ખોળામાં મૂકતાં પૂછ્યું.

‘બન્ને માટે.’

‘અમારે સાધુડીઓ બનવું નથી, જેને બનવું હોય તે ભલે બધી જ બાબતમાં એકચિત્ત બને...’

‘બધી બાબતમાં એટલે? કાકિલા, તું શું સૃષ્ટિના મહાન આકર્ષણ એવા ‘લવ અફેર્સ’ની વાત કરે છે?’

‘હું કંઈ એમ કહેતી નથી અરુણા. તારે આજે માલતીને ચીડવવી છે?’

‘માલતી એમ ચીડાઈ જાય એવી નથી...’

‘હા, હા, એ યોગિની હશે!’

‘અત્યારે તો યોગિની થનારને ય નામના મળે છે.’

‘કેમ કે આ સાધુ-સાધ્વીઓનો દેશ છે!’

માલતી એ વાતો સાંભળવાને બદલે જગતની રમત નિહાળી રહી હતી.

જગતે જોર કરીને ફટકો લગાવ્યો : દડો ઉંચે આકાશમાં ચડ્યો અને પ્રતિપક્ષના એક કુશળ શીશ્વરે ભારે સાહસથી તેને ઝીલી લીધો.

જગત જેવો કુશળ ખેલાડી ‘આઉટ’ થયો એથી પ્રતિપક્ષે તાળીઓ પાડી : પ્રેક્ષક સમુહે સરસ રમત રમવા માટે એને અભિનંદન આપવા તાળીઓથી વાતાવરણ ગૂંજવ્યું. એના સહાધ્યાયીઓએ હર્ષ-ધ્વનિથી તાંબુઓ સળવળાવી મૂક્યા. કેટલાક હર્ષાતિરેકથી દોડીને ‘શીશ્વર’માં ગયા અને એને કાંધે એસાડી એનું નાનકડું સરથસ

દીવાસ્વપ્ન

ફેરવ્યું. ત્યારે મેદાનના માનવસાગરમાં આનંદની ભરતી હિલોળા લેવા માંડી. ચોતરફ હર્ષ, ઉન્માદ, મસ્તી, તોફાનની ઓળો ઉછળી રહી. અરુણા અને કોકિલા પણ માલતીની મશ્કરી કરવાનું પડતું મૂકી તાળીઓ વગાડતી, રૂમાલ હવામાં ઉછાળતી ‘હીપ્ હીપ્ હુર્રુર્રા!’ના સમુદ્ર પોકારમાં ભળી ગઈ.

તે રાતે કોલેજ તરફથી સ્નેહસંમેલન ઉગવાયું.

કાર્યારંભે પોતાની ‘ટીમ’ના વિજયોત્સાહદર્શક લાખણો થયાં. જગતનો ફાળો સર્વાંગીણ હોવાથી એની ખૂબ પ્રશંસા થઈ. કોલેજ-કન્યાઓ તરફથી માલતી ખેલી. એ જ્યારે જગતની રમત વિષે ખેલતી હતી, ત્યારે શ્રોતૃમંડળ અંદર અંદર મગ્નક ઉડાવી રહ્યું હતું.

છોકરાઓમાંથી એકે કહ્યું : ‘ફાંકફું ખેલે છે.’ અને એની જ ચર્ચા આગળ વધી.

‘માલતી હમેશાં સરસ ખેલે છે. તેમાં વળી આજે તો મિત્રનાં વખાણુ કરવાનાં...’

‘એકલો મિત્ર જ નહિ...’

‘ત્યારે ?’

‘તે તો તું જાણે !’

‘જાણુતો હોત તો તને ન પૂછત.’

‘રસેશ વધારે જાણે છે.’

‘શ્રીપત, તારી માફક હું એની ચોકી કરતો નથી.’

‘વાત તો તું લાવ્યો હતો.’

‘શાની ?’ જ્યારે આતુર લાગે પૂછ્યું.

‘અગીચાની કુંજવાળી...’

રૂણાનુબંધ

‘ જુદો.’

‘ ભાઈને એ કોહું આપતી નથી, એટલે...’

‘ હું એની પરવા જ કરું નહિ ને.’

‘ માટે એની પાછળ ભમતો હતો !’

‘ અત્યારે એ વાત થતી નથી. માલતી જગતને ચઢાય છે એ એ વાત થાય છે.’

‘ પણ એ પરણેલો છે.’

‘ ના, એને પરણાવવામાં આવ્યો છે.’

‘ ખેમાં શું ફેર ?’

‘ જમીન આરમાનનો. અત્યારનાં લમની જવાબદારી જગતની નહિ પણ એનાં વડીલોની છે.’

‘ તેથી શું થયું ?’

‘ એ જ કે જો એ ધારે તો પોતાની જવાબદારીથી લમ કરી શકે.’

‘ એટલે, શું તું એમ કહે છે કે માલતી એની સાથે લમ કરવા તૈયાર છે ?’

‘ હું એકલો જ નહિ, પણ આખી કોલેજ.’

એ વખતે સામે ખેડેલી કોલેજ કન્યાઓમાં પણ ગુસ્સપુસ ચાલી રહી હતી. કોકિલા અને અરુણા એમાં આગેવાન હતી.

‘ આજના વિજયથી જગત વધુ સુંદર દેખાય છે, ખરું કે નહિ ?’

‘ તારી કંઈ ઈચ્છા થાય છે કે શું ?’

‘ એટલે ?’

દીવાસ્વપ્ન

‘ નથી સમજતી ? નાની કીકી ખરી ને ! ’

‘ જેટલા સુંદર લાગે તેટલા છોકરાઓની માત કરનારીઓ શું એમને પરણી જવા માગતી હશે ? ’

‘ વાહિયાત ! ’

‘ જંગલી ! ’

‘ જરીપુરાણી ! ’

‘ માલતી આજે ખૂબ ખીલી છે. ’

‘ એ સાધુડીને ય આજે પોરસ ચડ્યો છે. ’

‘ તારી માફક એ જગતની સુંદરતાથી મુગ્ધ બની હશે ! ’

‘ ચૂપ...માલતી કેટલી ભલી... ’

‘ તે એને ભૂંડી કાણે કહી ? ’

‘ એમ તો કુંજ અને તું... ’

‘ અમારી દોસ્તી નિખાલસ છે. ’

‘ એ ન્યાય માલતીને કેમ આપતી નથી ? ’

લાપણો પૂરાં થયાં અને સંગીતનો આરંભ થયો. એની જાદુઈ અસરથી બધો ગણગણાટ સમી ગયો.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ સંગીત પરનો પોતાનો અચ્છો કાબૂ પૂરવાર કરી બતાવ્યો. વાતાવરણ એથી સંગીતમય બની ગયું. છેલ્લે કોલેજ કન્યાઓએ ગરબાની રમઝટ મચાવી.

મધરાતે સંમેલન સમેટાયું : ‘ આવજો’, ‘ સાહેબજી’, ‘ જય જય’, ‘ શુડનાઈટ’ના શબ્દોની, હુટા પડતા ટોળા વચ્ચે ફેંકફેંકી શરૂ થઈ.

રેણાનુબંધ

માલતીએ જગતને પોતાની સુંદર 'કાર'માં 'લીફ્ટ' આપવાની ઈચ્છા બતાવી અને તે માલતીની જ બાજુમાં ગોઠવાયો ત્યારે સેંકડો હાથોએ તાળીઓ પાડી : સેંકડો આંખો પ્રેમ, અસુયા, સમભાવ કે તટસ્થતાની વિવિધ વૃત્તિથી પ્રેરાઈ એમની પાછળ ટીંગાઈ ગઈ : અનેક મુખમાંથી 'નસીબદાર', 'ગુડલક', 'કોન્ગ્રેચ્યુલેશન્સ'ના કટાક્ષભર્યા શબ્દો સરી પડ્યા : સંખ્યાબંધ હૈયાં અદ્વેષાઈની આગથી સળગી ઊઠ્યાં. એમની તરફ પરમહંસ જેવી વૃત્તિવાળી મોટર રાત્રિના અંધકારમાં પ્રકાશનો લીસોટો ખેંચતી સરી ગઈ.

સંખ્યાકાળથી મધરાત સુધીના પ્રસંગોની જગતના મગજ ઉપર જે છાપ પડી, એ પ્રસંગોની પોતે કેન્દ્રમૂર્તિ હોવાની જે માદક સુખલહરીએ એને આહ્વાદ આપ્યો અને છેવટે એ બધાના શિરોચ્છિન્દુ જેવો ઉદ્ઘાસ એને માલતી સાથે એની મોટરમાં બેસવાથી થયો, તે પછી છાત્રાલયના પલંગમાં એને સુખાળવી ને શાંત નિંદર મળી નહિ.

એના માથામાં કાશીપુરનો ગંદવાડ, વીજળીના ગ્રામીણતા, ગ્રામજનોની સંકુચિત વૃત્તિનાં વિચાર વાદળ ચડી આવ્યાં : તેની સાથે એ સંખ્યા સમયનાં દૃશ્યો નજર સામે તરવરી રહ્યાં. કાશીપુર જેવા ગામડામાં જન્મવા માટે એ પોતાને દુર્ભાગી માની પરતાવા લાગ્યો.

તે પછી કહપનાનો નવો જ દોર એના હાથમાં આવ્યો. એ દોર પર તે સડસડાટ ઊંચે અને ઊંચે ચડવા લાગ્યો.

ગ્રેટબ્રિટનની પાટનગરીના કોઈક નામચીન ઉમરાવને ઘેર એ જન્મ્યો છે : અનેક પ્રકારનાં સાધનોથી સંપન્ન એના 'કેસલ'માં રાજકુમાર જેવા ઠહારા વચ્ચે એ ઉછરે છે : હોરોની પબ્લીક સ્કુલમાં એ ભણવા જાય છે : પછી ઓક્સફર્ડનો વિદ્યાર્થી અને છે : રોક્સરોયમાં ફરે છે : થોડેસ્વારી, ટેમ્સના જલવિહાર, રગ્બીની કુટખેલની મેચો,

દીવાસ્વમ

આદશાહી કક્ષોનાં વિપુલ સંપત્તિવાળાં મેદાનોમાં રમાતી ક્રિકેટ મેચો, નૃત્યાલયો, ભોજન સમારંભો, શાહી મેળાવડા, અધાતો છૂટથી આસ્વાદ લે છે. ખર્ચાળ હોટલોમાં તે મિત્રોનો યજમાન બની એમને લઈ જાય છે : ફ્રેન્સી બોલના સમારંભોમાં તે પ્રાચીન તવારીખના નાયકોના સ્વાંગ સજીને જાય છે : રંગઓમાં પેરિસ અને વીચીમાં તે આનંદ ઉદ્ઘાસ માણે છે : અનેક યુવતીઓ એની મૈત્રી શોધવા તલસાટ કરી રહી છે, થોડીકની સાથે એ પરિચય કેળવે છે, કાંઈ કાંઈના નિકટના સંસર્ગમાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક સાથે એ સંવનન કરે છે : એક મનોહર ઉમરાવજીદી તરફ એ આકર્ષાય છે, એક દિવસ એના પ્રેમની માગણી કરવાનો નિર્ણય કરીને એને મળવા જાય છે. એ માગણીનો બોલ ઉચ્ચારવાની તૈયારી કરે છે.

એ જ વખતે, એ ઉમરાવ કન્યાની પાછળથી જ વીજળીનું ધૂમટું ઢાંક્યું ગામડિયું મુખ દેખાયું. ધીરે ધીરે એની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થઈ. વીજળી એની પાસે આવી, જમીન ઉપર બેસી, પાલવ પાથરી તેણે એના પગમાં માથું મૂક્યું. ઉનાં અશ્રુજળે એના પાદારવિદને પખાળતાં એ કરગરી રહી : 'નાથ ! પાલવડો પકડ્યો છે તો પાર ઉતારજો !'

જગતની એક વિપલ પહેલાંની સુખદ કલ્પના સૂર્યપ્રકાશમાં ઝાકળખિંદુ ઉડી જાય તેમ ઉડી ગઈ : કલ્પનાના સ્વર્ગમાંથી તે એકાએક કાશીપુરની ગંદી ઓરડીમાં આવીને પછડાયો ! ક્રોધની બીપણુ લાગણીથી એનું શેમેરોમ જળી ગયું. ક્ષણ પહેલાં જે પગને વીજળીએ આંસુના જળથી પખાડ્યો હતો, તે જ પગથી એણે વીજળીને લાત મારી. લાતના કઠોર પ્રહારથી ગબડી પડેલી વીજળી એકદમ ગડી, તેની પાસે આવી અને 'નાથ ! આપના પગને કશી ઇજા તો થઈ નથી ને ?' કહી પતિના પગ ચાંપવા લાગી !

રૂણાનુબંધ

કોધાવેશમાં પોતાનો પગ ખેંચી લઇ એ બરાડ્યો : ‘ દુષ્ટા !
કદપનાનું સુખ સુદ્ધાં માણવા દેતી નથી ને ?’

જગતે ઊઠીને ઠંડા પાણીથી માથું ધોઇ નાખ્યું, આંખો ઉપર
પાણી છાંટ્યું અને ફરીથી મૂર્છ ગયો. વિચારચક્રોએ ચડેલા મનને
નિરાંત ન વળી અને એનાથી કરીને ઝાંઝ દૂરથી જ ચાલી ગઈ !

આ વખતે જગતે પોતાને શહેરના મિલમાલિકના વંશજ
તરીકે જોયો. કાકિલા, અરુણા, રસિકા, મુગ્ધા, મલ્લિકા, માલતી એની
પાછળ તલસતી ફરવા લાગી. અનેક સાથે રસક્રીડા કરી એ છેવટે માલતી
સાથે લગ્ન થી જોડાયો. માલતી અને એની સોહાગ રાત હતી. અનેક
કદપનાઓ ગોઠવી તે શયનખંડના બારણા પાસે આવી પહોંચ્યો, એ
વખતે જ બારણાની આડમાંથી એકાએક વીજળી નીકળી આવી.
એના માર્ગ વચ્ચે સુષ્ક ગઈ અને એના ખેડે પગ પકડી એ કાકલુદી
કરવા લાગી : ‘ નાથ ! મારો ત્યાગ ના કરશો. તમે કહો તે કરવા
હું તૈયાર છું. હું ધુધટો કાઢી નાખીશ, તમારી સાથે તળાવે ફરવા
આવીશ, તમારી સાથે નાચીશ, લણીશ, ગાતાં શીખીશ, અગાશીમાં
પૂર્ણિમાની દૂધ જેવી ચાંદનીમાં તમે મારા ખોળામાં માથું મૂકીને
આરામ કરજો.....’

જગતે બળપૂર્વક પગ છોડાવ્યો, વીજળી પછડાઇ અને એના
દીવાસ્વપ્નનો ભંગાર થઈ ગયો !

એને ત્યારે પોતાની ઉપર, માતા-પિતા ઉપર, ગામડાના સમાજ
ઉપર અને એવા ગંદા પ્રત્યાઘાતી આમીણોમાં જન્મભાવનાર લગવાન
ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો !

વેકેશન પહેલાં જ કાશીપુર નહિ જવાનો જગતે નિર્ણય કરી નાખ્યો હતો.

વેકેશનના થોડા દિવસ પહેલાં, छात्राव्यनના એના સહવાસીએ પૂછ્યું : ‘ જગત, આ રમઝોમાં ક્યાં જવાનો ઇરાદો છે ? ’

‘ હજુ નક્કી કયું નથી ! ’

‘ કારણ ? ’

‘ ટાણે જાણે ! ’

‘ ગામ નહિ જાય ? ’

‘ ખબર નથી. ’

‘ તું તો પરણેલો છે ને ? ’

‘ અત્યારે તો હું વિદ્યાર્થી છું ! ’

‘ એ તો અધું ઠીક. આપણી કોલેજમાં કેટલાએ વિદ્યાર્થીઓ પિતા ખની ચૂક્યા છે. પરિણીત વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ તો કદાચ નેવું ટકા આવે... ’

‘ એ બધા વિચાર તને સોંપ્યા ! ’

‘ તું સાધુ થઈ ગયો કે શું ? ’

‘ તે તો તું જાણે ! ’

‘ તારી પત્ની રમઝોમાં તને મળવા કેટલી આતુર હશે ? ’

‘ હું તો માત્ર અભ્યાસનો જ વિચાર કરું છું ! ’

જગત મોંઢેથી ચંત્રની જેમ બોલી રહ્યો હતો; પરંતુ એના દિલમાં ખીજ જ ઘડબાંગ ચાલતી હતી.

રેણીનું બંધ

હવે કાશીપુર એને ગંદું, અસંસ્કારી, નિંદાખોર ગામ કહાતું હતું. જન્મભૂમિ તરફનો ઉમળકો એના હૈયેથી ઓસરી ગયો હતો ! વતનવાસીઓ તરફ એને ઘણા થઈ હતી. આખા ગામમાં પોતાની સાથે વાત કરવા યોગ્ય એક પણ માણસ એને દેખાતો નહોતો. પીજળીનું તો સ્મરણ સુધ્ધાં એને કંપાવી મૂકતું ! એની આંખ નિરંતર માલતી, મુગ્ધા, અરુણા, કોકિલા અને રસિકાઓને જ જોતી.

રત્નઓ પહેલાં પિતાનો પત્ર આવ્યો. એમણે લખ્યું હતું :

‘લૈ, હવે તમે કાશીપુર ક્યાર સોરા આવશો ? છ મહિનાથી તમારી વહુ પિયર છે, એટલે તમારા સસરા એને વળાવવાની ઉતાવળ કરે છે. તમે રત્નઓમાં ઘેર આવો ત્યારે થોડા દિવસ એમને ત્યાં જવાનો એમણે તમને આગ્રહ કર્યો છે...’

‘જહનમમાં જાઓ એનો આગ્રહ અને ખાડમાં પડો એ સસરા !’

પિતાના કાગળમાંના પીજળીથી કંટાળી, બાકીનો કાગળ વગર વાંચે જ ફેંકી દેતાં એ બડબડી ઊઠ્યો.

જવાબમાં એણે પિતાને લખી વાળ્યું :

‘આ વખતે રત્નઓમાં મારાથી કાશીપુર અચા્ય તેમ નથી. કેમકે અમારી કોલેજ તરફથી દિલ્હી, આગ્રા તરફનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત માટે ‘ટૂર’ ગોઠવવામાં આવી છે. આવની પરીક્ષામાં એને લગતા પ્રશ્નો પૂછાય તેમ હોવાથી, મારે ગયા વિના નહિ ચાલે.

‘હું જાણું છું કે મારા લણતરનું ખર્ચ તમને ધણું થાય છે, છતાં આ મુસાફરી શિક્ષણનું અગત્યનું અંગ હોવાથી, રત્નઓ પહેલાં મને મળી જાય એ રીતે અઢીસોથી ત્રણસો રૂપિયા મોકલજો. બૂલશો નહિ.’

ધામણી વાત

આવડી મોટી રકમ માટે લખવાનું જગત માટે જોટલું સહેલું હતું તેટલું સરળ કાર્ય એ માગણી અદા કરવાનું નહોતું. છતાં પુત્રને 'જન્ટલમેન' બનાવવાના અભિલાષ સેવતા પિતાએ રકમ વખતસર મોકલી આપી.

જગતવાળી કોલેજના ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ રાજપુતાના અને પંજાબનાં ઐતિહાસિક સ્થળોનો પ્રવાસ કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો હતો. થોડીક કોલેજકન્યાઓ એમની સહપ્રવાસીની બનવા તૈયાર થઈ હતી એથી પણ ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓને એ યાત્રામંડળમાં જોડાવાનો ઉત્સાહ થયો હતો. પરંતુ યુવાન વિદ્યાર્થીઓના ટાળા સાથે પોતાની કન્યાઓ મુસાફરી કરે એ ઘણા માઆપોને ગમ્યું નહિ, તેથી વિદ્યાર્થીઓનીઓમાંથી ઘણીને અનિચ્છા છતાં યાત્રાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. માત્ર અગાઉથી થયેલી ગોઠવણ પ્રમાણે, જેમના સ્વજનો હતા તેવી કન્યાઓ અને એ એક વિદ્યાર્થીઓની પત્નીઓના સહપ્રવાસની ગોઠવણ કાયમ રહી.

એથી નિરાશ થએલા ગિરીશે કહ્યું : 'નીતિના આ ઈગ્ગરદારો જાતે દિલના ચોખ્ખા હોય તો સંતાનો ઉપર વિશ્વાસ ખૂંડે ને ?'

'ત્યાં સુધી આપણી સ્વાધીનતાની દિદ્દહી દૂર જ રહેવાની. જેમનામાં આટલી હિંમત નથી, તેમનામાં સ્વરાજની યોગ્યતા આવે જ ક્યાંથી ?' ખીજએ રાજકારણને વચ્ચે ખેંચ્યું.

'લેડી ફ્રેન્ડ્ઝની કંપની મળત તો પ્રવાસનો રંગ જામત !'

અત્યાર સુધી મૌન રહેનાર અનંતે ટકાર કરી : 'સ્ત્રીજાતિની આવડી મોટી કિંમત આંકીને આપણે પુરુષજાતિનાં મૂલ્ય ઘટાડી દેએ છીએ.'

'જુઓ આ ભાઈનું નવું તત્ત્વજ્ઞાન !' શ્રીપતે હસતાં હસતાં કહ્યું. એણે અનંતને પોતાને મતે જડ્યાંતોડ જવાળ આપવાનું ખીકું ઝડપી લઈ કહ્યું : 'ગિરાદર અનંત, તું તો સમાજવાદની વાતો કરે

રણાનુબંધ

છે. છતાં એટલું નથી સમજતો કે સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજાની પૂર્તિરૂપ છે? અંધુ! એકલે હાથે તો સ્ત્રી કે પુરુષ આ ભવસાગરની સફર ખેડી જ શકતાં નથી.'

'અહીં મૂલ્યાંકનનો નહિ પણ દષ્ટિબેદનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. શ્રીપત! સમાનતાની ભાવના માટે દષ્ટિની નિર્ભંગતા અનિવાર્ય છે: વિકૃત દષ્ટિવાળાઓથી એ પાયાની વાત નહિ સમજાય.'

'ભલે, હવે આ મિથ્યા ચર્ચાનો અંત લાવો. જે વિદ્યાર્થીનીઓ આવવાની નથી, એમની ખાતર, એમની ગેરહાજરીમાં આપણે અહીં અંદરઅંદર લડીએ તે જ આપણી નબળાઈ!' જગતે ચર્ચાનો તોડ ઉતારવા કહ્યું.

- બધા હસી ગિહ્યા: કોઈ માત્ર સરળ ભાવે, ત્યારે કોઈ પોતાની નિરાશાને છૂપાવવા.

ઉપડવાનો દિવસ બેગ-ખીસ્ત્રા તૈયાર કરવાની કસોટી જેવો બની ગયો. મુસાફરીનો પોષાક, ફરવા જવાનો પોષાક, સુતી વખતનો પોષાક, છુટ, સ્લીપર, ચંપલ, છુટનાં બ્રશ, માથાનાં બ્રશ, દાંતનાં બ્રશ, દાઢી માટેનાં બ્રશ, હજમતનાં સાધન, સાબુ, તેલ, પોમેડ, વેસલીન, ક્રીમ, રનો એક એક કરતાં સંખ્યાબંધ નાની મોટી વસ્તુઓના એ ગંજનો બેગ-ખીસ્ત્રામાં સમાવેશ કરતાં પાંચ પાંચ મિનિટે ત્રાસી, થાકી, હારી, નિરાશ થઈ પાટલુનનાં ખીસાંમાં હાથ નાખી તેઓ એકબીજાની ઓરડીઓમાં જઈ, 'દોસ્ત, મારાં તો હજી છ ખમીસ પડી રહે છે.' 'અરે! મારા તો બે નવા સુટ જ સમાતા નથી.' એવી સામસામી ફરિયાદો ફેંકતા, નોકરો સામે મિજબાની ઉઠાવતા વિદ્યાર્થીઓમાં અવ્યવસ્થાની અંધાધુંધી જ ફેલાઈ ગઈ. જેમ-તેમ કરતાં એ મહાભારત કાર્ય પૂરું થયું અને છેલ્લે બધી મંડળી ગાડીઓમાં ગોઠવાઈ.

જગત વેકેશનમાં પહેલી વખત કાશીપુર ગયો નહિ અને વીજળી પિયરમાં રહી એથી ચકડોળે ચઢેલી વાત જોઈ ગામોમાં ચૂંચાઈ તો ગઈ જ હતી. એવામાં અખખારોમાં એક કોલેજ કન્યાએ કોલેજના એક વિદ્યાર્થી સાથે કરેલાં આંતરજાતિય લમના સમાચાર છપાઈને આવ્યા. જે યુવક સાથે કોલેજ કન્યાએ લમ ક્યું તે યુવક પરણેલો હતો એટલું જ નહિ પણ એ બાળકોનો પિતા પણ હતો. એથી એ લમની વર્તમાનપત્રોએ ખૂબ જ ટીકાઓ કરવા માંડી.

એ ઘટનાથી કાશીપુરવાસીઓને ચર્ચા કરવાનો નવો ખોરાક મળી ગયો. એક વિદ્યાર્થીએ જીવંત પત્ની છતાં પોતાની કોલેજની સ્ત્રીમિત્ર સાથે લમ ક્યું, એ ઉપરથી તમામ કોલેજિયનો એવા જ હોય એવી માન્યતાથી ટીકાખોરોએ વાતો શરૂ કરી. કાશીપુરમાંથી એક માત્ર જગત કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો માટે એમણે એને જ સામાજિક ગુનેગાર ગણી, એની વિરૂદ્ધમાં વિવિધરંગી લોકવાયકાઓ વહેતી મૂકી !

‘કોલેજમાં ભણનારા બધા જ વિદ્યાયતી બની જાય છે, એટલે જે પેલાએ ક્યું તે જગત કરશે અને વીજળીને વહેતી મૂકશે !... માટે તો એણે અત્યારથી જ બાપના ગામમાં આવવાનું માંડી વાળ્યું ને !... રતનચંદે કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ ને છોકરાને અંગ્રેજી ભણવા મોકલી ગામમાં ને ન્યાતમાં બ્રહ્મચાર ધાલ્યો !’...

આવી આવી વાતો શરૂ થઈ હતી, તેવામાં જણી કાશીપુરમાં

ફણાનુબંધ

એક કથાકાર આવ્યો. તેણે આ પ્રસંગને ઊંચકી લઈ, ગામલોકોની વાયકાઓના વહેતા પ્રવાહની હા માં હા મેળવી, લોકપ્રિય અને ચાની તક સાધી!

કથામાં એક અથવા તો બીજું નિમિત્ત કાઢીને એ માણસ દરરોજ કહેતો :

‘સાહેબલોકના દેશમાં તો આપ દીકરાનો નહિ ને દીકરો આપનો નહિ ! પાંખો આવે ને માળામાંથી ચકલાનાં બચ્ચાં ઊડી જાય, તેમ ત્યાં છોકરાં ભણીકરીને તૈયાર થાય કે ઘરમાંથી ચાલ્યાં જ જાય : ઉછેરીને મોટાં કરનાર માવતરની એ તો ઓળખાણ સુદાં રાખે નહિ...એ મુલકમાં લગ્નની આપતમાં પણ અધું જ સખળડખળ ! ઇચ્છામાં આવે એટલાં બેરાં મળે, મરજી પડે ત્યારે તેઓ છેડે ફાડી આપે ! માટે એમની ભાષા આર્યસંતાનો માટે વર્ચ્ય ગણાવી નેધએ, દ્રમકે ભાષા સાથે વિચારને અને વિચાર સાથે આચારને દેહ-પ્રાણ જેવો સંબંધ હોય છે. એથી એ ભાષા ભણ્યા કે સમજવું એની પાછળ પાછળ પડછાયાની જ માફક વર્ણસંકરતા આવી જ આવી ! બ્રહ્માચાર એ રીતે ફેલાય છે...આર્યોનાં સંતાનો આજે શિખા રાખતાં શરમાય છે, એમાં એમને જંગલીપાણું દેખાય છે, ત્યારે ગોરાઓની આખરી રાખી, ખાયડીઓ જેવા સેંચા પાડવામાં એમને સૌન્દર્ય અને ગૌરવ દેખાય છે ! આજકાલ તો મદદ જેવા મદદો મૂછ ખોડાવી બેરાં જેવાં મોં બનાવે છે. એવાઓ હાલી નીકળ્યા છે સવરાજ લેવા ! બેરક લાવવાળા એ લાયડાઓ શી રીતે સવરાજ લાવવાના હતા...?...શાસ્ત્રકારોએ જે યુગનું બૂંડું લાવે લાખ્યું હતું એ હળાહળ કળિયુગ અત્યારે તો ચાલે છે: માટે તો ત્રિયારાજ શરૂ થઈ ગયું છે !... ઋષિ-મુનિઓની આ પવિત્ર ભૂમિમાં ભીષણ દુકાળ, લયંકર મહા-મારીઓ, લગાનક બૂકંપ, કારમાં રેલસંકટ તે હોય ? એ બધી

ડગમગતું દિલ

પ્રલેકાળની જ નિશાનીઓ સમજવી ! આ બધું પેલી બ્રહ્માચાર ફેલાવતી ગોદયેમિયા બાપાના બણતરનું જ ફળ !...એ બાપા બણનારાઓ બ્રાહ્મણોની ને ગુરુજનોની અવગણના કરે છે : ધર્મ, શાસ્ત્ર, નીતિ અને ખુદ સરજનહારની સામે બળવા જગાવે છે : લગ્નના સંસ્કારને તુચ્છ માની સ્વચ્છંદાચાર ચલાવે છે ! એમનાં પાપનો ભાર શેષનાગ પણ ઝીલી શકતા નથી માટે જ ધરતી ડોલે છે : દિવરાળ પાપપુંજથી અકળાઈ એને ઘોઈ નાખવા જળપ્રલયના ચમત્કાર બતાવે છે : એજ પાપોને લીધે આકળા બની ચમદેવ રાગ-ચાળા ચલાવે છે. દેવોની આ પ્રિય ભૂમિમાં અગાઉ આતું કદિયે જોયું હતું ?...એ તો હજુ અમારા ને તમારા જેવાઓના પુન્યપ્રતાપે દુનિયા ટકી રહી છે...છતાં એનો પણ એ લોકો વિરોધ કરે છે...!

ફદિરક્ષકાને આ પ્રકારની કથાઓના શ્રવણથી જગતની સામે બડબડાટ કરવા માટે પ્રેરણા ને પ્રોત્સાહન મળી ગયાં.

એને લીધે ગામડાના મહેલોઓના ઐરક મંડળીઓના સટાક-ચોરાઓ જગત વિરોધી વાતો અને ચર્ચા નિંદાથી ગાજવા લાગ્યા.

‘ પેલા યુધવારિયામાં આયું છે એવાં જ લગન ચંપાનો જગલો કરવાનો છે...માટે તો એ વીજળીનું મોંદું પણ નથી જોતો...એ આમ વરવહુ કહેવાય, પણ એમનો સંબંધ એવો નથી ! ’

પાછલી વાત કહેનારીને એક સાંભળનારીએ પૂછ્યું :

‘ ત્યારે અલિ ? ’

‘ બધું જુન, એ તો કહેતાં ચે શરમ આવે... ’

‘ પણ કે’તો ખરી, તને મારા સમ ! ’

‘ બાઈ-જુન જેવાં એ તો છે ! ’

‘ ખરી વાત ? ’

ફાલ્ગુન'૧૫

‘મારા એકના એક અબલાના સમ! મારે જૂઠું શીઠ ખોલવું પડે?’

‘હાય હાય, મા! ત્યારે તો અચારી વીજળીનો સંસાર કથળી ગયો!’

‘એ અચારી અમરતી પોસ પોસ આંસુડે રોતી હશે?’

‘પણ ચંપા કાંઈ કે’તી નરિ હોય?’

‘ધરમાં ધણી પાસે એનું કશું ચાલતું નથી...’

‘આપ જ દીકરાને કટવે છે!’

‘એને તો મોઠે ગવંડર ખનાવવો છે જગલાને!’

‘થે ર’યા એ ગવંડર!’

‘ગવંડર નૈ થાય તો કાંક ખીજું તો કરશે ને?’ એમ કહી એણે જુગુપ્સા ઉપગ્રવે તેવો ખીલત્સ આજો કર્યો.

કાશીપુરની હવા સાથે લળી ગયેલી આ વાતો જોતજોતામાં વીજળીને પિયર પહોંચી ગઈ, એટલે પિયરમાં રહેતી વીજળીની સહિયરોએ એને છાનાં છાનાં પૂછવા માંડ્યું:

‘વીજળી, તારો વર મદદમને પચણવાનો છે?’

‘જૂઠી! તને કુણે કહ્યું?’

‘હાલે ને તું વાત છૂપાવે, એટલે શું આવી વાતો અજીતી રે’તી હશે? વાત તો એ...એ...વાયરે ઉડીને ય આવે, સમજ્યાં વીજળી યુન!’

ખીજીએ પૂછ્યું:

‘અલિ, તારો વર તને લેડવાનો નથી?’

કગમગતું હિલ

‘આવી આવી વાતો તમે લાવો છો ક્યાંથી?’ વીજળીએ કંટાળીને કહ્યું.

‘ત્યારે આટલા મહિનાથી તું અહીં કેમ છે?’

‘સાસરી તો રોજની છે જ રતો, એ ભણે છે ત્યાં સુધી પિયરના દહાવા શું કામ ના લઉં!’ વીજળી એ ફીતે બચાવ કરતી, પણ મનમાં તો એ બબડતી: ‘ધણી બહાર રખડતો ફરે એની આયડી ખીજું શું ક...રે...?’

ધીમે ધીમે આ લોકવાયકાઓ દિવાળીને કાને પણ અફળાવા માંડી. માને દીકરીનો સંસાર વણસી જવાની દહેશત લાગી. દીકરી શરમની મારી કશું કહેતી નથી એવી લોકાની માફક એની ય ખાત્રી થઈ. એટલે એણે એક રાતે આંસુભરી આંખે પતિ આગળ હૈયામાં સળગતા લાળા ઠાલવ્યા.

નેમચંદને કાને પણ ઊડતી અફવાઓ તો આવી જ હતી. એણે ગમગીન ભાવે કહ્યું: ‘શું કરીશું ત્યારે?’

‘શું કરીશું શું? તમે કાલને કાલ કાશીપુર પહોંચી ગયા. ત્યાં વેવાઈ પાસેથી ખરી વાતનો ચોક્કસ ખુલાસો મેળવો. જમાઈ શેર છોડી આપના ગામમાં આવીને રહે એવી ગોઠવણ કરાવો. દીકરીના દખનો તમને કાંઈ વચાર આવે છે?’

ગામમાં ચર્ચાતી રજ્જેરજ વાત રતનચંદ ગળતો હતો. લોકો હાથમાં આવેલો લાગ અને ભણીને ભવિષ્યમાં મોટો માનવી બનનાર જગતની પેટ ભરીને નિંદા કરવાની તક જ્યારે ઝડપી રહ્યાં હતાં, ત્યારે જગત મિત્રમંડળીની સાથે ભારતની પ્રાચીન તવારીખનાં સ્મારકો અને ખંડેરોનો સંપર્ક સાધવામાં મરાગૂલ બની ગયો હતો.

રણાનુબંધ

એ ઐતિહાસિક સ્થળોના પોતાના મન ઉપર જે સંસ્કાર ઝીલાતા તેનું વર્ણન તે પિતા પરના પત્રોમાં લખી મોકલતો : સાથે વિધવિધ સ્થળે મિત્રસમુહ સાથે પડાવેલી તસવીરો પણ મોકલતો.

પુત્રના લાંબા પત્રોમાં આવતાં દિલ્લી, આગ્રા, ફત્તેપુર સીક્રી, મથુરા, અમૃતસર, જયપુર, અજમેર, આણના ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં પિતાને જરાયે રસ પડતો નહિ : માત્ર પોતાના 'જેન્ટલમેન' બનતા જતા કુળદીપકના એ પત્રો હોવાથી જ, એ વત્સલ પિતા મમતા-પૂર્વક વાંચી જતો. જે કે તેમાંનું લખાણ એ ઝોઝામાં ઝોઝું સમજતો. છતાં પુત્રના પત્રોમાં જેટલી ઓછી સમજ પડે, તેટલા પ્રમાણમાં પોતાના 'ચિરણુજીવી'ની વિશેષ પ્રગતિ થઈ રહી છે એવું વાત્સલ્યભાવે માનીને તે વધુ મલકાતો !

રતનચંદને ધીરધારના ધંધાને અંગે હાવાદુવી કરવા શહેરમાં જવું પડતું. તે વખતે વડાસો, ન્યાયાધિશો, અદાલતના કારકુનો એ ન સમજી શકે એવું ઘણું બધું જોલતા ! એમના સંપર્કથી જ એણે પોતાના એકના એક 'જગલા'ને 'ગટલીમેન' બનાવવાનો નિર્વાર કરી, તે અમલમાં મૂક્યો હતો : તેથી જ તે મોટા માનવીઓની વાતો સામાન્ય માણસોથી ઝોઝામાં ઓછી સમજાય એવું માનતો થયો હતો. એટલે એ માપે તે પોતાના પુત્રને માપતો અને દીકરાને 'જેન્ટલમેન'માં પલટાતો કદખી એકલો એકલો તે મરક મરક હસતો ને રાજી થતો. એવા દીકરાના નિંદકો કાં તો અજ્ઞાન છે, અદેખા છે માટે ભલેને પોતાના 'જેન્ટલમેન' દીકરાનો મફતનો મેલ ધુએ ! એવા આત્મસંતોષથી મન વાળતો.

પરંતુ નિંદાએ દિવસે દિવસે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું : કયાકારે એ અગ્નિમાં થી હોમ્યું : જગતે રાજ્યોમાં ઘેર ન આવતા, બહાર રખડવા માંડ્યું એ વિચારોએ એમના મન ઉપરની અસર ગાંઠી કરી. આવી

ડગમગતું દિલ

મનોદશામાં અખખારોમાં આવેલી, શોક્ય ઉપર પરણવા તૈયાર થયેલી કોલેજ કન્યાવાળી ઘટનામાં, પિતા અને પતિ બંનેની ચૂકકા કોલેજિયને પત્ની-સંતાનોનો જે છેલ્લે કર્યો એ જ એમના હૈયાને વીધી નાખનારો બનાવ હતો. ત્યારથી, 'મારો જગત તો ડાહ્યો છે, એવું કદિયે કરે જ નહિ' એમ મનને રમાડતા છતાં વચ્ચે વચ્ચે લોકવાયકા ઉપરથી વળી, એમના દિલમાં શંકા ડોકિયાં કરી જતી: 'આજકાલના છોકરાઓનું કાંઈ કે'વાય નહિ...ત્યાંની રૂપાળી, નખરાળી, વાંકેલા વાળ જેવી છોકરીઓ જ એને ફસાવે તો?' એ વિચાર થતાં એમના દિલમાં સો મણુનો ધ્રાસફો પડતો. પછી તો ડગમગવા માંડેલા મન ઉપર શંકાની ડાકણ સ્વાર થઈ બેસતી: 'તો તો ભરી ન્યાતમાં ને ગામ આખામાં માંડે નાક બે આંગળ ભરીને જ કપાઈ જાય ને?... એમ થાય તે દહાડે માંડે તો મોત જ અગડે!'

રતનચંદનું મન આમ ડગમગ થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં જ જગતે દિલ્હીના દીવાને આમના વિશાળ દરવાર ખંડમાં પડાવેલી, આગ્રામાં 'તાજ'ના પગથિયાં ઉપરથી લીધેલી અને ફત્તેહપુર સીક્રીની એક-સ્થંભી અદાલતની ઈમારતમાં ઊભા રહીને ઝડપી લીધેલી તસવીરો મોકલાવી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓનો એ સંયુક્ત છબીમાં જગતની બાબુમાં કે આગળ પાછળ કાઢને કાઈ છોકરીને હસી ઊભેલી બેઠી, રતનચંદના ડાહી રહેલા દિલને પ્રશ્ન થતો: 'આમાંથી કાઈ છોકરી સાથે જગતને દોરતી થઈ હોય તો?...છે તો બધી એક એકથી ચડિયાતી...વહેલીઓ જેવીઓને ન મળે લાજ કે શરમ!' એકાદ વિપલમાં નવી કુશંકા, ઝાડની ડાળી પર કુદકા મારતા વાંદરાની જેમ કૂદકા મારતી: 'આમાંની એકાએક વીજળી વહુથી ચડિયાતી લાગે છે...જવાનિયાનું મગજ ભરણ જેવું તો હોય!...' રતનચંદને આ વિચાર થતાં જ, એકદમ રસ્તામાં, પગની જ પાસે પડેલા કાળા

રૂઝાનું બંધ

નાગને જોઈ ચમકી માનવી રસ્તો બદલે તેમ, ચમકી જતા અને મહા-પરાણે મનને મનાવવા વિચારોના વહેણને બદલી નાખતા: ‘ ન બને, ન બને કદિ એ એવું ન બને ! લોકો તો નાગો છે...મારો જગુ ‘ જેન્ટલમેન ’ અને છે એથી અદેખાઈની આગમાં એ બધા બળી મરે છે...જગુ એવો હોય જ નહિ ને...એ, મારો આશ્રિત કુળદીપ-ક-! ’ અને આસ્થાળુ પિતા સંતોષની સરિતામાં વહેવા લાગતો !

કાશીપુર આવેલા વીજળીના પિતા નેમચંદ સાથે જમી પરવારીને રાતના વખતે રતનચંદ જોઈ હતા. વેપાર ધંધાની આડી અવળી સામાન્ય વાતો કરતાં કરતાં નેમચંદે ગંભીર બનીને મુઠ્ઠાનો વાત શરૂ કરી :

‘ રતનચંદ શેઠ ! આ બધું શું છે ? ’

‘ શાનું ? ’

‘ જગતકુમારના સંબંધમાં લોકોમાં વાતો થઈ રહી છે, તેનું સ્તો... ’

‘ લોકો તો મૂરખ છે... ’

‘ ...એમ ત-મે માનો છો ? ’

‘ નહિ તો ! ’

‘ પણ બીજા કોઈની નહિ ને એમની જ વાતો થાય એનું કાંઈ કારણ તો હશે ને ? ’

‘ એમના છોકરાઓ ગામમાં રહે રહે ઢેકાં ભાગે ને મારો દીકરો ભણીગણીને મામલતદાર કે વકીલ થશે, એથી બધા બળે છે ! ’

‘ પેલો ટો’ક કોલેજમાં ભણતો’તો, એણે પરણેતર ખાયડીને રજાતી મૂકીને કોલેજની હોસ્ટદારણ સાથે લગ્ન કર્યા, એ વાત તો ખરી ને ? ’

ડગમગતું દિલ

‘એ તો શેઠ! ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો ક્યાં નથી હોતો?’

નેમચંદને એથી સંતોષ ન થયો. એટલે એણે ગોળગોળ વાત મૂકી સીધેસીધું કહી નાખ્યું :

‘રતનચંદ શેઠ, જાપાંમાં કાલેજના વાતાવરણ માટે કેવું બધું આવે છે? એ વાતાવરણ જ વંઢેલું અને બધાં થે ગધાપચ્ચીસીમાં... તેમાં વળી લોકો કહે છે જગતકુમાર પણ પેલાની માફક કો'ક છોકરી સાથે લગન કરવાના છે...’

‘શેઠ, તમે આ શું બોલો છો?’ રતનચંદે જરા બાર દષ્ટને કહ્યું. છતાં એમના મનની આંખ જગતે મોકલાવેલી છપ્પીઓમાંની છોકરીઓ પર તરવરી રહી!

‘લોકો કહે છે.’ નેમચંદે એક જ વાત પકડી રાખી.

‘પણ તમે લોકોની એવી નિંદાઓમાં વિશ્વાસ શીદ મૂકો છો?’

‘લોકો કહે છે અને જાપાંમાં એવું આવે એટલે શંકા તો પડે જ ને?’

‘બીજાના વાંકે મારા જગત માટે શંકા રાખવાનું કાંઈ કારણ?’

‘શેઠ, તમારા જ દુહુળનાં માણસો કે’ છે કે મારી વીજળી સાથે તમારા જગતકુમારને સારો મેળ નથી...’

‘ખોટું, ખોટું, શેઠ! નરાતાર જૂઠું! સસરા થઈને તમે જમાપ માટે આવું બોલો...’

‘શેઠ, વીજળી મારી દીકરી છે...’

‘અને મારા દાકરાની એ વધુ છે...’

‘એ બેમાં ફર પડે. મારી દીકરી ઘેર આવે તો...’

‘એવું ના બોલો, વઢેવાઈ!’

ફેણાનુખંધ

‘ત્યારે આ વખતે તમારા દીકરા રગ્નઓમાં ઘેર કેમ ના આયા?’ એક પણ રતનચંદ ગૂંચવાયો. પરંતુ એમણે તરત જ સ્વસ્થ થઇને કહ્યું :

‘એને આ વખતે દિલ્હી, આગ્રા, ફરવા જવાનું થયું. ત્યાં કેવા કેવા મોટા માણસો સાથે એને ઝાળખાણો થાય છે...’

રતનચંદને ફરીથી જગતે મોકલાવેલી છબીઓનું સ્મરણ થયું. ‘જો અંદર છોકરીઓ ન હોત તો એ નેમચંદને બતાવત...પણ છોકરાઓ ય બધું બાક્યું છે ને?’

‘તે ખીન્ન કોઈ વખતે જવાત...’

‘હૈ, આ તો કોલેજનાં ભણતર...’

‘એ બધું ખરૂં પણ નાતબતતું ય જોવું જોઈએ ને? શેઠ, દિલ્હી બળતરા બોલાવે છે. પરણાવેલી જવાનજોધ દીકરી પિયરમાં ક્યાં સુધી રહે? આંખ આગળ એવડી દીકરી ફરતી હોય અને ભણતલ જમાઈ ચાર-છ મહિને રગ્નઓમાં ય ઘેર આવી એની ભાળ ન લે, ત્યારે માવતરના જીવને શું થતું હશે, તે તો દીકરીનો આપ જ સમજી શકે...’

‘શેઠ, કા’કે તમને ભરમાવીને અવળે રસ્તે ચડાવ્યા છે. તમારી દીકરી તો નસીબદાર છે. થોડા દા’ડામાં જગત મોટો માણસ થશે, ત્યારે એને તો એ-એ-એ સાયબી મળશે સાયબી? માટે લોકોની વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છોડી દો...’

‘નજર આગળ મોટી પોટી છોડી ફરતી હોય ત્યારે એ બધું નથી સૂઝતું, રતનચંદ શેઠ! સમજણી છોડી મનમાં ને મનમાં બળી, જળી, સિઝાઇને સૂકાઈ જતી હોય, એના જેવડી બીજીઓ સાસરેથી પિયર પણ આવતી નાં હોય અને ખોળામાં છોકરાં રમતાં હોય,

ડગમગતું દિલ

ત્યારે તો ડા'પણની વાતો નાં સૂઝે...તમે એમ કરોને ત્યારે ?
નેમચંદને નવો રસ્તો સૂઝ્યો.

‘ શું, કહો ? ’

‘ હજી તો રજાઓના બહુ દા'ડા બાકી છે. તમે જ્યાં હોય ત્યાંથી તમારા દીકરાને તેડાવો. એ વીજળીને તેડવા આવે અને અહીં થોડા દા'ડા પણ રહી જાય, તો બધી પંચાત પતી જાય, ને બહેબાં લોકોનાં મોંઢાં પણ બંધ થઈ જાય.’

‘ ભલે, એમ કરીએ.’ રતનચંદ જેટલો ગંભીર હતો તેથી વિશેષ ગમગીન બની ગયો. ‘ જો કે એમ કરવા જતાં એના લણતરમાં ખલેલ તો પહોંચશે જ...’

‘ શેઠ, માફ માનો તો એ લણ્યા છે એટલું બહુ છે. એમને પાસે રાખીને આપદાદાનો ધંધો જ શીખવો ને, એટલે તમારી ને અમારી ચિંતાઓ જ ટળી જાય.’

‘ હું કાલ ને કાલ કાગળ લખું છું, પછી કાંઈ ? ’ અડધી રાત વાતી છતાં વાતનો છંડો આવતો નહોતો અને વહેવાઇને સંતોષ થતો નહોતો. એટલે રતનચંદે, વાતના તાત્કાલિક સમાધાન માટે વચ્ચે માર્ગ પકડી લીધો.

નેમચંદ કાશીપુરથી ગયો ત્યારે એને સતોષ થયો ન હોતો, ઉલટો અસતોષ વધ્યો હતો. કેમ કે રતનચંદના વાલેસરી-ઓએ એના કાનમાં વિશેષ ઝેર રેડ્યું હતું.

પરનિંદા માનવીને બહુ મીઠી લાગે છે: સર્જનશૂની નિંદાકળાનાં શૈલી, પ્રકાર, પ્રમાણ અને વ્યાપમાં ફેર પડ્યો હોવા છતાં માનવ દ્વેષથી એની મીઠાશની મોજ ઓસરી નથી. એ મીઠી મોજ કાશીપુરના લોકોએ નેમચંદના આગમનથી માણી લીધી.

‘અમારે તો ક્યાં રતનચંદ કોંક છે, એના અને એના દીકરાના બહામાં તો અમે રાજ છીએ; પણ તમે ય અમારા વાલા સગા છે અને જ્યારે તમારી દીકરીનાં દુઃખ નજરે જોઈએ ત્યારે જ અમારે તો કેવું પડે છે?’ આવા ઉપોદ્ધાત સાથે અનેક જુઓ એમના કાનમાં સળવળી ગઈ: ‘જગત આમ તો બહુ સારો, પણ ભઈ, એનાં લખખણ સારાં નથી સંભળાતાં...એમાં પણ જગતનો કશો ય દોષ નથી; દોષ છે અંગરેજ ભણતરનો!...દેવતા પાસે ઘી મૂકે પછી એને ગરમી લાગ્યા વિના રહે? એમ જ્યાં પચણવા જેવડી ઉમ્મરની તો શું, પણ પચણી હોય તો બખ્ખે છોકરાંની મા થાય એવી લડખી જેવી છોકરીઓ, જુવાન છોકરાઓ સાથે ભણતી હોય, ત્યારે બીજું કયું પરિણામ આવે?...આપણા શાસ્ત્રકારોએ પિતાને ઉમ્મર-લાયક પુત્રી સાથે અને ભાઈને જુવાન જુન સાથે એકાંત નહિ સેવવાની આજ્ઞા કરી છે તે અમશ્તી નહિ જ...!’

શંકાનું ઝેર

આ પ્રકારની વાતો અનેક ઠેકાણેથી સાંભળવાથી નેમચંદની શંકા દઢતર બની.

શંકાનું ઝેર એક વખત દિલમાં ઉતર્યું કે રજેરગમાં બ્યાપી જવાનું. એ ઝેર માનવીને એવો તો વ્યગ્ર અને વિહ્વળ બનાવી દે છે કે, પછી એ પોતાની જાત ઉપર સુદ્ધા વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી !

નેમચંદ આજ સુધી વહેવાઈ-વહેવાણ ઉપર મૂકતો હતો તે વિશ્વાસ શંકાગ્રસ્ત દશામાં ડગી ગયો. ‘પોતાના દીકરાનાં લાંછન એ બાણી જોઈને ઢાંકે છે.’ એવું એના દિલને ઠસી ગયું.

ધેર ગયા પછી નેમચંદે વીજળી સાંભળી ન જાય એ માટે રાતે સુઈ ગયા પછી દિવાળીને વાત કરી. પરંતુ વીજળી કાચી નહોતી; એણે આરણાની ઓથે રહીને વાતો સાંભળી લીધી.

‘રતનચંદ ને ચંપાં વે’વાંણ તો કે’છે બધ્ધી વાત જ બોલી છે...જગતકુમાર અત્યારે દિલ્હી આગ્રા ફરે છે...પણ એમના સિવાય આખું ચે કાશીપુર કે’છે કે આપણો જમઈ કોલેજની કો’ક કોડીઓમાં ફસાણો છે...’

‘હાય, હાય, ત્યારે આપણી વીજળીનું શું થશે ?’

દિવાળીને ફૂસકાં લેતી જોઈ નેમચંદ આશ્વાસન આપવા લાગ્યોઃ
‘અત્યારથી આમ શું કરતી હૈશ !’

‘કંઈ ક્યાં થાય છે ? અને આ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે ?’
દિવાળી રડતી જતી ને બોલતી હતી.

‘એ તો હું ચે સમજું છું.’

‘તા’ણ પછી ?’

ફણાનુખંધ

‘હતાં, હજી તો એ વાતને વંડી જતી રોકવાના બનેક રસ્તા છે...’

‘મને એમાં હવે વિશ્વાસ એસતો નથી. ભાયડાનું મન પાકી કેરી જેવું હોય છે. એક વખત કાઢવા માંડ્યું એટલે એને સુધારી નાં શકાય. બાજી બગડી તે બગડી. ભણેલી બાયડીઓના આળા તમે નાં સમજી શકો. એ તો રાં...ડો વઠેલી વં...તરિયો !...’

‘પણ હું જગતકુમારને મળીશ.’

‘એ તમને મળશે જ નહિ તો ?’

‘એટલી હદ સુધી તે જ-ય...?’

‘અંગરેજી ભણેલા શું નાં કરે ? ગામમાં કો’ક ભણેલી બીજાના ભાયડાને જો એની વાતો થાય છે તે સાંભળો છો ને ? એ ય તે એ સાથે ભણતાં હતાં. પેલીએ પેલાનું ઘરબાર છોડાવી એની સાથે લગન કર્યાં. પેલાનાં આગલાં બાયડી છોકરાં ખૂબે ય રેયાં, રતબ્યાં, બચારી બાયડીએ પેટ ચૂંટ્યાં ને ભોડાં ફૂટ્યાં, પણ પેલો નાં પીગળ્યો. એની પેલીએ પથરા જેવો બનાવી દીધો હોય તે શી રીતે માને ?... ભણેલીઓનાં કામાં તમે નાં સમજી શકો ?’

‘પણ જગતકુમારની વાત એટલી બધી વધી નથી.’

‘ભગવાંન કરે ને એ વાત ખરી કરે. તમે તમારે હવે તો વે’વાછ ને વે’વાણુ કશું કર્યા વિના, સીધા અમદાવાદ જ ઉપડી જાઓ ને !’

‘રતનચંદ એમને કાગળ લખીને તેડાવવાના છે, જોઈએ, એ આવે છે કે નહિ...નિકર પછી ત્યાં જ જઈશ.’

પતિના એ આશ્વાસનથી દિવાળીને સંતોષ થયો; છતાં પુત્રીના ભાવિ માટે એના મનમાંની અમંગળ શંકાઓ ઝોછી થઈ નહિ.

કાંઠાનું એવ

‘હાથ હાથ, મારું શું થશે ?’ માન્યાપ વઢ્યેની વાતો સાંભળી પથારી સુધી જવા જેટલાએ વીજળીમાં હોશ રહ્યા નહિ. ફરી ફરીને તરફડિયાં મારતું એનું મન કરુણ કલ્પનાં કરતાં કંકળતું હતું : ‘હાથ હાથ, હવે મારી શી દશા થશે ?’

પથારીમાં પડી પડી તે ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. સમાજમાં વિધવા કરતાં ત્યકતાની દશા વધારે કરુણ અને છે. વીજળી ત્યકતા તરીકે, પોતાની ભાવિ દશાની અમંગલ કલ્પના કરતી હતી : પોતાના પતિને ખીજ કાઢ ખેંચી, તફડાવીને ઘઈ જાય, પતિ પાછું વાળીને જુએ પણ નહિ, પતિચોર સ્ત્રી એની સામે હાથના અંગૂઠા ખતાવે, દાંત કચકચાવે અને રાક્ષસો પણ ચમકી જાય એવું હસે !

વીજળીના હૈયાને હજારો લાખોએ વીંછીએ કંખ દેવા લાગ્યા. એકલી, અટૂલી, નિરાધાર, નિરાશ, નિરૂત્સાહ એણે રડી રડીને પથારી પલાળી હતી. રાત વેરણુ બની ગઈ, શનુ બની નિદ્રા નાસી ગઈ, આખી દુનિયા એની સામે ભયાનક ડાચું ફાડી એને ભરખી ખાવા લાગી !

પાસાં ઘસી ઘસીને થકેલી, રડી રડીને બ્યાકુળ બનેલી વીજળી કેવી રીતે અને કેમ કરીને ઊંઘી ગઈ, એની તો તેને જ ખબર ન રહી. છતાં ઊંઘ પણ એને શાંતિદાતા ન થઈ.

આંખ મળી ને એના તંદ્રિત મન સામે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ ખડી થઈ :

નાખી નજર પણ ન પહોંચે એવા મહાસાગરમાં, નાનકડી નાવડીમાં તે એક પુરુષ સાથે સફરે નીકળી હતી. પુરુષ હલેસાં મારતો હતો. શાંત સાગરની જળસપાટી પર, માના હૈયેથી સંતાન પ્રતિના સ્નેહનું ઝરણું સરે, તેમ એમની નાવડી સરતી હતી. દુઃખીઓના દર્દને વીસરાવી દે એવો મલયાનિલ એમના શરીરે સુખાળવો સ્પર્શ કરી કરી મળક કરતો હતો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

વીજળીના આનંદને સ્થિતિજના સીમાબંધન નહોતાં. નૌકા હંકારતો સાથી એની સાથે, હૈયાને ગલીપચી થાય એવી રસિક વાતો કરતો હતો.

શાંત સાયરના હૈયા પર નાનકડી નાવડી નિર્બીતપણે ખૂલી રહી હતી. વીજળીના મોટા અંખોડાની મધ્યમધતી ફૂલવેણી તરફ પુરુષની આતુર દષ્ટિ સ્થિર થઇ ગઇ હતી. એની કીકીઓમાંથી આકર્ષણની છુટતી બદ્ધ કિરણાવલિની સેર્યો જોઇ વીજળીએ મદભરી આંખે, વેણીમાંથી જૂનું એક ફૂલ કાઢીને મારતાં કહ્યું : ' મારી સામે આમ તાકીને શું જોઈ રહ્યા છો ? '

પુરુષે હાથમાંનાં ફલેસાંને આરામ આપ્યો. એણે સ્મિતવદ્ને કહ્યું : ' પ્રકૃતિએ સૌન્દર્યનું બધું જ દાન એક તને જ આપી દીધું શા માટે, એ ? '

' તમે પણ ક્યાં કદરૂપા છો તે ? ' વીજળીએ લહેકા સાથે કહ્યું. એની કીકીઓમાં પુરુષે એ વખતે મૌન આમંત્રણ નીરખ્યું.

પુરુષે એના હાથ પકડ્યો : વીજળીએ મીઠા જાણકા સાથે એને ખેંચવાનો દેખાવ કર્યો. ' આ...શું...? '

હોઠ જ્યારે એમ ખોલ્યા ત્યારે એનું હૈયું કહી રહ્યું હતું : ' કેવું સરસ, અત્યાર સુધી આ કેમ ન સૂઝ્યું ? '

પુરુષે પ્રેમદાને પોતાની તરફ ખેંચી ત્યારે એના હૈયામાં સૂષ્પ રહેલું પૌરુષ આગસ મરડીને બેઠું થયું.

ખેંચાણથી આકર્ષાતી વીજળી પુરુષના હૈયાની ઉપર ઢળતાં ઢળતાં નશાબાજની માફક બબડી : ' તમે ય તે કેવા છો ? '

' આ...વો...! ' કહી સાજને સમજીને ભૂજબંધમાં જકડી, બીંસી, એના આતુર અધરોનું અમૃત પીવા માંડ્યું. સ્વવશ ખૂલતી હોડીમાં પરવશ બનેલાં યુગલની રસમસ્તી ક્રમશઃ વધતી ગઈ.

શંકાનું ઝેર

એ મનગમતી મસ્તીને અણગમતી બતાવવાનો અભિનય કરતી નવોડા નારી શરમભારે નમી પડવાના દેખાવ સાથે એના બૂજબૂજ હીલા કરવાનો મિથ્ય પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેમ તેમ પ્રતિપક્ષ તરફથી એને હૈયા સાથે જકડી રાખવાની જરૂર જોર પકડ્યું.

પુરુષને હૈયે પૌરુષ સળવળી રહ્યું હતું. પ્રમદાના પ્રમુદિત ચિત્તમાં આતુર નારીતત્ત્વ સગળાવર્યામાં ધનધની રહ્યું હતું—શરદના ચંદ્રોદયે અમૃત ઝીંકવા હૈયાની પ્રત્યેક પાંખડી વિકસારી આતુર બની હોય તેમ.

વૃક્ષડાળે વેલી વીંટાય તેમ સજની સાજનને ગળે હાથ વીંટાળી ખૂલવા લાગી. વર્ષાકાળે તરસ્યો ચાતક જળમિદ્ધ ઝીંકવા જોટલો આતુર અને એટલી આતુરતાથી વીજળીનાં દિલબર આમંત્રણ ઝીલવા જગત વીજળીના મુખકમળ તરફ નીચો નમ્યો. એજ વખતે વણકદખો ઝંઝાવાત શરૂ થયો.

નાનકડી નાવડી એકાએક ડોલવા માંડી. સાવધ થઈ જગત હલેસાં હાથમાં લે તે પહેલાં પ્રચંડ મગરમચ્છનું પુચ્છ હવામાં વીંઝાયું. આંખ ઊઘડીને મિચ્યાય તેટલામાં હોડી એક આબુથી નમી ગઈ અને તોફાને ચડેલાં મહાસાગરનાં વિરાટ મોજાં વચ્ચે જગત અદશ્ય થઈ ગયો. હોઠ મુઘી આવેલો વીજળીના સૌભાગ્યનો અમૃત કટોરો નંદવાઈ ગયો : એકાએક અમૃતનું વિષ બની ગયું.

પ્રકૃતિના પ્રકોપથી શરૂ થયેલા બીષણ વરણુતાંડવ વચ્ચે ફસાઈ વીજળીની નાનકડી નૌકા ચક્કર ચક્કર કરવા લાગી.

જીવનનૌકાના સુકાનીના એકાએક અદશ્ય થવાથી આકુળગ્યાકુળ બનેલી વીજળીએ ચીસ પાડી :

‘એ ડૂબ્યા, ડૂબ્યા...બચાવો ! એમને કાંઈ બચાવો !...’

રૂઝાનુંખંડ

‘શું છે બુન !’ એમ ખૂમ મારતી, વીજળીની ચીસોથી ઝમકીને જાગી ઊઠેલી દિવાળી એની પાસે દોડતી જઈ પહોંચી.

નેમચંદ પછુ એની પાછળ ધસી ગયો.

રાત્રિની લયનક શાંતિનું મૂંઝરી નાખનારું ગમગીન વાતાવરણ ચોપાસ જામ્યું હતું. તેને ભેદતો તમરાનો કર્કશ અવાજ એ અધારી નિશાને વધુ લયંકરતા આપી રહ્યો હતો.

‘દિવો તો કરો !’ દિવાળીએ ખૂમ મારી.

‘કરું છું ને’ કહેતા ગભરાયેલા નેમચંદે ઉપરાઉપરી એ ત્રણ દિવાસળીઓ સળગાવી ને હોલવાઈ ગઈ. છેવટે મહાપ્રયાસે એરંડિયાનો દિવો સળગ્યો. એના ઝાંખા પ્રકાશમાં જણાતા વીજળીના ખાટલા પર ઝૂંમી રહેલાં માતા-પિતાના પ્રત્યં પડાયા, ખાટલામાં પડેલી વીજળીને ઉપાડી જવા આવેલા યમદૂતોની બિહામણી કલ્પના આપતા હતા.

‘વીજળી !...બૂન...!’ દીકરીને ઢંઢોળતી દિવાળી પૂછતી હતી.

પરંતુ વીજળી જવાબ આપતી નહોતી.

‘હાય, હાય ! આને એકદમ શું થઈ ગયું...તમે જરા જીવો તો ખરા !...હાય હાયરે, મારી દીકરી !...’ દિવાળી રડવા લાગી.

‘રાતને વખતે આમ શું કરતી હઈશ ?...વખત છે ને કાંઈ ખરાબ સમયું જોયું હોય.’ પત્નીને આશ્વાસન આપતાં નેમચંદે પુત્રીના શય્યવત શરીરને ઢંઢોળવા માંડ્યું.

પછુ એ ન જાગી.

‘આમ કેમ ?’ દિવાળીએ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોતાં રોતાં પૂછ્યું.
‘હાય, હાય ! એને શું થઈ ગ...યું ?’

વીજળી જડવત બની ગઈ હતી. નેમચંદે એનો હાથ પકડ્યો. એ લાકડા જેવો જડ અને ખરફ જેવો ઠંડો હતો.

શંકાનું ઝેર

‘આમ દિવો લાવ જોઉં.’

કોડિયું લઇ, વાટ સંકોરી, દિવાળી, રડતી રડતી, દીકરીના ખાટલા પાસે આવી નીચી નમી.

નેમચંદે વીજળીનાં મિચામેલાં પોપચાં ગિવાળાં. અંદર આંખો સ્થિર ઢગેલી હતી.

‘આંખોના કાચ ઢળી ગયા કે શું?’ કુસકાં ખાતાં ખાતાં જાતને પૂછતી હોય એમ દિવાળી બબડી.

‘આમ શું કરવા કરે છે?’ દિવાળીને સમજાવતાં ચિંતાતુર નેમચંદે શબ્દ સમા પુત્રીના ખોળિયાને ધારી ધારીને જોયું.

એનો શ્વાસ ચાલતો હતો, પરંતુ હાથના પંખા અને પગનાં તળિયાં ઠંડાંગાર બની ગયાં હતાં.

ધડકતા હૈયે નેમચંદે એના હોઠ પહોળા કર્યા, અંદર દાંત એકબીજા સાથે મડાગાંઠની માફક જડાઇ ગયા હતા.

‘ખોલતા કેમ નથી, કા’તો ખરા, વીજળીને ચયું છે શું?’ દિવાળી વિલાપ કરતી હતી. એનો સંતાન પ્રેમ આંખો વાટે બહાર ટપકી રહ્યો હતો. માના આંસુનાં એ મિંદુ અલાન પુત્રીના કપાળ ઉપર ટપકતાં હતાં: ટપ્-ટપ્-ટપ!

‘ખીવા જેવું કાંઈ નથી...એના દાંત અંધાઇ ગયા છે-માથા ઉપર ગરમી ચડી ગઇ છે. તું જરા પાણી લાવ...’

ધીમાં ફૂસકાં લેતી દિવાળી પાણી લેવા ગઇ, એના હૈયામાં રૂમે ભરાઈ ગયો હતો.

વીજળીનું શરીર ખેંચાવા લાગ્યું: નિરાધાર જેવો નેમચંદે એની સામે જોતો, નિઃશ્વાસ નાખી બબડ્યો: ‘લગવાન કરે તે ખરું!’

નવી-જની દિલ્હી જોઈ આવ્યા પછી હોટલમાં જગત અને તેના સાથીઓ ભૂત અને વર્તમાનની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી રહ્યા હતા.

‘પુરાણ’ હસ્તિનાપુર જગતભરના સામ્રાજ્યસ્વામીઓ માટે ઉપદેશ ગ્રંથ સમું છે.’ એકે કહ્યું.

‘સામ્રાજ્યના સૂત્રધારો ઇતિહાસ પાસેથી કદી બોધ લેતા નથી. એ બોધ તો એમની એડી નીચે છૂંદાઈ મરનારાઓએ લેવા જેવો છે.’ બીજો બોલ્યો.

‘આપણી દશા જ અત્યારે તો એ સમજ તારવવા જેવી છે, પણ કોને પડી છે ?’

‘મુગલ જમાનાની ભવ્ય સ્થાપત્યકલાના નમૂનાઓ સમા દુર્ગો, મિનારા, ગુંબજો વગેરે જોઈ, મને લાગી ગયું કે આપણે એ યુગમાં ઘણું ખોટું તેમ ઘણું મેળવ્યુંય છે.’

‘અને નવી દિલ્હી જોયા પછી મને લાગ્યું કે ભૂતકાળની હરિકાષ કરવા પાછળ અત્યારની સરકારે કરોડોનું પાણી ક્યું છે.’

‘બન્ને યુગના શાસકોની મનોદશા વચ્ચેનું અંતર એમાંથી માપી શકાય છે. એક આ દેશને પોતાનો મુશ્કેલ માનતા હતા, બીજા એને સગવડભર્યા શોષણનું સાધન ગણે છે.’

‘વર્તમાન દિલ્હી કંગાલિયતને પડકાર આપતું નવું દિલ્હી એની તરફ ધમંડી દાતિયાં કરી રહ્યું છે.’

ચિતાની આગ

‘આપણી કંગાલિયતને તેમ આપણી મર્દાઇને.’ ઠાકરે અધૂરા વાક્યની પૂર્તિ કરી.

‘આપણી મર્દાઇને તો આપણી જ આંતરિક નબળાઇનો લૂણો છેક મહાભારતના કાળથી લાગ્યો છે...’

‘...અને આજના દિન સુધી એ ચાલુ છે.’

‘આપણી ગુલામીનું અસ્તિત્વ અને વિનાશનું કારણ એજ છેને ?’ શ્રાવણના એકાદ ઝાપટા પછી વર્ષાદ અટકી જાય, તેમ થોડીક પળો એ ચર્ચા અટકી ગઇ.

ત્યાં રૂમમાં આમતેમ ટહેલતાં ટહેલતાં શ્રીપત બોલ્યો :

‘મારા મન ઉપર તો આ બધા કિલ્લાઓની સહુથીય વિશેષ છાપ પડી છે. આજે હિંદવાસીઓ લશ્કરી ઓદ્યાઓ માટે નાલાયક મનાય છે : એજ હિંદના વતનીઓ ગઇ કાલ સુધી કુશળ સેનાધિપતિ શોભાવતા હતા.’

‘હિંદીઓને નાલાયક કહેનારાઓને માટે આ બધા કિલ્લાઓ પડકાર રૂપ છે.’

‘દોસ્ત, નિર્માલ્યોના પડકારની કિંમત કેટલી ? આ બધા કિલ્લાઓ તો પત્થર, ચૂનાનાં માળખાં ! એની પાછળ પ્રાણ ક્યાં છે ?’

‘અંદર અંદરની લડાઇઓમાં જ એ પ્રાણ, એ મરણિયા વૃત્તિ, એ મર્દાઇ અને સરફરોશીની એ તમન્ના બધું આપણે ગુમાવી બેઠા...’

‘એ પાછાં મેળવવા મથવું જોઇએ. ગુમાવેલી વસ્તુનો શોધ કરીને બેસી રહે દળદર ના શીટે !’ શ્રીપત બોલી બેઠો.

‘દોસ્ત, શુભકાર્યનો આરંભ જાતથી જ સારો !’

‘ચેરિટી બીગીન્સ એટ હોમ !’

કૃષ્ણાનુબંધ

શ્રીપત તતડ્યો : ' તે તો તું જ કરી બતાવને ? '

' પારકા છોકરાને તારે જતી કરવા હશે, નહિ ? '

' દિલ્હી-આગ્રાની વાતો કરતાં કરતાં તમે લડી પડો છો...' એક વિદ્યાર્થીનીએ ટકાર કરી.

' કેમકે આ ભૂમિ જ ભડાયક છે.'

' પાણીપત, ઉર્ફે કુરુક્ષેત્ર યાને ધર્મક્ષેત્ર અહીંથી અતિ નજીક છે !'

' એટલે તમે પાંડવ-કૌરવની માફક અંદરઅંદર લડી રહ્યા છો ? ' બીજી વિદ્યાર્થીની બોલી.

' ધર્મક્ષેત્રે, કુરુક્ષેત્રે, મળેલા યુદ્ધવાંચ્છુઓ...' જગત બબજો.

' પણ તમે અરસપરસ લડશો તો પછી અમારે...' પહેલી વિદ્યાર્થીની પૂછવા લાગી.

એની વાતને અદ્ધરથી જ કાપતાં એક જણ બોલી ઊઠ્યો :
' અમે સ્ત્રીઓ માટે લડતા નથી ! '

' પ્રશ્ન એ નથી. તમે શા માટે લડો છો એ પણ મારે બાણવું નથી. હું તો પૂછું છું : ' તમે અહીં કુરુક્ષેત્ર ઊભું કરો તે વખતે અમારે શું કરવું ? '

' તમે અમને પાટા બાંધજો. લક્ષ્મીબાઈ, બેલબાઈ કે ચાંદબીબીની માફક તમે પ્રત્યક્ષ સંગ્રામ તો ખેડી શકો તેમ નથી...'

' માટે જગતના જંગમાંથી પુરુષ જ્યારે ધવાઈ, વઢાઈ પાછો આવે ત્યારે, તમારા કામળા હસ્તો વડે એમને મલમપટા કરો તો પણ બસ છે.'

' મિસ્ટર, એ કામ આજની નારીનું નથી. આમ બોલીને તમે અમારી ભૂતિનું અપમાન કરો છો ! '

ચિંતાની આગ

‘ત્યારે તમારું કામ?’

‘તમારા જંગમાં, તમારી જ સમોવડિયણ તરીકે સૈનિક બનીને લડવું તે!’

‘સૈનિક કે સૈનિકા?’

‘હવે હિંદની સ્વતંત્રતા દૂર નથી!’ જગતે કહ્યું.

‘જગતકુમાર! બલે તમે મળક કરો, પણ સ્ત્રીના સહકાર અને સાથ વિના પુરુષ પાંગળો છે. અમારાં પરાક્રમ સત્યાગ્રહના જંગમાં દેખાયાં છે.’

‘છતાં કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીશક્તિ જાતે જ પાંગળી બની જાય છે...’

‘એ પુરુષજાતિના જ પાપનાં પરિણામ!’

‘એ પાપ અમે આગ્રાની જમના નદીમાં ઘોઈ નાખ્યાં...’

‘હોટલના નોકરે એ વખતે આવીને પૂછ્યું :

‘જગતકુમાર કોણ?’

‘હું...કેમ અલ્યા?’

‘સાહેબ, આપનો પત્ર છે’ કહી, ટપાલમાં આવેલું પરખીડિયું જગતને આપીને એ ચાલતો થયો.

‘જગત! કોના તરફથી આવ્યો છે?’ ટોળામાંથી એકે પૂછ્યું.

‘એનાં મિત્રીસનો હશે...’

‘બિચારીથી વિરહવ્યથા સહેવાતી...’

‘ચૂપ. ભેડીક તરફ માનવૃત્તિ બતાવતાં શીખ.’

રૂણાનુખંધ

‘ત્યારે એમને સાથે શા માટે ન લાવ્યો?’

જગત ઉપર ચારે દિશાએથી વણુઈચઢ્યા, વણુમાગ્યા શબ્દ ગોળાએનો બડીમાર શરૂ થઈ ગયો એ એને ન રૂચ્યું.

શિરનામાના અક્ષરો પરથી એ સમજી ગયો હતો કે પત્ર પિતા તરફનો છે. ‘કુટુંબની કંઈક રામાયણ હશે’ જગત મનમાં બબડ્યો. એવું જ કંઈ લખવાનું હોય ત્યારે જ રતનચંદ ખીડેલો પત્ર મોકલતા, એ જગત જાણતો હતો. એટલે પત્ર સાથે તે પોતાની રૂમમાં ગયો.

‘આટલે આવ્યો ત્યાં પણ હેરાનગતિ વાંસે જ...’ એ પત્ર ફાડતાં બબડ્યો.

પાતળા, ચિનાઈ કાગળની બે લાંબી પટ્ટી ઉપર ખીચાખીચ લખાણ હતું. એમણે લખ્યું હતું :

‘સ્વરતીશ્રી શુભસ્થાન દિલ્લી મધ્યે ચિરણુજીવી લાઈ જગતકુમાર;

એતાનશ્રી ગામ કાશીપુરથી લી. તમારા પિતા શા. રતનચંદ તથા તમારાં માતેશરી એમના ઘણા ઘણા આશીરવાદ વાંચજો.

જત લખવા કારણ એ છે જે, બધ, હમણાંનો તમારો કાગળ નથી, તેથી એમને ખૂબ ચિંતા થાય છે. તમારાં બા તો મોંમાં જીભ ઘાલતાં નથી. માટે આ કાગળને તાર માફક જાણી, તમે તુરતાતુરત વળતી ટપાલે કાગળનો જવાબ લખજો.’...

‘જાણે હું નાનોડાકો હોઉં તેમ!’ જગતના વદન પર કંટાળો પથરાઈ વળ્યો. ‘નાની વાતનું આવું લાંબું ટાયલું!’

એણે આગળ વાંચવા માંડ્યું :

‘ખીજી, બધને માલુમ થાય કે, પાછા વળતી વખતે તમે બે દાંડા માટે પણ કાશીપુર આવી જાવો. એનું કારણ એ છે જે, અહીં

ચિંતાની આગ

ગામમાં આપણા વાલેસરીઓએ એવી વાતો ઉડાડી છે કે, તમે તો તમારી સાથે લણતી કોઈ છોડીની સાથે લગન કરવાના છો, તેથી તમારી વહુને તરછોડી છે. આ વાત ઠેક તમારા સાસરે પહોંચી ગઈ અને તમારાં સાસુના આગ્રહથી તમારા સસરા અહીં આવ્યા હતા.’

‘જહાન્નમમાં ગયાં સસરા ને સાસુ! સાલા ગામ લોકોને ય ખીજો કશો કામધંધો જ નથી. મને આવાં ગમાર લોકોમાંથી વેંગ વળગાડ્યું જ ન હોત...’

આગળ નેમચંદ સાથે થયેલી વાતો, નેમચંદે ઉડતી અફવાઓ સાંભળી મૂકેલા આલેપો વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન લખી, વેકેશનમાં જગત ઘેર ન ગયો તેથી વહેમને મળી ગયેલો આધાર, વીજળી વહુની પિયરમાંની માંદગી એ બધું જણાવી, છેવટે લખ્યું હતું :

‘માટે ભઈ, આ કાગળને તાર સમજી વળતી ટપાલે જવાબ લખજો અને વધારે નહિ તો બે દા’ડા ચે આ તરફ આવ્યા વિના રે’શો નહિ.

‘તમારી આ તો ભોંચે ધાન નાખીને ખાય છે. એજ, મિતિ સંવત ૧૯૯૫ ના વૈશાખ સુદ આઠમ ને વાર ભોમ. દા. પોતાના.’

પત્ર વાંચીને કાગળઝાળ ખનલા જગતે ગુસ્સાથી એને ચીરી નાખ્યો. એના ઝીણા ટૂકડા કરતાં એ ખમડતો હતો :

‘આ ટોળામાંથી કોઈકના હાથમાં ગયો હોત તો ? એ બધાંની સાથે મારીય આપરું ત્રિલામ જ થાત ને ?...આ તે સંસાર ?... હિંદુસ્તાનના બેનસીબ નવજુવાનોની આ કેવી અવદશા ?...આ કરતાં તો સાધુ થઈ, જંગલોમાં ભટકી ભટકી, રઝળી રખડીને મરી જવું શું થોડું ?’

રૂણાનુબંધ

હૈયામાં વિચારોનાં ગૂંછળાં વળવા લાગ્યાં : એને અકળામણ થઈ... 'ગામમાં કેવી વાતો ચર્ચા રહી છે ?... વિના કારણે ?... અને પેલાઓ તે માને ?... પાછા એની દીકરી રૂપસુંદરી, ગુણસુંદરી અને સંસ્કારી ખરી ને ?'

એને પોતાની અદનામીનું બહુ દુઃખ થયું.

કંટાળીને એ બચકો : 'ખાડમાં પડે બધાં...!'

ખારીના ટેકે, વાંકો વળી, હાથેળીમાં હડપચી મૂકી, શન્યમનરક, હૃદિના દોરને યથેચ્છ રખડવા દેતો તે ઊભો રહ્યો એક પણ અત્યારે એને મનવાંતર સમી લાગતી હતી.

'કમ, હજી પત્ર નથી વાંચી રહ્યો, જગત !'

ખોલનારે પાસે આવી એના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો.

જગતે ચમકીને પાછળ જોયું.

'દોસ્ત...!'

'કમ કંઈ ઘણો ચિંતાતુર લાગે છે ?'

'આપણાં જીવનમાં ચિંતા સિવાય બીજું છે પણ શું ?' જગતે આમ કહી ઊંડો નિશ્વાસ મૂક્યો. 'જીવનભર આપણે-હિંદના યુવાનોને ચિંતાની આગમાં જ બળવાનું છે !'

'ચાલ, ચાલ, એ બધું ભૂલી જા.'

કહેતો તે જગતને હાથ પકડીને ઘસડી ગયો.

ગરમી થી આ 'ખુ' શહેર મધ્યાહ્ને સળગી ઉઠતું : સાંજે ઉઠળતા પાણીની વરાળોમાં એ બાપ્પરનાન લેતું. છાત્રાલયમાં પોતાની ઓરડીમાં પલંગ પર પડેલો, પરસેવાથી રેખાગ્રેષ્ઠ બનેલો જગત ફફડતો બબડતો હતો :

‘આવે વખતે તો એકાદ અડવાડિયું આણુ ઉપર ખેંચી કાઢ્યું હોત તો ? ગામમાંય આટલી ગરમી નહિ હોય, ત્યાં તો લીમડાનો શીળો પવન, આંબાવાડિયામાંથી સંભળાતા કાચકના કુદૂકાર, કીચૂડ-કીચૂડ અવાજ કાઢતા ફરતા કોસ ફેરવતા ખેડૂતના ધોધરા અવાજના છતાં દૂરથી મીઠા લાગતા રામૈયાના લલકાર, સાંજે તળાવ પરની ઠંડક અને માતાના બોળા જેવી રાત્રિની શીતળતા...’

માનો બોળો સાંભરતાં જ એનું મન છંછેડાયું. સંયમકળ ઢીલી થઇ જવાથી વેગમાં દોડતી મોટર વાંકી વળીને ગમે ત્યાં અફળાય, તેમ એના વિચારે જુદે જ રસ્તે ફંટાઇ ગયા.

‘માના બોળાની મીઠાશની વાતો કવિઓની કલ્પના જ ! બોળામાં રમતા છોકરાઓને પરણાવી દઇ, એમને ગળે, તોફાની ગાય નાસી ન જાય માટે એના ગળે લાકડાની તોક બાંધે તેવી જીવતી તોક બાંધી લેવી, એ માબાપનાં કામ ? પેલી ગાયના પગમાં લાકડાની તોક અથડાય છતાં એને પરવા નહિ, કેમકે એ તો પશુ...પશુ કરતાં માનવી ઊંચો કે નહિ ? એ વાતની મા-બાપને ખબર જ નહિ રહેતી હોય ?

‘બાપા ત્યાં જઈએ ત્યાં વાંસે કાગળ ધધડાવે છે. હમેશાં એની

રેણુનુબંધ

એ રામાયણુ ! લોક આમ કહે અને ન્યાતન્તમાં સારૂ ન લાગે માટે મારે નાથેલા બળદની જેમ બીજાઓ ખેંચે તેમ ખેંચાવું ?

‘ મને આગળ અભ્યાસ કરાવવો હતો, તો મારી લાગણીઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈતો હતો. પુણ્યોદ્ધાનમાં આવળિયો વાવે અને શું કહેવું ?

‘ માલતી, મુઘ્ધા, મલ્લિકા જાણે પુણ્યોદ્ધાનની ખીલતી, સુવાસિત કળીઓ, એની પાસે વીજળી આવળતું ઝાડ ! નજીક જાઓ તો કાંટા જ વાગે...’

બારણા પર ટોચરા પડ્યા. જગતના મિજાજને તે અત્યારે ગમે તેમ નહોતા.

‘ કાણ છે ? ’ એણે પડે પડે જ કહ્યું. ‘ બારણાં ખુલ્લાં છે. જે હોય તે અંદર આવે. ’

બાળુવાળો સુરેશ અંદર આવ્યો. એના હાથમાં પત્રિકા હતી.

‘ જોઈ આ ! ’

‘ શું છે ? ’

‘ મીલમાલિકા પગાર કાપવા માગે છે, કામદારો તેની સામે લડવાના...’

‘ મને એમાં રસ નથી. આ ઉકળાટ ઓછો છે કે તેમાં એ લોકો નવી ગરમી ઉત્પન્ન કરવા માગે છે ? ’

‘ અરે જગત ! આમાં તો એકના નફાનો ત્યારે બીજાના જીવનમરણનો સવાલ છે. ’

‘ તે હશે ! આપણે માટે જીવનમરણના પ્રશ્નો ક્યાં ઓછા છે ?...’

ચંદ્રમહલ

‘...ખાવું, પીવું, ફરવું, સિનેમા જોવા, હોટલોમાં જવું...’

‘...વાંચવું, લખવું, પરીક્ષાઓ આપવી!...’

‘...અને છેવટે આ જ શ્રીમંતો કે સત્તાવાળાઓની પાસે નોકરીની ભીખ માગતા જવું, ખેડારીના ચક્કરમાં ફસાવું, બૂખની ભૂલભૂલામણીમાં અથડાવું...’

‘સુરેશ, એ બધું સામે આવીને જોયું રહેશે ત્યારે જોઈ લેવાશે. અત્યારે મને ધણો જ તાપ લાગે છે...થાકેલો પણ છું...મને જરા નિરાંતે સૂવા દે...’

સુરેશ ચાલી ગયો.

જગતને નિરાંત તો ન જ મળી. બહારની ગરમી શરીરને દઝાડી રહી હતી. ભીતરની ચિંતાની ગરમી જીગરને જલાવી રહી હતી. પાણીની બહાર આવી પડેલી તરફડતી માછલીની પેઠે એ ખાટલામાં તરફડતો હતો.

‘બાપાજીના બહુયે ઉપકાર છે, તેથી શું માફ જીવન વેડી નાખીને એ અહલો લઈ શકે? ખવરાવી પીવરાવી હુષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં આવતા દેવિના અલિદાનના પાડા જેવી આ તો વાત. એને તાજો માતો કરવો તે માત્ર પોતાની વહેમી ધર્માધતા આગળ એનું ગરદન વાદવા માટે જ ને?’

‘વડીલો પણ ફકિત મંદિર આગળ લઈ જઈને અલિદાન આપવા સારૂ સંતાનોને ઉકરે છે? એવા મૂંગા અલિ અને અજ્ઞાન, જડ. મારા જેવા શિક્ષિતથી એ નહિ બની શકે.

‘એમને જ પાપે અત્યારે હું આ આગની લકીમાં ભૂંજાઈ મરું છું, નહિ તો કાશીપુરમાં મીઠા લીમડાઓનો પવન ખાતો, કાયલનાં

રૂણાનુખંધ

ગીતો સાંભળતો, સંખ્યાકાળે ક્ષિતિજમાં તળાવ સાથે જોડ કરતા
આથમતા સૂર્યાભિમનું સૌન્દર્ય નિહાળતો કદબોલ કરતો ન હોત...

‘વીજળીનું વેગ વળગાડ્યું ન હોત તો માલતી કે મસ્લિકા...

‘જગતકુમાર, છો કે ?’ કહેતા ‘આરણ્ય’ ધકેલતા એના સસરા
અંદર આવ્યા.

એકએક આજ વખતે એમને આવેલા જોઈ જગતને અણ-
ગમતી વસ્તુ પરાણે કરવી પડે ત્યારે દિલ પર જે પ્રકારનો ધક્કો
લાગે તેવું થયું. ન છૂટકે એણે કહ્યું: ‘આવો.’

નેમચંદને જગતને બેરી પડવાનું મન થઈ આવ્યું, પરંતુ જગત
ખાટલામાંથી બેઠો જ થયો નહિ.

‘કેમ, તબિયત ઠીક નથી કે શું ?’ એના માથા ઉપર હાથ
મૂકવા તે નજીક ગયો.

જગતને એ ગામડિયા માણસની હાજરી અકળાવી રહી હતી.
એનાં કપડાં, બોલવાની રીત, વખત છે ને એ જ વખતે બે ચાર
દોસ્તો આવી ચડે તો ? કદાચ માલતી જ આવે તો ?

‘ના, ના, મને કંઈ થયું નથી. મુસાફરીનો જરા થાક...
બે-સો !’ કહ્યું એસડ પીતો હોય એવો કંટાળો એને આવ્યો.

કોઈ ગળુ બીંસી નાખતું હોય એવી ગૂંગળામણ બેઠિને લાગી.
ઝોરડીમાંનું વાતાવરણ એરી ગેસથી ઊભરાઈ ગયું.

જેમ તેમ કરી એક ખુરશી પર બેસીને નેમચંદ આસપાસ
જોવા લાગ્યો.

આખો રૂમ અવ્યવસ્થાનો નમૂનો હતો. ટેબલ પર આમતેમ
વીખરાઈ પડેલાં પુસ્તકો વચ્ચે, એઠાં પ્યાલા રકાબી પજાં હતાં.

અંતરંગ

પુરશીઓ પર ખમીસ, મોળાં, ટાઇ, ચોપડીઓ પડ્યા હતાં. ઉનાળાની રાતે રસ્તાની પગથીઓ ઉપર પડેલાં લિખારીઓની માફક પલંગ ઉપર પણ ગમે તે વસ્તુ ગમે ત્યાં પડી હતી. સળગેલી સીંગારોનાં ઢૂંઢાં અને જેમ તેમ ફેંકાયેલાં છાપાં, કાગળથી રૂમનો દેખાવ ધવાયેલા સૈનિકાનાં મુઠ્ઠાં છોડીને નાસી ગયેલા શત્રુના રણક્ષેત્ર જેવો ખીલતો દેખાતો હતો. એક ટેમ્બલ પર પ્રાયમસ અને ચાનાં સાધનો, ખીલો છાજલી ઉપર હળમત અને કેશ શણગારની વસ્તુઓ સાથે ગામડાના મહેલ્લામાંનાં કુતરાંના ટોળાની માફક દૂધખશ, પેરટ, બુટપોલીશ અને ખાલી ખાટલીઓ અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હતાં. બારણાથી પલંગ સુધી આંધળા લિખારીઓની ટોળી જેવાં ચંપલ, મોજડી, સ્લીપર, બુટની હાર જમી હતી. ખીંટીઓ પર કાટ, પાટલુન, ટેનીસનાં રેકેટ, કાલર લટકતાં હતાં.

નેમચંદ એ બધી અંધાધુંધી જોઈને અકળાયો.

‘આ જમાણાં!...વીજળી અને આતો સંસાર કેમ નબરે?’
મનમાં ને મનમાં વિચારોની ગડી ખેસાડવા એ મથતો હતો.

‘કેમ આવવું થયું?’ જગતે ન છૂટકે પૂછ્યું.

‘તમને મળવા.’

‘મારું કંઈ ખાસ કામ હતું?’

‘ઘણા દિવસ જોયે થયા, એટલે થયું કે લાવ મળી આવું. તમને કેટકેટલી વખત તેડવ્યા તેથી તમે અમારે ત્યાં આવ્યા નહિ, કાશીપુર પણ આ વખતે તો નાં દેખાયા, એટલે વીજળી આવે મને મોકલ્યો. એ તો બચારી તમારે સાડા કેટલી તલસે છે.’

‘પણ, મારી ચિંતા કરવા જેવું કંઈ નથી. તબિયત પણ સારી છે...’

રણાતુખંધ

‘તમને મળવા જીવ કેમ નાં ટળવળે!’

‘પણ અહીં તો મારે અભ્યાસ કરવાનો, મળવા કરવાનું તો ઘેર સારું. ત્યાં મારા બાપુ છે.’

‘એમને તો મળી આવ્યો.’

‘પછી?’

‘તમે એક વખત ઘેર આવી જાઓ...’

‘કોલેજ હવે તો સર થઈ ગઈ...’

‘જાણે વાત એમ છે કે, અમારી વીજી હવે કંઈ નાની નથી. તમે રજાઓમાં ઘેર આવતા જતા હો તો તો કાંઈને કશું કે’વાપણું નાં રહે, ગણુ તમે આવો નહિ જોડલે...તમે ય કંઈ હવે નાંના નથી...’

‘હું હજી વિદ્યાર્થી છું.’

‘ભલે, જતાં તમે ધરમંસાર માંડીને બેસો એવડા છે. હજી બાળપુ’ હોય તો ભલે બાણો, જતાં દુનિયાદારી પણ...’

‘એ દુનિયાદારીની વાતો તો કાશીપુરમાં બાપા સાથે કરવી સારી.’

‘જગતકુમાર! તમે મારા જમાઈ...મેં તમને મારી પેટની દીકરી પરણાવી...’

‘એ બધું તમે ને બાપાજીએ મળીને જોઈવી લીધું હતું, જોડલે તમે જાણો ને બાપાજી!’ જગત સસરાની વાતોને નકામી કચકચ ગણીને કંટાળ્યો.

‘આવું તે બોલાતું હશે?’

‘મારે કેમ બોલવું એ કાંઈની પાસેથી શીખવું નથી.’

‘તમે આમ બોલો, પછી લોકો ગમે તેવી વાતો કરે...’

અંક મહત્વ

‘લોકો નવરા છે : એમને મોટે તાણું દેવાનું નથી. એમના બડબડાટની પરવા ન કરવી !’

‘અમારા જેવાથી એ શી રીતે થાય ? લોકો કેવી કેવી વાતો કરે છે એ તમે જાણતા નથી. હું તો દીકરીનો આપ, પોતાની દીકરીનો બવ સળગી જવા એકો હોય ત્યાં કયા આપને નાં બાગે ?’

હજી બહારથી ગરમ લૂ વાતી હતી, નેમચંદની વાતો જગતને લૂ કરતાં પણ વિશેષ દગડવા લાગી. એને થયું : ‘પાછી પોતાની દીકરી રૂડી, રૂપાળી, બણેલી, સંસ્કારી ખરી ને ?’ એની જીભને ટેરવે એ શબ્દો આવી ગયા છતાં એ કડવો ઘૂંટડો મહાપરાણે ગળી ગયો. એ મૌન રહ્યો પરંતુ તોફાની મેઝ પહેલાંની જ એ શાંતિ હતી.

‘મારે વીજળીનું દિવાળી આણું કરવું છે.’

‘એ બધું આપાણ સાથે જોડવી લો.’

‘પણ તમે દિવાળી પહેલાં ઘેર આવો...’

‘હું હજી વિદ્યાર્થી છું...’

‘હજી કયાં સુધી વિદ્યાર્થી રે’શો ?’

‘બી. એ. થઈ જઈ ત્યાં સુધી.’

‘બી. એ. ક્યારે થશે ?’

‘એ ત્રણ વરસ પછી.’

‘ત્યાં સુધી, વીજળીનું...?’ શન્યભાવે એ આશ્ચર્યચકિત બની નેઈ રહ્યો. એ ખાલી દષ્ટિમાં ઉજળતા મદાસાગર પેઠે ખલ્લાં ઉછળી રહ્યું હતું. એના દિલમાં લોક જીમે ગવાતા સંશયનું બીજ રોપાયું હતું. એ બીજ જોતજોતામાં મહાન વિષવૃક્ષ બની ગયું.

શ્રીકૃષ્ણ

‘તે તમારે જોવાનું છે...હવે ખીજું કંઈ કામ ન હોય તો મારે ખીજાં કામ છે.’

‘તમારે હશે જ. મેં તો તમને દીકરી દીધી એટલે મારે તો તમારું જ કામ. તેથી તો હાલીચાલીને તમારી પાસે આવ્યો.’

‘તે ખરાબર ન કર્યું. બાપાજી સાથે તમે બધી ગોઠવણ જેમ અગાઉ કરી હતી, તેમ આ વખતે ય કરો એ કીક.’

જમાઈની દષ્ટિમાંથી વજ્રટાં તાતાં તીર સસરાના મર્મસ્થાનમાં કોડાં ઉતરી ગયાં. એનું વડીલ હૃદય ધવાયું, બીતરમાં ચિંતા બાળી રહી હતી, તેમાં એ લોહી દડદડતું હૈયું શેકાવા લાગ્યું.

‘તમે ?’ નેમચંદ માંડમાંડ બોલ્યો.

‘મને કાવે તે હું કરીશ.’

દીવા સામે એકી ટશે જોઈ રહેલા નાગની માફક નેમચંદ જમાઈ સામે તાકી રહ્યો.

‘એટલે ?’

‘એનો જવાબ મારી પાસે નથી.’ કંટાળેલો જગત પરસેવો લૂછવાના બહાને મોઢા પર ટુવાલ ફેરવવા લાગ્યો. ‘આ પાપ હવે ક્યારે પડે ?’ એ મનમાં વિચારતો હતો.

‘લોકો કે’ છે એ ત્યારે સાચું !’ સ્વગત બબડતો હોય તેવી રીતે નેમચંદ બોલવા લાગ્યો : ‘તમે ફરીથી પચણવાના...કા’ક અહીં ભણતી છોકરી સાથે...’

‘તમે માફ અપમાન કરવા આટલે સુધી આવ્યા છો ?’ જગત તપી ગયો. સસરાના શબ્દો એને ધા સમા લાગ્યા.

‘તમે એમ ગુસ્સે નાં થાઓ. હું તમારું અપમાન કરવા નથી આવ્યો પણ આખરે બચાવવા, માન સાચવવા આવ્યો છું.’

અંદરમહલ

‘માર્શ માન આખરે મારે ફાઇ ચોકીદારની જરૂર નથી.’

‘તમારે ને વીજળીને કાંઈ તકરાર...?’

‘તે મને શા મારે પૂછવું પડે!’

‘કેમ કે હું વીજળીનો સ-ગ્ગો બાપ મૂઝો છું, અને તમારે ને મારું ગામ એવી વાતો કરે છે.’

‘ગામડાના લોકોએ પોતાના જેવા ગામડિયાઓથી સંતોષ માનવો જોઈએ, શીખેલા ભણેલાઓની આશા છોડી દેવી જોઈએ...’ કંટાળો અને ગુસ્સાના આવેગભર્યા આવેશમાં જમત ઓલી ગયો.

‘જગત...છે...કે?’ મેઘલી અંધારી રાતે વીજળી ચમકે તેમ માલતી અને મલિકકા એમ બોલતાં એની ઓરડીના બારણા પાસે આવીને બેઠાં.

એકાએક જગતના બળતા અપ્પોર સંધ્યામાં પલટાઈ ગયા.

પરંતુ આવનારીઓનો ક્ષણિક ઉલ્લાસ, જગત સામે બેઠેલા ગામડાના આદમીને જોતાં જ ચૈત્રની વાદળીની પેઠે વિખરાઈ ગયો.

તેમચંદ એમને જોઈ જ રહ્યો. એ તરલ કન્યાઓ એને મૃત્યુના હાત જેવી લાગી. પ્રસૂતિની વેદના પછી સંતાનનું મુખ જેવા ઉત્સુક જનેતાના હાથમાંથી તેને ઝૂંટવી જવા આવેલી રાક્ષસીઓ જેવી દેખાઈ.

‘આવો ને...’

જગત એકદમ બેઠો થઈ ગયો.

આવનારીઓ બારણામાં જ અટકી ગઈ. એમના સેન્ટ, લવંડરની સ્તંભ સુગંધથી ઓરડીનું વાતાવરણ સુગંધમય બની ગયું.

તેમચંદ મંત્રમુગ્ધ નાગની માફક એમને જોઈ જ રહ્યો.

મુલાકાત

‘ના, ના. જઈશું...!’ મલ્લિકાએ હસીને કહ્યું.

નેમચંદની આંખ આગળ શહેર અને ગામડાંની એ ભિન્ન દુનિયા તરી રહી. એને લાગ્યું: ‘આ પતંગિયાંની દુનિયામાં રહેનારનો ગામડાંની સાદી દુનિયામાં પાટો ખાંચે જ શી રીતે?’ મલ્લિકાના સામાન્ય હારથે પણ એના હૈયામાં અકથ્ય વેદના ઉપગ્રવી. ભોડા કલ્પનાની વાતો કરતા હતા, નેમચંદને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. વાસ્તવના એ અનુભવે એની કલ્પનાને બહાવરી ખનાવી મૂકી. શંકાની કાળી છાયા એના મનને ઘેરી વળી. નિરપરાધી આરોપીની આંખમાં હોય એવી હતાશા એને ઘેરી વળી. એને ત્યાં ગૂંજળામણ થવા લાગી.

‘હ્યો, ત્યારે હું જઈશ.’ ખીન્નું કશું ન સંજ્ઞાથી એમ કહેતો તે ઊઠ્યો.

‘હીક.’

‘રાહુના પંજામાંથી ચંદ્રનું ગ્રહણ દ્રશ્યું!’

નેમચંદને જતો જોઇ, ઊભી રહેલી મલ્લિકા હસી.

‘કાણે હતું એ?’

‘ગામડિયો...’

‘ઘેરથી સંદેશો લાવ્યો હશે?’ માલતીએ પૂછ્યું.

‘હા.’

‘એ બિચારો અમને જોઇને ગલરાઇ ગયો.’

‘મલ્લિકા! આપણે શું વાદ કે દીપડા છીએ?’ માલતીએ પૂછ્યું.

‘જરૂર. અત્યારની કોલેજકન્યાઓ વાદ દીપડા જ.’ જગતે હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘જગત, તમારે અમારી સાથે આવવાનું છે.’ માલતીએ કહ્યું.

અંદાજ

‘ક્યાં?’

‘અમે લઈ જઈએ ત્યાં!’

ઝોરડીમાં ફેલાઈ વળેલી સુગંધ અને સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી મિત્રોના સાનિધ્યની માદકતા જગતના અંતર્મનને ગલીપચી કરી એમાં અનેક ઇચ્છાઓ જગવી રહી હતી.

‘આવશે?’

જગતને મૌન જોઈ મલ્લિકાએ પૂછ્યું.

‘જરૂર.’

‘તો થાઓ તૈયાર!’

નેમચંદને કાળપુરુષનો સ્પર્શ થઈ ગયો હોય તેમ એનામાં ચાલવાની એ શક્તિ રહી નહોતી. ભૂખ્યો, તરસ્યો, અપમાનિત એ બહાર નીકળ્યો, ત્યારે કાળાં વાદળોના ઢગ જેવી ચિંતાથી એનું માથું ઘેરાઈ ગયું હતું. પુત્રીના સુખને શોધતો તે આગ્યો અને નજગેનજર દુઃખ જોઈ હતાશ બની એ પાછો વળ્યો. બેકામ એ ચાલતો હતો ત્યારે એની આંખે અંધારાં ફરી વળ્યાં હતાં. ‘વીજળીનું હવે શું થશે?—એનું જીવન કેમ જશે?—આ જીવતી ચૂડેલો જગતને ભરખી જવાની...’

‘એ—ઈ...!...’ હોર્ન વગાડીને ચાકેલા કૂંદાવરે ખૂમ મારી. એણે સંયમ કળ દાખવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તે પહેલાં નેમચંદને એનો જખ્ખર ધક્કો લાગ્યો અને તે પટકાઈ પડ્યો.

એક તરફ પોલીસ કૌતુકપ્રિય માનવટોળાંને ધક્કા મારી મારી હઠાવતી હતી, ત્યારે બીજી તરફ માલતી અને મલ્લિકાના આકર્ષણના ધક્કાથી જગત એમની સાથે ખેંચાતો જુકા જ રસ્તે જઈ રહ્યો હતો.

કાલે હો અને વ્યવસ્થાના ચોકીદારોની વચ્ચે ચાલતા અપરાધી જેવો જગત, માલતી અને મલ્લિકાની સાથે ચાલ્યો.

‘પણ તમે મને ક્યાં લઈ જાઓ છો?’ થોડીવાર મૌન રાખી કંટાળીને જગતે પૂછ્યું.

‘અમે જ્યાં લઈ જઈએ ત્યાં!’ માલતીએ ઉપરી અધિકારી કારકુન સાથે વાત કરતો હોય એવી અદાથી કહ્યું.

‘પરંતુ ક્યાંનું કંઈ નામ નિશાન તો હશે ને?’

‘હશે જ. છતાં તમારે તે જાણવાની જરૂર નથી!’ મલ્લિકા મહારાણીની ઢબે બોલી.

‘...આ સળ માટે મારો કંઈ વાંક, શુંતો...?’

‘યોગ્ય સમયે અપરાધીને તે જાણાવવામાં આવશે!’ મલ્લિકાએ સ્મિત વદને કહ્યું.

‘અને શુંતેગારને આખરી સળ કરવા પહેલાં બચાવની પૂ-રે-પૂ-રી તક પણ અપાશે!’ માલતીએ પૂરેપૂરી શબ્દના અક્ષરો છૂટા પાડી તેની ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકી લહેકો કર્યો.

માલતી ખીલી હોય ત્યારે જ એવો લહેકો કરતી. જગત એ લહેકામાં તપ કરતા શંભુને લોભાવતી બીલડીનો લહેકો જોતો. કામદંવને રિઝવતી રતિને નિદાણતો. તે વખતે એવી સ્ત્રીને ચરણે ચોતાનાં બૂલ, વર્તમાન અને ભાવિને સમર્પવા તૈયાર થઈ જતો.

અપરાધી

એવો લાંબો જોઈ જગતમાં વિશેષ દલીલ કરવાના હોશ ન રહ્યા. એના ઉરમાંના ભાવો આંખોમાં આવ્યાને ખેસી ગયા. તે અવાક બની ગયો.

માલતીના લહેકાના મારથી મૂઠ બનેલી બુદ્ધિને જરા કળ વળી એટલે એણે પૂછ્યું :

‘લાજે છે આપણે કામરૂ દેશમાં છીએ ?’

‘હા, અને તમને એમ પણ લાગતું હશે કે અત્યારે ત્યાં ત્રિયારાજ ચાલી રહ્યું છે !’ મલ્લિકા હસી.

એના એ કટાક્ષમાં જગતે જુદા જ પ્રકારનો સમભાવ જોયો.

માલતી મૌન હતી. છતાં એ યુવતિઓના સાનિધ્યની માહકતાના એકપક્ષી નશામાં જગતે માલતીના મૌનમાંથી એના હૈયાના ભાવની પોણા ભાગની ભાષા વાંચી નાખ્યાને. આત્મસંતોષ મેળવ્યો. નારીનું સકારણ મૌન અનેક વખત નરને વારણીનો નશો આપે છે ! સ્ત્રીની સૌંદર્ય-લહર પુરુષના મનમાં મીઠી ઝલુઝલાટી ઉપગમવે છે. એવી ઝલુઝલાટી અત્યારે જગતને થઈ આવી. એના મનમાં કંઈ કંઈ આશાઓ સળગવા લાગી : મદારીના કંડિયામાં સૂતેલો સાપ કંડિયાને ધક્કો વાગતાં સળવળે તેમ.

સિનેમા ગૃહને આંગણે ગાડી ઊભી રહી ત્યારે જગત કલ્પના-કાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યો.

‘પિકચર...?’ ઉઘેલો માનવી એકાએક જગતને બોલે તે રીતે એણે પૂછ્યું.

‘હા.’ માલતીએ માત્ર એવા ભાસ્કર્યક માયું જ હતાયું.

‘મને આગળથી કહ્યું હોત તો...મારે ધાગું અગત્યનું કામ હતું...’

રેણાનું મંથન

‘ પેલા ગામડિયા પાસેથી સન્દેશો સાંભળવાનું ? ’ મલ્લિકા હસી.

‘ તો તમારે કહેવું જોઈતું હતું. અમને આજનું પિક્ચર બંધ અગત્યનું લાગ્યું... ’

જગત મૂંઝવણમાં પડ્યો હતો. સ્ત્રીઓની સાથે હોય ત્યારે પુરુષે જ ખર્ચ કરવું એમ વિધિવિવેક કહે છે એવું માનનારો જગત, ખીસામાં ઓછા પૈસા હોવાના ભાનથી વિચારમાં પડ્યો. છતાં એણે ટિકિટ ખારી તરફ જવાના દેખાવ સાથે ખીસામાં હાથ નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો...

‘ રહેવા દો જગતકુમાર ! આજે તમે અમારા મહેમાન છો. ’ માલતી બોલી ઉઠી.

‘ પ...ણ...હું, તમારા પૈસે... ’

‘ એ બધી વિધિઓની કંઈ જરૂર નથી. ’ કહેતી એ ટિકિટો લઈ આવી.

બોક્ષ તરફ જવા દાઢરનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં માલતીએ કહ્યું : ‘ આજે મલ્લિકાની વર્ષગાંઠ છે ! ’

‘ એ-મ-કે-?...મને ખબર નહિ હો. કોન્ગ્રેટ્યુલેશન્સ, મલ્લિકા... ’

‘ થેન્ક્સ. ’

અભિનન્દન મોડા પડ્યા... માલતી હસી.

‘ ઇટ ઇઝ બેટર લેઇટ ધેન નેવર ! ’ મલ્લિકાએ જગતનો ખચાવ કર્યો.

‘ તું એમ ખાલી શાની વફાલાત કરે છે ? ’

‘ ત્યારે શું વફાલાતની શી માગું ? ’

‘ જરૂર. તારી જન્મતિથિ નિમિત્તે જગતે તને ‘ ટ્રીટ ’ કરવી જ જોઈએ. ’

‘ હજી. ’ જગતે બોક્ષમાં બેસતાં બેસતાં કહ્યું.

અવસાથી

પિકચર શરૂ થયું : ક્ષયથી પીડાતી માતાનો કિશોર છોકરો, ચિડિયલ પિતાને હાથે વારંવાર માર ખાઈ મારી ઓથે ભરાય છે : આર્થિક અવદશાના ચક્રમાં સપડાયેલો પતિ, પત્નીને પુત્રનો પક્ષ લેતી જોઈ વધુ ગિડાય છે.

છોકરાને નોકરીમાં ધકેલવામાં આવે છે : આપના વિનાકારણના મારથી નહોતર બનેલો છોકરો નોકરી પર ધ્યાન આપતો નથી. એના શેકની ફરિયાદથી પિતા કિશોર પુત્રને નિર્દય માર મારે છે. છોકરો નાસી જાય છે.

પુત્ર વિયોગના આઘાતે માંદી માતાનું મરણ થાય છે.

રખડતો છોકરો, અનાથાશ્રમમાંની એની જ ઉમ્મરની તોફાની છોકરી સાથે ઓળખાણ થતાં, આશ્રમથી કંટાળેલી છોકરી સાથે નાસી જવાની ગોઠવણ કરે છે.

બેઠે ગાતાં ગાતાં પેટગુળ્લરો કરતાં હોય છે : એક દિવસ જુવાન વયની નિઃસંતાન શ્રીમંત વિધવા એમને જોઈ દયા ખાઈ પોતાને ત્યાં લઈ જાય છે.

બન્ને શ્રીમંત બાળકોની જોમ ઉછરે છે. સહવાસ અને સાહચર્યથી પરસ્પરના દિલમાં આકર્ષણ ભર્યું મમત્વ પ્રગટે છે. ધર્મમાતાની ધ્યાનમાં એ વાત આવે છે : એ પરોક્ષ ઉત્તેજન આપે છે.

છોકરો વધુ અભ્યાસ માટે બીજા શહેરની કોલેજમાં જાય છે : ત્યાં એક સૌન્દર્યવતી કોલેજ કન્યા સાથે પ્રેમમાં પડે છે. રજાઓમાં એ જતનમાં આવે ત્યારે પોતાના રખડુ જીવનની સખી તરફ પ્રેમ બતાવે છે : બેઠે વચ્ચે લમની વાતો થતાં છોકરો, પોતાની મિત્રને લમની ક્ષાલ્પ આપે છે; છતાં પાછો કોલેજમાં જતાં એ ત્યાંની મિત્રમાં રમખાણ બની જાય છે.

રૂઢીનુર્મધ

આખરી પરીક્ષામાં પાસ થઇ છોકરો આવવાનો હોય છે. ધર્મમાતા અને સખિ એના સ્વાગત સારૂ સ્ટેશને જાય છે. છોકરો આવે છે, એને જોઈ બેઠે હર્ષ પામે છે. જીવનસખિ, પોતાના એ ભાવિ જીવનસાથીને દ્વંધી જોતાં જ લમ્પ પછીના જીવનનાં સુખાળાં સમજાવેને જૂલે જૂલવા માંડે છે. પરંતુ નજીક આવતાં એની સાથે એક અપરિચિત રૂપયૌવનાને જોઈ, એના દિલને શંકાનો આઘાત થાય છે.

ઘેર આવી છોકરો ધર્મમાતા સમક્ષ પોતાનાં લમ્પની વાત કરી, સાથે આવેલી વધૂને માતાને વંદન કરવા કહે છે.

માતા ચમકે છે ! ‘ દીકરા !...’

જૂની જીવનસખિ ઉપર વજ્ર પડે છે.

‘ તારી ઉપર મેં કેવી આશાની ઇમારતો બાંધી હતી ? તમે બન્ને જીવનનાં સાથી હતાં અને છેવટે લમ્પથી કાયમનાં જીવનસાથી બની રહેશો, એ વિચારોથી મારા હૈયાને કેટલું આશ્વાસન મળતું હતું ?’ માતા એકાંતમાં કહે છે.

‘ પણ, બા, ગમે તેટલી તોયે એ તો અનાથાશ્રમમાં ઉછરેલી રખડેલ છોકરી, એના ખમીરની પણ આપણને ખબર નહિ...’

‘ અને તું ?’ ધર્મમાતા એકાએક ચડિકા બની ગઈ. ‘ તમને મેં જોયેલાં લમ્પ, ઘેર લાવી, સંતાન બનાવ્યાં ત્યારે મેં તમારામાંથી કોની ખાનદાની વિષે તલાસ કરી હતી ?...’

ધર્મમાતા અને ધર્મપુત્રો એકાંતે વાતો કરતાં હોય છે : માતા એને આશ્વાસન આપે છે : ‘ દગાખોર પુરુષજાતિ સનાતનકાળથી સ્ત્રીજાતિને હાગતી આવે છે, માટે તું એને ખૂલી જા. તમારાં લમ્પ તો થયાં નથી ને ! તું ખીજા કોઈ સજ્જન યુવાન સાથે...’

અપરાધી

‘ના, ના, બા ! એવું બોલશે નહિ. તમે જ કહ્યું ને કે પુરુષો સ્ત્રીઓને ઠગતા જ આવ્યા છે. ત્યારે મારે એક ઠગને છોડીને બીજા ઠગને શા સારૂ શોધવો ?’ એનાથી ધૂસ્કાં લેવાઈ જવાય છે.

માતા આશ્વાસન આપે છે.

પુત્રી કહે છે : ‘હું એને ચલાતી આવી છું : મારાથી એને વીસરી શકાશે નહિ. એના વિના હું મરી જઈશ...’

‘પણ એ તને ધિક્કારતો હોય તો પણ ?’

‘બા, તમે જ કહ્યું ને કે પુરુષ ઠગણો છે. ભલે, મને એ ધિક્કારે, હું તો એને ધિક્કારતી નથી ને ?’

‘તે શું તું એની બીજી ધરવાળી બનીશ ?...હરગીજ નહિ ! એ કદી નહિ બની શકે.’ સાગરમાં ભરતી ચંડે તેમ ધર્મમાતાનો મિઝાજ વધતો ગયો. ‘હું આજને આજ એને મારા ધરમાંથી હાંકી કાઢીશ ! મિચ્યારી, મારી સાલસ છોકરીને...!’

તે એને દૈયા સરસી લઈ, માથે અને વાંસે વત્સલ હાથ ફેરવવા લાગી.

‘બા, તમને હું વહાલી લાગું છું ?’ રડતાં રડતાં પુત્રીએ પૂછ્યું.

‘પ્રાણસમા તો હતી જ. પરંતુ હવે તો પેલા પરનું વહાલ પણ તારી ઉપર વર્ષી રહ્યું છે.’

‘તો, હું તમારી વહાલી દીકરી તરીકે એક વસ્તુ માગું... આપશો ?’

‘બીજું બધું આપીશ, માત્ર પેલાને ધરમાં રાખવાનું માગીશ નહિ. શું તારો મોહ હજી એસરતો નથી ? સ્ત્રીની ભાવનાઓ...ઓ ભગવાન ! તેં સ્ત્રીને આટલી ઉદાર બનાવી, ફગાવ્યાજ પુરુષને એની બેર આપી !’

રૂણાનુબંધ

માતાની આંખમાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એની આંખ આગળ પોતાનો જૂતકાળ ખડો થયો. એના શ્રીમંત પતિએ, એના ગરીબ ભાઈને ધનના જોરે ફસાવી, સડંબામાં લઈ, એની સાથે લગ્ન કરી, વૈધવ્યનું સક્રિય વરદાન આપ્યું, એ સળંગ પ્રસંગ ચિતરાઈ ગયો.

‘બા, હું એને માટે કશું માગતી નથી. મારે એની સાથે લગ્ન કરવાં નથી. એ આશાના મિનારા તો મેં લાત મારીને તોડી નાખ્યા છે...’

‘એ જ બરાબર...’

‘હવે ?’

‘તું કહે તે કરે.’

‘બા, જૂજ તો એણે કરી છે ને, એ જોતે હાથ ઝાલીને પોતાની સાથે અહીં ખેંચી લાગ્યો છે એણે તો નહિ ને ?’

‘ના.’

‘એ સ્ત્રી છે. તમને એણે પુત્રવધૂ તરીકે વન્દન કર્યા છે...’

‘તું શું માગે છે ?’

‘હું એટલુંજ માગું છું કે એ કોડબરી સૌભાગ્યવતીને દગાબાજ પુરુષની ખાતર ધક્કો ના મારે. એને તમારી પુત્રવધૂ કરીને રાખો.’

‘અને તું ?’

‘હું, એની નણુંદ બનીશ. એને મારા ભાઈ તરફની જીવનની અપૂર્વ ભેટ ગણી, સ્વીકારીશ...’

‘તને બહેન માનતાં એ શરમાય, તો પણ...?’

‘બા, ભાઈ ગમે તેટલો પણ પુરુષ છે. પુરુષની વ્યાખ્યા તો તમે હમણાં જ કરી. પણ બહેન તો સ્ત્રી છે ને...એક બહેન તરીકે હું બાબી સારૂ એટલું માગું છું.’

અપરાધી

‘પછી તાઈ?’

‘હું મારી બાબીને લમની એક બેટ આપી ચૂકી છું.’

‘તે...?’

‘મારા લગ્ન જીવનની...’

‘દીકરી!’

‘હા, બા. તમે જ કહ્યું તેમ દગાખોર પુરુષને હું મારો માલિક, પતિ, નાથ, સ્વામી આ જીવનમાં તો હવે નહિ બનાવું. હું બાબીની નજીક અને સહુની બહેન બની રહીશ.’

‘પણ તું સ્ત્રી છે, યુવતિ છે...’

‘બા એમ તો તમે પણ સ્ત્રી છો...યુવતિ પણ છો...’

‘બેટી! તું સાચી સાધ્વી છે: સાત છે...’

માતા વહાલથી બેટી એના મસ્તકને પોતાનાં નેત્રોની જળાધારીમાંથી ટપકતાં આંસુનો અભિષેક આપે છે....

‘વેવલી!’ સિનેમાગૃહની સીડી ઉતરતાં માલતીએ કૃત્કાર કર્યો.

‘કાણુ?’ મસ્લિકાએ પૂછ્યું.

‘પેલી સાધુડી બનનારી જ સ્તો!’

‘એનું કેવું લબ્ય સ્વાર્પણુ?’

‘ધૂનનું! મસ્લિકા, તાઈ માથું ઠેકાણે નથી કે તું પણ એના જેવી વેવલી છે. વિશ્વાસઘાતી માનવી માટે જીવન વેચી નાખવું એ તે સ્વાર્પણુ કે દીવાનાપણું? જગતકુમાર, તમને શું લાગે છે?’

‘મને તો પેલા દગાખોર યુવક તરફ ઘૃણા થાય છે.’

‘તમે પણ એની જમાતના છો-પુરુષ.’

દેશાનુભવ

‘એટલે શું થયું? બધી જ સ્ત્રીઓ જેમ એકસરખી નથી હોતી, તેમ બધા પુરુષો ય સરખા ખરાબ નથી હોતા. પરણવા તત્પર થયા પછી કોઈ સ્ત્રીને છેલ્લે દેવો એ અધમાધમ કૃત્ય કહેવાય.’

‘અને પરણેલી પત્નીને છેલ્લે દે તે...?’ માલતીએ પૂછ્યું.

એક વિપક્ષ જગત થંભી ગયો. ‘આ મને નિશ્ચાન બનાવીને તો કહેતી નથી ને? હું પરણેલો છું અને પત્નીને રક્ષણાવી અહીં આ પરંદાઓનો પ્રેમી થઈ ફરું છું એ વાત એ જાણી તો નહિ ગઈ હોય ને?’ એ ગૂંચવાયો.

‘કમ, જગતકુમાર! જવાબ જડતો નથી?’ મલ્લિકા દસી.

‘ના, ના. જવાબ તો જીભને ટેરવે જ છે...’

‘ત્યારે શા વિચારમાં દૂભી ગયા?’

‘મને એવા નરાધમો તરફ તિરસ્કાર થઈ આવ્યો. એટલે...હાં, એવા પુરુષો અધમાધમ કરતાં પણ હલકા. પુરુષ નહિ, પણ પશુ!’

જગત બોલતાં બોલતાં અકળાયો. સામે આકાશમાં ઉગેલો ચંદ્ર વાદળોથી ઢંકાઈ ગયો. તે જોઈ એને થયું, મારા આ જૂઠાણાથી નિશાનાથ પણ શરમાય છે. એ પુરુષ છે: રજની રાગીને પતિ... છતાં એ તો એકપત્ની વ્રતધારી છે.

તેઓ મોટર પાસે આવી પહોંચ્યાં એટલે માલતીએ પૂછ્યું: ‘કઈ તરફ જવું છે?’

‘સારી હોટલમાં. મારે મલ્લિકાને જન્મભતિયાના આનંદમાં પાઈ આપવાની છે ને?’

આથમતા સૂર્યનાં રક્તવર્ણાં ફિરણો ક્ષિતિજને ઝોટલે બેસીને આખા દિવસની યાત્રાનો થાક ઉતારતાં હતાં: પ્રકૃતિ સંખ્યાના શબ્દગાર સજવાની તૈયારી કરી રહી હતી: આસપાસનું વાતાવરણ

અપરાધી

પ્રુશહાસ બની રહ્યું હતું : છતાં જગતની આસપાસ દિલગીરીનાં વાદળોના હગ જમી રહ્યા હતા. જૂડું ગોલી છીંગઓને પહેલી વખત હગતાં માનવીના અંતરાત્માને દુઃખ થાય છે. એ દુઃખના દંશથી એ પીડાતો હતો.

‘ના, ના. આજે નહિ. હમણાં રાત પડશે. ઘેર જવું જોઈએ.’ મલ્લિકાએ, આનાકાની કરી.

‘મલ્લિકા, ગભરાય છે ? અમે સાથે છીએ તો પણ ? કે પેલી ધર્મમાતાએ પુરુષોને હગારા-ધુતારા કહ્યા તેથી તને જગતકુમાર તરફ અવિશ્વાસ આવે છે ?’

મલ્લિકા હસી : આકાશના તારા હસે તેમ.

પરંતુ જગતને તો માલતીનું પ્રત્યેક વાક્ય અંદકની ગોળી જેવું લાગતું હતું. ‘આ તે સરળભાવે હસે છે કે, મારી ગુપ્ત વાત જાણી ગઈ છે ?’ મનમાં ને મનમાં એ ઘડભાગ કરતો હતો.

‘ના, રે ના.’ મલ્લિકાએ કહ્યું. ‘જગતકુમાર ઉપર મારે જન્મતિથિનો બોળે અકારણ લાદવો નથી !’

‘એમાં શું ?’ કાંઈ જીભ ખેંચીને બોલાવતું હોય, તેમ જગત ન છૂટકે બોલ્યો.

‘અકારણ બોળે ના લાદવો હોય તો સકારણ કરી બતાવજે...’

‘માલતી !’

‘કેમ, તારે પેલી વેવલીની ખાતર આજીવન કૌમારવ્રત પાળી સતિ સાધવી તો નથી બનવું ને ?’

મલ્લિકા જવાબ આપવાને બદલે માલતીની મોટરમાં ગોઠવાઈ.

‘ચાલો, જગતકુમાર ! આજે મલ્લિકાની આબુમાં બેસવાનો પહેલો હક તમારો...’

રૂઝાનું બે

‘માલતી, આજે કંઈ ખૂબ ચગી છે!’ અંદરથી મસ્લિકા શેષથી બોલી.

‘ના, તમે બન્ને જાઓ. મારે જરા બીજે જવું છે.’ જગત માલતીથી દૂર થવા ઇચ્છતો હતો.

‘આલોને હવે...’

‘ના-ના.’

‘વારુ ત્યારે જય, જય!’ માલતીએ અંદર ખેંસી ખારણું બંધ કરતાં કરતાં કહ્યું.

‘જય, જય!’

પ્રાંચવર ત્રાંસી આંખે અને રિથર કાને બધી લીલા જોષ-સાંભળી મનમાં ને મનમાં બબડતો હતો : ‘શ્યો સમે આયો છે, આજકાલ ? જ્યાં જોડે છું ત્યાં બધું વહેલાંઓનું વાળું દેખાય છે !’

ગાડી ચાલી, ત્યારે પાછળ રહેલા જગતને જોલમાંથી ટૂટવા જેવું લાગ્યું.

અંદર ખેડા પછી માલતીએ કહ્યું : ‘આજે સરસ ગમ્મત પડી નહિ ?’

‘પણ તેં બિચારાને બહુ બનાવ્યો !’

‘હજી તો ક્યાં બનાવ્યો છે ? આ તો આરંભ છે.’

‘ના, ના, એની દયા ખાવી જોઈએ.’

‘કેમ, થાય છે કંઈ વિચાર ! વેચલી ?’

દષ્ટિપથમાંથી મોટર દૂર નીકળી ગઈ ત્યાં સુધી જગત તેની પાછળ જોષ રહ્યો. મોટર અદૃશ્ય થઈ ગઈ એ વખતે એનાથી બોલી જવાયું : ‘મને એ સાચેસાચ અપરાધી તો માનતી નહિ હોય ?’

પૃથ્વી એ અંધાર પામરી ઓઢી ત્યારે જગતનું વ્યગ્રચિત્ર તિમિરમાં ચંદ્રલેખા દુએ તેમ ચિતામાં દુખી ગયું હતું. તે હોસ્ટેલ તરફ જતો હતો; પરંતુ ચાલતાં એના પગ અથડાતા હતા. શરદના વાદળ સમી ચંચળ સંધ્યા ગગનાંગણમાં તારાઓનાં ફૂલડાં વેરીને ચાલી ગઈ, એ દૃશ્ય જગતે જોયું નહિ. એના મનની આંખ આગળ, વિસરાઈ ગયેલાં ખડેરામાંથી ભૂતકાળ જાગે તેમ વીજળી અને એનાં લગ્નનાં ચિત્ર ફરી રહ્યાં હતાં.

‘માલતી એ વાત જાણતી હશે ?’ વારંવાર એના મનમાં એ પ્રશ્ન ઉઠતો. ‘તું જ મારી વેરણ બની છે !’ તે પોતાની કલ્પનાની આંખ આગળ ઊભેલી બીજળી ઉપર ગુસ્સે થયો. ‘તું મારો માર્ગ રૂંધીને ઊભી ન હોત, તો માલતી મારી જ હતી !’

એણે નિરાશાનો ઉડ્ડાસ મૂક્યો. સંધ્યા પછીની કાળી છાયા પૃથ્વી પર પથરાય એવી છાયા એના મનને ઘેરી વળી હતી.

એની આંખ આગળ ફરીફરીને સિનેમાવાળું ચિત્ર દેખાતું હતું ‘એમાંનો પેસો વિશ્વાસઘાતી નવજુવાન તે હું જ ?... માલતી જરૂર મારા લગ્નની વાત જાણતી હોવી જોઈએ, એથી જ એ મને અત્યાચ્છ ફરીને સિનેમા જેવા ઘસડી ગઈ... એનાં અત્યેક શબ્દગાજી મારા હૃદયને લક્ષ્ય બનાવીને એ છોડતી હતી...’

‘એ...ઈ...મિ--રૂ-ર !’

ગાડીવાળાની ખૂમો પણ જગત સાંજળી શકતો નહોતો. રસ્તેથી જનારા એક માણસે ‘અરે, બાઈ, ગાડી તજે આવી જશો’ કહી એને

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ખેંચી લીધો ન હોત, તો ઘોડાના ડાબલા અને ગાડીનાં પૈડાં એના શરીરને ક્ષણવારમાં છૂંદી નાખત.

જગત પથારીમાં તરફડી રહ્યો હતો. સહુને પોતાના મોહિની-પાશમાં જકડી લેનાર નિદ્રા એની પાસે ટૂંકતી પણ નહોતી.

નેમચંદની આકસ્મિક મુલાકાતનું એને સ્મરણ થયું, માલતી-મલ્લિકા આગ્યાં એ વખતની એની હાજરીથી મધરાતે પણ એને પોતાના સસરા ઉપર ધિક્કાર વધુલ્યો.

‘એણે માલતીને જોઈને પણ એવો વિચાર નહિ કર્યો હોય કે મારા જેવા સાથે એની જંગલી છોકરીનો મેળ કેમ જામે?... ચંદ્રમાના ટૂંકડા જેવી માલતી ક્યાં અને અમાસને પણ કાળી બનાવી દે એવા એની વીજળી ક્યાં?...એ ગામડાયા રોંગાને એવા વિચાર ન જ થાય...એ તો ઉલટો ગામડેથી જે વાતોનાં જળાં ગૂંથી આવ્યો હતો, તેમાં માલતી-મલ્લિકાના દર્શનથી વધારો કરીને ગયો હશે...એ બધા એમ ટળવાની નહોતી...’

જગત જે બધા સામે આવો તિરસ્કાર ખતાવી રહ્યો નો, એ એનો સસરા તો ત્યારે મોટરથી ધવાઈ ધરપતાલમાં એકલવચો ને ગટ્ટોલે એકામ દશામાં પોતાની દીકરીના ભાવિના ચિંતાને ગડગડાટ કરી રહ્યો હતો. ‘એ ડોસા...! છાનો માનો પડી રહે છે કે નહિ નહોતો નહોતો એની એવી ધમકીઓ આપી હડધૂ કરી રહી હતી.

જગી જગીને થાકેલી જગતની આંખ આગળથી જગત જીવનનાં ચિત્રો અદૃશ્ય થતાં નહોતાં : માતા, પિતા, વાળી, સગાં સહોદરો પહેલાં પડોશમાં રહેતી ચંદન સાથેના એકાદ બે પ્રસારો ચોરી છુપીથી કરી લીધેલી પ્રેમચેષ્ટાઓ...એ ગામડાંના દુનિયાની

ઉડણી કાટકી

સાથે સાથે એની આંખ શહેરની દુનિયા જોવા લાગી... 'કટકી નિરાળી આ દુનિયા છે ? એની સાથે ગામડાની દુનિયાનો મેળ કેમ ખાય ? પૂર્વ અને પશ્ચિમના જે છેડાઓ કદી એક થાય ?'...શહેરની દુનિયામાં એણે માલતી ને મલ્લિકાને જોઈ, લતા અને લાવણ્યને નિહાળી.

એ ઊડ્યો, બહાર આવ્યો. વહિ આક્રમનો ચંદ્ર ગગનમાં ખીલ્યો હતો. એની ચાંદની હોસ્ટેલના બગીચાનાં વૃક્ષો નીચે તેજ-છાયાની ઝોકળીઓ પાડતી હતી.

આસપાસની દુનિયા ચંદનીમાં સ્નાન કરી કરી, એની બધી જે વિરૂપતાને હાંકી કાઢી સુંદર બની ગઈ હતી. માતાના વત્સલ હાથ સમે માઠો સમીર મંદમંદ વીંજણો વાતો હતો. એ સમીરલહરી સાથે વહી આવતી પુષ્પોની માદક સુગંધ વાતાવરણને મદ્દ, સ્નિગ્ધ, ઉલ્લાસમય અને આલ્હાદક બનાવતું હતું. છતાં જગતને એ સૌંદર્ય અકળાવનારું લાગ્યું. અકળાઈને એ અંદર ગયો : કરીથી પથારીમાં પડ્યો.

તેમચંદ ઇસ્પતાલમાં પડ્યો પડ્યો અર્ધખેલાનાવસ્થામાં એ વખતે લવતો હતો : 'જગતકુમાર, તમે એક વખત અમારે ત્યાં આવો...મારે વીંજુનું દીવાળી આજુ કરવું છે...તમે વીંજળી...ખીંછ સાથે લગન...પેલી આવી હતી એ જળીઓ...ભરખી ચાલી, મારી વીંજળીને એ ભરખી ચાલી-ઈ-ઈ-ઈ...'.

તેમચંદની ત્રીસ સાંજળી લાંબી ખુરશી પર ઝોકાં ખાતી નર્સ ઝબકીને જગી. એણે આવીને તેમચંદને હાંકળી નાખ્યો : 'એ ડાસલા ! મુંગો મર !' એ તાડકી.

તેમચંદને જરાતરા લાન આવ્યું. 'નાહિ ખોલું...મેમસ્યાબૂ !...'

જમાઈને મળીને જતાં એ મોટરમાં આવી ગયો ત્યારે ખેહોસ બની ગયો હતો. એની આંખ ઉલટી ત્યારે એ અળણ્યા સ્થળમાં,

કુટુંબ

અપરિચિત માનવીઓ વચ્ચે પડ્યો હતો. એના માથે, હાથે, પગે પાટા બાંધ્યા હતા. શરીરમાં કળતરની વેદના ચર્છ રહી હતી.

‘હું ક્યાં છું?...વીજળીની આ!’

એણે આંખ ઊઘાડી અને અન્નપ્રયું વાતાવરણ તેમજ માનવી-ઓના અપરિચિત ચહેરા જોઈને એણે પૂછ્યું.

દાકતરે એને આશ્વાસન આપીને શાંત પાડ્યો. એને જ્ઞાન આવ્યું, ત્યારે એના હૃદયને વીજળીના જાવિની ચિંતાના વીંછી ડાંખ દબ રહ્યા હતા. પવન સાથે ઉડતી પંખિણીઓ જેટલી સ્વતંત્ર, રૂપાળી અને દાઢમાઠ વાળી માલતી-મલ્લિકા, જગતને મળવા આવી એ દશ્ય એનાથી વીસરી શકાતું નહોતું. એ જન્મી માનવીના દિલમાં તે દશ્ય સળગતા અંગારા ચાંપી રહ્યું હતું.

‘આવી કામરૂદેશની કન્યાઓના હાથમાંથી જગત છૂટી શકે?...રામરામ!’ એનાથી નિઃશ્વાસ મૂકી દેવાયો.

ત્રીજે દિવસે રોતાં કકળતાં ચંપા ને વીજળી કુટુંબના એક માણસ સાથે ઇસ્પતાલમાં આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે શરીરના ધણા ભાગ ઉપર પાટાથી વીંટાઈને પડેલા નેમચંદને જોઈ મા-દીકરીએ ખૂબ રોકકળ કરી મૂકી. નર્સેએ અને દાકતરે એમને ધમકાવ્યાં અને કાઠી મૂકવાનો દમ આપ્યો ત્યારે જ તેઓ શાંત થયાં.

‘તમને આ શું થયું?’ મૌન રૂદન કરતી ચંપા રહી રહીને પતિને પૂછતી.

‘હું તને બધું’યે કહીશ.’ નર્સો તરફ આંખની ઇશારત કરી એ ધીમેથી કહેતો : ‘પેલીઓ ગુસ્સે થશે.’

વળતે દિવસે રતનચંદ પણ વહેવાઈને જોવા આવી પહોંચ્યો.

૭૭ મોટરી

અકસ્માત શાથી થયો એ વાત હજુ કોઈ જાણતાં નહોતાં. નેમચંદ ઊંઘતો હતો. રતનચંદ ધીરે ધીરે ચંપાને પૂછતો હતો : ‘જગત આવ્યો હતો કે ?’

‘ના.’

‘એને ખબર જ નહિ હોય, આવડા મોટા શહેરમાં આવો ખનાવ અને તેની ખીજને ખમરે શી રીતે પહોંચે ?...કોલેજ પછુ ફર છે તો.’ રતનચંદે વહેવાણને મનદુઃખ ન થાય એ રીતે પુત્રનો ખચાવ કર્યો.

‘ખુશું આ રથેર. આવા ઠેકાણે જગતકુમારને જાણવા રાખવા એ સાફ નથી. કોણ જાણે ક્યારે શુંનું શું થઈ જાય...જીએને, આમને કંઈ ખબર હતી ?’ ચંપાની આંખમાં પાણી આવી ગયું.

માતા અને સસરા વાતો કરતાં હતાં ત્યારે સસરાની લાજ કાઢીને એક તરફ સોડિયું વાળી જેડેલી વીજળી બહાર આવી ઊભી રહી.

એણે છાંદગીમાં પહેલી જ વખત શહેર જોયું હતું. ઇસ્પતાલમાં ફરતી નર્સોના વિચિત્ર પોષાક, પુરુષ દર્દીઓ. દાકતરો અને ખીજઓ સાથેનું એમનું નિર્બંધ વર્તન, મોટી ઇસ્પતાલના ધમાલ : બહાર રસ્તા ઉપર મોટરો, ગાડીઓ, સાઈકલોની દોડાદોડ : એ બધું જોઈને વીજળી અકળાતી હતી.

‘સ્થેરનાં માનવીઓ આટલી બધી દોડાદોડ શા માટે કરતાં હશે ?...આ લોકોને ચાલતાં આવડતું નહિ હોય...’ વીજળી વિચારોમાં ડૂબી ગઈ હતી. ત્યાં સરસરાટ કરતી એક સરસ, મોટી, ચળકતી મોટર એની સામે આવીને ઊભી રહી. અંદરથી એક યુવાન અને જે યુવતિઓ બહાર નીકળ્યાં. વીજળી એમને જોઈ જ રહી. એણે આવી ખામડિયો પહેલાં કદી જોઈ નહોતી. અંધારી રાતની અજાણતી વીજળી

રૂપાનુબંધ

એવી એ તેજદાર હતી. એકનું માથું ઉઘાડું હતું, બારે અંથોડા એની ગરદન પર ઢળેલો હતો. એક અલકલાટ કપાળ પર ઉડી રહી હતી. બીજીએ મોટી, લાંબી વેણી લટકતી રાખી હતી. એને છેડે પૂંછડું ગૂંથ્યું હતું. એમનાં વસ્ત્રોની મોલક છટા, એમાંથી મધમધી રહેલી સુગંધ, એમની પુરુષ સાથે વાત કરવાની રીત, વીજળીને એ બધું જોઈ કાઈ નવી જ દુનિયામાં આવી પહોંચી હોય તેવું લાગ્યું. પુરુષ સાથે ઘસડાઇને ચાલતી, વાતો કરતી, એમને ઇસ્પતાલમાં ચાલી જતી જોઈ વીજળી મનમાં બબડી : ‘બધું, આ તો સરમાઇને મરી જઇએ એવું છે...ખબા સુધી તો હાથ ઉઘાડા રાખ્યા છે...કેવી લટકમટક ચાલે છે ભાયડા સાથે !... આવીઓ સાથે ‘એ’ પણ આમ કરતા હશે ?’ વીજળીને જગતનું સ્મરણ થયું. ‘પછી એમને હું શાની ગમું ?’ એણે પહોંલી વખત પોતાને ધારી ધારીને જોઈ...

સાપ સરતો હોય એવી એક સાઇકલ આવી. વાળ કપાવેલી પુરુષનારી સમી એક યુવતી એની ઉપરથી ઉતરી...

‘ગધીઓ આવીને આવી જ લાગે છે...આણે વળી વાળ કપાવ્યા છે...એનો ધણી જીવતો હશે...ભર્યા શ્વેર વચ્ચેથી એ ગાડી પર ઉઘાડે માથે આવી, આ તે ગાયડી કે ભાયડો ! હાય્ હાય્ ! આ તો સરમાઈ ને મરી જ્યા જેવું !...એમને આંહી તો આવીને આવી ને આવી સાથે રેવાનું...હું શેની ગમું ?’

‘ટણુણુ, ટનટન, ટણુણુ,’ ઘંટડી વાગી અને વીજળીનું ધ્યાન એ તરફ ગયું. મોં આગળ ભૂંગળું રાખી કાઇક વાતો કરતું હતું. એકટશે, ધ્યાનપૂર્વક એને જોઈ રહેલી વીજળીને આશ્ચર્ય થયું : ‘આ શું કરે છે, એકલો એકલો કાની સાથે વાતો કરતો હશે ?... સ્વેરનાં તે કાંઈ લોક છે ?’...

‘આ વળી શું ?’ ઊંડણુ ઠાટડી લાખડના પાંજરામાં ઉપરથી

ઉડણ કાટડી

નીચે ઉતરી આવી, પાંજરાનું આગળું કપડાની ગડીની માફક એક તરફ ગડી વળી ગયું અને અંદરથી એ માનવી વાતો કરતાં કરતાં ઉતર્યાં.

વીજળી અખાયખીથી જોઇ રહી. એટલામાં દાકતર જેવો કો'ક આદમી આવ્યો. પેલા પાંજરામાં પેડો, પાંજરું બંધ કર્યું અને કાટડીમાં ઊભો ને ઊભો હવામાં ઊંચે ચડી ગયો ! વીજળીએ ઉડણ ગાદીની વાતો સાંભળી હતી, મુંઝવણમાં વિમાનો ઉડે છે એ વાત પણ તે જાણતી હતી, પણ ધરની અંદર આવી 'ઉડણ કાટડી'...એને નવાઈ લાગી.

‘શ્ચેરનાં લોક જલદુગર જેવાં...આંહી રહું એટલે પછી એમનું મન ફરી જ જાય તો ?...આમતેમ ફરનારીઓ આવી હોય છે, તો પછી એમની સાથે લાણુનારીઓ તો કેવી થે હશે ?...મદ્યમે હોય એ જ ભણે... ‘એ’ મને બૂલી જશે ?...’

‘લ્યે ત્યારે હું જઉં છું, પાછા કાલે આવીશ અને જગતને ખબર પણ આપીશ...’

સસરાને એમ બોલતા બોલતા નીકળતાં જોયા, એટલે વીજળી લાજ કાઢી, ચાંલલાની ઓથે દૂપાછ ગઈ !

ઉડણ કાટડી પાછી નીચે ઉતરતી હતી. વીજળી ધ્યાનપૂર્વક એ જોઈ રહી. ‘હું આમાં ઊડી આવું ?...મને નાં જવા દે...’

પેલી જ એ યુવતિઓ અને યુવાન ‘લીફ્ટ’માંથી નીકળ્યાં. વીજળી એમને ધારી ધારીને જોતી હતી. ત્રણે મોટરમાં બેઠાં.

‘આમને કશી થે લાજ શરમ નથી, નફફટ !...શ્ચેરનાં લોક જ વહેલાં ! લાયકા બેળાં આંમ તે હેંડાતું હશે ? શરમાઇને મરી જવાય,

કચ્છનાં બાળકો

મોઢે જીવે તો !... 'એ' મને આવું કરવાનું કહે, ... નહિ તે દા'ડે તળાવે ફરવા જવાનું કહ્યું 'તું' રેતો... આવું ને આવું જોતા હોય એટલે પછી એમનોય ક્યો વાંક ?... પેલીઓ ગઈ એનું તો મને પહેરતાંય નાં આવડે ! આવીઓના અંમોડા જોઈને 'એ' મને કે'તા'તા કે : 'તને તો સારી રીતે એટલો વાળતાંયે નથી આવડતો !' ના, ના, બપુ આંમ તે થાય ? એમનાં કપડાંયે કેવાં ? મ.થું તો આખું ઊઘાડું... કાથ કેડે બગલ સુધી નાગા... ઊંહું ! આપણાંય એવું નાં થાય ! શરમાઈને મરી જઈએ આ !... પણ 'એ' મને ફરીથી નાં બોલાવે તો... તહોયે બપુ આવું તે પહેરાય, એકાદય, ... ને એમની સાથે આમ ફરાય રી રીતે ?... આંહીવાળીઓને ફરવું હોય તો ફરે !

વીજળી અંદર ગઈ ત્યારે એના બાપુ ધીરે ધીરે કચુંક કહેતા હતા, વાત સાંભળી ચંપા રડતી હતી.

'... ઈંદરના ઘરની અવચળા જેવી બે મોટી વછેરીઓ આવી, હું ત્યાં બેઠો' તો ને જગતકુમારને કહે : 'ચાલો ફરવા'... જમાઈએ મારી પણ શરમ નાં રાખી... મારાથી એ નાં બેવાણું એટલે શરમનો માર્યો હું તો બેઠ્યો...'

'હેવી'તીને રાંડોને લમણાંમાં...' ચંપા હોઠ ભીંસીને બબડી.

'બે જણીઓની વચ્ચે, ગોપીઓ વચ્ચે કહાંનની પેઠે એ ચાલ્યા, એ એ' નજરેનજર જોયું. જગતકુમારને એ બે જણીઓ મોટરમાં બેસાડીને ઉપાડી ગઈ...'

વીજળી બાજુમાંથી આવતી હતી, એ તરફ બેમાંથી ફાઇનું બ્યાન નહોતું. પાછલું આખું વાક્ય એણે બરાબર સાંભળ્યું.

એકાદ પણ પહેલાં જ એણે પોતાની આંખ આગળ બે સ્ત્રીઓ અને એક પુરુષને 'લીફ્ટ' થાંધી ઉતરીને મોટરમાં જતાં જોયાં હતાં.

ઉચ્ચ કોટડી

એની આંખ આગળ બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે જગતનું એવું જ ચિત્ર ચિતરાઇ ગયું. બોલ્યા વિના એ માની બાજુમાં બેઠી.

માતાપિતાની વાતો એકાએક વચ્ચેથી જ ચટકી ગઈ. ચંપાએ ઝટઝટ આંખો લુછી નાખી. 'આવ બેટા !' પુત્રીને એણે હૈયા સરસી લીધી. એના નસીબમાં દુઃખ લખાયું છે એ કલ્પનાએ માડીના દિલમાં વતસલતાનો ઉમળકો ઊભરાઇ આવ્યો.

નેમચંદ એ દૃશ્ય જોઇને ગળગળો થઇ ગયો. વીજળીના હૈયામાં ત્યારે શ્વેરની 'નફ્ટ ખાયડીઓ' જેવું થઈ શકાય કે નહિ એના વિચારોની ગડલાંગ ચાલી રહી હતી.

'ના, ના, બધું એવાં તે થવાય, શરમાઇને મરી નાં જઇએ !' એણે મનને મનાવ્યું.

રતનચંદ્ર પુત્રને શોધતો શોધતો છાત્રાલયમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જગતની રૂમ ખતાવનારા વિદ્યાર્થીઓ એમને જોઈ અંદર-અંદર હસ્યા.

રતનચંદ્રની પાંચડી કેટલા વર્ષ પહેલાં બંધાવી હશે એ, તથા એનો મૂળ રંગ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડે એવો તેનો દેખાવ હતો. એના તલ્લાના તાણાવાણા અતિ વપરાશથી બસાઈવાઈ કરખાનાના વૃદ્ધ મજૂરના શરીરના સાંધાની જેમ વીંખાઈ પીંખામ ગયા હતા : સેનાના અંગરખા ઉપર પરસેવાનાં ચિત્રામણોમાં મેલના થર જમ્યા હતા : મેલો ખેસ, ટુંકું ધોતિયું અને કાશીપુરનાં તળાપદાં, ધૂળભર્યાં, પગરખાં એના માલિકની આર્થિક સ્થિતિ સાથે એના રખડપટ્ટીની ચાડી ખાઈ દેતાં હતાં. વેવાઈને થયેલા અકરમાનનો સંદેશો મળતાં જ એ દોડી આવેલા એટલે ત્રણ દિવસની ચંડેલી હામમતના સંકેદ કરવા આખી ઘાઠીને ઢાંકી રહ્યા હતા.

‘તમે...?’ રૂમ ખતાવનારમાંથી કોઈકે પૂછ્યું.

‘હું એનો બાપો...!’

‘સાર, સાર. ત્યારે તો જગત અને તમારી વચ્ચે બહુ જ ફરક...’

‘એ તો ભણે છે ને હૈ, કોલેજમાં...’

સરળ દિલના રતનચંદ્ર કોલેજિયનનો કટાક્ષ ન સમજ્યા. પોતાના દિકરાને એમને ‘જેન્ટલમેન’ બનાવવો હતો, એટલી આ પ્રશ્નરત્ની કોઈ લુલનાત્મક સરખામણી કરે, ત્યારે એ રાજી થતા.

પીડા ટળી

‘લૈ, જગત,’ ધસમસતા રતનચંદ જગતની ઓરડીમાં પેઠા.

જગત કપડાં પહેરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એણે આપનો અવાજ ઓળખ્યો, એમને આવતા જોયા, પરંતુ ‘આવો બાપા’ કહીને તે આગળ આવ્યો નહિ.

ખરફ જેવી ઠંડી રીતે એણે કહ્યું : ‘આ...વો....!’ ત્યારે એના હૈયામાં કંટાળાનો દાવાનળ સળગવા લાગ્યો હતો.

‘આજકાલના કોલેજિયનોને ધરડા, ગામડિયા પિતાના પૈસા મીઠા અને સત્કારવા યોગ્ય લાગે છે, એ પોતે નહિ.’ ડાઘકે કહેલું તે રતનચંદને અત્યારે યાદ આવ્યું.

બાપાના હાલહવાલ, એમનો ગ્રામીણ દેખાવ, એમનાં મેલાં કપડાં તરફ એક દષ્ટિપાત કરી લઈ, એ મનમાં બખડી ઊઠ્યો : ‘આ લોકો કાણ જાણે અહીં શાના દોઝા આવતા હશે ?’

વતસલ પિતાના હૈયામાં ત્યારે પુત્રમિલનથી હર્ષનો ઊભરો ચડ્યો હતો. ‘લૈ, સારો તો ખરો ને ?’ આપે ખેટાને માથે હાથ ફેરવ્યો; ત્યારે જગતને ધક્કો મારવાનું મન થઈ આવ્યું. પિતાની સામે એ સુકા ઝાડના ફૂંકા જેવો ઊભો રહ્યો. એના હૈયામાં હર્ષોર્મિ, આવેગ કે ઉબમા નહોતાં. પિતાના આશ્લેષે એના હોળેલા વાળ વીંખાઈ ગયા એનું એને દુઃખ થઈ રહ્યું હતું.

‘કંઈ એકાએક ?’ રતનચંદ ખાટલા ઉપર બેસીને ખેસ-પાખડી ઉતારવા માંડ્યાં, એટલે એમની સામે ખુરશી ઉપર બેસતાં બેસતાં જગતે પૂછ્યું.

‘તારા સસરા મોટર વચ્ચે આવી ગયા છે...’

જગતે માથું હસાવ્યું.

રૂણામુખ

‘બહુ વાગ્યું છે : અહીંની મોટી ઇસ્પતાલમાં પડ્યા છે...’

‘એમ ?’

‘ગાંડાની માફક લાવે છે...’

‘મને ખબર નથી.’

‘મેં એ લોકોને એ જ કહ્યું. એમને ચાલવા જેટલું ખાદ્ય લાગ્યું છે. પણ મેં કહ્યું : ‘મારો જગત ગંગણુતો નહિ હોય, ગંગણુતો હોય તો જોવા આયા વના રે’જ નહિ ને...તે ભૈ ! એ તને મળવા આયા’તા, એ વખતે જતાં જતાં એ મોટરની અડફટમાં આવી ગયા... શ્વેરના ગાડીઓવાળાઓ માણસને કચરી નાખે એવું કરે છે તો... અમને આંહી નાં ફાવે...એ બચાડા જીવ તારી ખૂબ ઝંખના કરે છે. મેં કહ્યું હું એને આજ ને આજ વાત કરીશ એટલે એ તરત આવશે.’

બાપ બોલે જતો હતો : દીકરો સામે બેસી રહ્યો હતો પણ એના કાન એ ગામડી ‘બાપા’ની વાત સાંભળતા નહોતા. એનું બોળિયું ત્યાં હતું પણ જીવ ખીજે ભટકતો હતો. માલતીના બંગલા તરફ એને આંટો મારવો હતો : સસરાને થયેલા અકસ્માતની વાત એને અતિશુદ્ધક લાગતી હતી.

સરળ દિલના પિતાએ માની લીધું : ‘મારો હાજરીમાં એ સસરાની વાત કરતાં શરમાય છે.’ એટલે એમણે પોતાની જ વાત આગળ ચલાવી :

‘એ બચાડા લવારા કરે છે. મારા જમાઇએ માફ અપમાન કયું’...એને શ્વેરની છોડીએ ઉપાડી ગઈ...એ વીજળીને કાઢી મૂકવાના છે...તે હેં ભૈ, આંહી આયા ત્યારે શી વાતો થૈ’તી ?’

‘એ ગાંડા-ધેલા જેવી વાતો કરતા હતા.’ ન છૂટકે બોલવું પડતું હોય તેમ જગતે કહ્યું.

પીડા દળી

‘હૈ, ગામડાના લોકો ભોળા હોય. મેં એમને કહ્યું કે: મારો બધયો—ગધયો દીકરો પોતાના સસરાનું અપમાન નાં કરે...આપ ને સસરા સરખા વડીલ. એમને જોવા તારાં સાસુ, કાકાજી અને વીજળી અધાં બચાડાં દોડતાં આયાં છે...એ અધાં નેમચંદ શેઠના બચાડાને સાચો માની બેડાં છે...મેં એમને સમજાવ્યાં કે, એ વાત જ માનવા જેવી નથી. એને પચણવાનું શું ને વહુને કાઠી મૂકવાની વાત શી... મારો જગત હજી બહો છે...એ પરણી ચૂક્યો છે એ તો બહાના અક્ષર છે...હવે એક વખત તું એમની ખચર જોઈ જ, એટલે અધાંના મનને નિરાંત વળે...’

‘મને વખત મળે તેમ નથી.’

‘હૈ, આવે ટાણે મારી કે કાકાની શરમ ના રાખીએ. હવે તો તું ઉમ્મર લાયક થયો.’

‘પણ મારે વાંચવાનું છે...’

‘તે તો હોય જ; હું ક્યાં નથી જાણતો? હૈ, તું ક્યે દા’ડે નાપાસ થયો છે?...પણ એક આંટો મારી જવો જોઈએ. આ ક્યાં પરગામ જવાનું છે?...રજા નાં મળતી હોય તો હું આવડે તારા હોંમાસ્તર સાહેબને કહી જાઉં.’

‘ના, ના. કોલેજ એ કંઈ કાશીપુરની નિશાળ નથી. કોલેજમાં બહુનારાઓને ગમે ત્યારે મળવા આવવું એ ડીક નહિ, પણ આપણા ગામડિયા લોકો સમજે જ નહિ...છોકરાઓ રજાઓમાં ઘેર જાય એટલે જેટલું મળવું હોય તેટલું ક્યાં નથી મળાતું?...’

‘પણ હવે તો હૈ, તું રજાઓમાં ય ઘેર આવતો નથી. બચાડી તારી આ કેટલી તલસે છે? તારાં સાસરિયાં ય તારી રજાઓની આશાબરી આંખે કેટલી બધી વાટય જુએ છે? હૈ, તું ડાહ્યો છે,

શુભાશુભ

સંસાર વેવારની બધી વાતો તું સમજે છે, તારી વહુ પણ હવે તો મોટી થઈ...'

‘એ બધી વાતો એ લોકો તમારી સાથે કરી લે, અહીં સુધી ઠોકતા શા માટે આવે છે? મારે તે અન્યાસ કરવો કે દિવાળી આણીની એવી વાતોની ચિંતા કરવી?’

‘તારી વાત કાઠી નાખવા જેવી નથી. હું વહેવાઈને કહીશ. પણ તું હવે રજાઓમાં ઘેર આવવાનું નક્કી રાખજે...લૈ, તું એમને જોવા મારી સાથે ઇસ્પતાલમાં હેંડ. ત્યાં તું કહીશ કે, ‘હવે તો રજાઓમાં કાશીપુર આવીશ’ તો એ સાંભળીને એમના જીવને ટાટક વળે ને બધો વલોપાત-અપડાટ અટકી જાય. ચંપા વેવાંણને ય નિરાંત વળે...અને લૈ, આ તો સ્થેર, આંહી અમારાથી શરમાવાનું નહિ...હું કહું છું, વીજળી આંહી છે, તો તું એને લઈને જરા ફરી આવે, એને સિનેમા બતાવે તો...’

‘વિદ્યાર્થીઓએ એવી પંચાતમાં પડવું ન જોઈએ.’ જગને કંટાળીને કહ્યું: ‘મને તમે પરણાવ્યો એ જ બોલું કયું છે...’

‘લૈ, એવું નાં બોલિયે, ભીંતને ય ફાંન હોય છે. કાંઈ આવી વાત તારા સસરાને કહે...’

‘તો...? એ લોકોની વાતો સાંભળીને મને કંઈ કંઈ કહી ગયા!’

‘હોય લૈ, એમણે અચાડા જીવે દીકરી આપી એટલે એમને ય ચિંતા થાય...આપણા લોક પણ કાંઈ છે? જેમ કહેવે તેમ બોલે, એટલે જ લૈ, તું ઇસ્પતાલમાં આવીને રજાઓમાં ઘેર આવવાનું આશ્વાસન આપે, એમની ખચર પૂછે, વહુને કલાકેક બહાર ફેંવી આવે તો, વેવાઈના જીવને કારકે થાય ને લોકોની વાતો બોટી છે એવું એમને ય લાગે...’

પીછા દળી

‘આજે તો મારે થોડુંક વાંચવા માટે એક મિત્રને ઘેર જવાનું છે.’ જગતે કાંડાધડિયાળ તરફ જોઈને કહ્યું : ‘કેટલું બધું મોકૂં થયું?’

‘ત્યારે આજે નહિ અવાય?’

‘ના.’

‘કાલે આવીશ, કે હું તને તેડવા આવું?’

‘ના, ના. હું કુરસદે આંટો મારી જઈશ.’

‘હીક, ત્યારે હું જઈશ. હું એમને કહીશ કે જગતને તમને વાગ્યાની ખબર નોંતી, પણ મેં વાત કરી ત્યારે એને કેટલી ચિંતા થઈ...હમણાં એને બહુ વાંચવાનું છે, તો યે એ તો તમને મળવા આવવાનો છે...એ સાંભળીને એમને કેટલો બધો આનંદ થશે?...લૈ તારે જવું હોય ત્યાં જા.’

‘તમે અહીં બેસવાના છો?’

‘ના, ના, હું તો દવાખાને જઈશ. મારી કશીયે ચિંતા તું ના કરીશ. હું તો...’

‘તમારા જમવાનું?’

‘હું તો લૈ બે દાંડથી આયો છું. અમે અમારું નિપેટી લઈશું પણ લૈ તું ક્યારે આવીશ?’

‘જરા કુરસદ મળશે એટલે...’

‘જરુર, હોં, અને લૈલા, મારી એક વાત માંન. તારી વહુને તો દરેક લઈ જવાનું કરજે...ત્યાં મારાથી કાંઈ નાં કેવાય, મળ્યો કે નહિ?’

‘વારુ.’

દેશાતુલ્ય

પુત્રે પિતાના લપમાંથી છુટવા માટે ખોટે ખોટું કહ્યું, પણ સરળ પિતાએ તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો. ‘મારો દીકરો, મારાથી શરમાય છે...આંગણુ સુધી હાલીચાલીને વહુ આવી હોય અને મેં ભેગાં નાં થાય એ ઠીક નહિ.’ રતનચંદની આંખ આગળ પોતાનો યૌવનકાળ ચમકી રહ્યો. એક વખતે એ સાસરે ગયેલો ત્યારે સહુની દૃષ્ટિ ચૂકવી એ ચંપાને એકાંતમાં મળેલો એ પ્રસંગ એણે ભેળ્યો. અને તેથી રાજ થતો એ લક્યો : ‘તે જો હો ભૈ, તું નહિ આવે તો ન્યાતખતમાં ટીકાઓ થશે ને તારાં સાસુ સસરાને ય ખોટું લાગશે...હ્યો ત્યારે ભૈ જઈ છું...’

‘પીડા ટળી !’ બાપના ગયા પછી જગત ખુશ થતો બોલ્યો. મુક્તિની ખુશાલીમાં તે પલંગમાં પડી ને જરા વાર આમતેમ આળોટ્યો અને પછી વેશ પરિધાનનો આરંભ કર્યો.

રતનચંદને ખાત્રી હતી કે, જગતે મને વચન આપ્યું છે એટલે એ એના સસરાને મળવા આવશે જ. પુત્ર ને વહુ સાથે ફરવા જવાની મુચના કરતાં કરતાં એમને પોતાનો જૂતકાળ સાંભરી આવ્યો એનાં સંવેદનની ઝણઝણાટી એમનાં વૃદ્ધ શરીરમાં ફરી વળી. અનુભૂત આનંદનું અનેક વર્ષો પછી થતું મીઠું રમરણુ માનવીને અતિ સુખદ લાગે છે. યૌવનકાળમાં કરેલી અથવા થયેલી ભૂલો વૃદ્ધાવસ્થામાં યાદ આવે ત્યારે માનવીની આંખ આગળથી વર્તમાન સરી જઈ જૂતકાળ ખડો થાય છે. એમાંથી એ ચેતના મેળવે છે. રતનચંદની મનની આંખ અત્યારે યૌવનનાં મીઠાં રસદહાણુ માણી રહી રતી : એનું વાર્ધક્ય ચેતનવંતુ બન્યું હતું.

પ્રત્યેક પેઢીને પોતાની કથાઓ, પ્રેમ, શેમાંચ, કલહ બધું હોય છે : સમય અદલાય છે પરંતુ એ પરંપરા પલટાતી નથી.

ખીકા દળી

રતનચંદ જગતની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે ચંપા સાસરવાસિની બની ચૂકી હતી. પોતાનો પુત્ર લાલુતર માટે તપ કરે છે એ વિચાર સાથે પોતાના ભૂતકાળને સરખાવતાં પિતાના હૈયામાં ખુત્ર માટે સમભાવ પ્રકટયો.

વડીલજનોની મર્યાદા લોપાય નહિ, છતાં ચોરી છૂપીથી નવ-રસિમાં દંપતી મળી લે : વડીલો આંખ આડા કાન કરતાં હોય છતાં એ છૂપાં મિલનની હકીકત એમના મનને અછતી ન હોય : પોતે એવી રીતે કરેલી ચોરીઓ કેટલીય વખત પકડાઈ ગયેલી, એ બધા પ્રસંગો યાદ આવતાં, રતનચંદને વીજળી તરફ સહાનુભૂતિ પ્રકટી.

‘જગત હરિપતાલમાં આવે એટલે એને દ્રાટિ ઉપાય કરીને પણ વહુ સાથે ફરવા મોકલવાનો’ રસ્તામાં જ રતનચંદનો વિચાર દૃઢ થયો. એથી મજેલા માનસિક સંતોષ સાથે રતનચંદ હરિપતાલમાં ગયો કે તરત જ એણે દિવાળીને કહ્યું :

‘મેં નોતું કહ્યું કે જગતને આ બનાવની ખબર જ નથી. ખબર હોય તો એ આપા વિના રહે ખરો ? વેવાંણુ ! અદેખા લોહિા ગમે એવું ખોલે, બણ્યાગણ્યા છોકરાઓ કહી ખોતું પગલું ભરે જ નહિ...’

‘અમારે ત્યારે ખીજું શું જોઈએ છે ?’ દિવાળીએ રતનચંદની વાતમાં વિશ્વાસ ઘેસતો ન હોય એવે ભાવે કહ્યું. સગાં સ્વજનોમાં પણ એક વખત શંકાની લાગણી જન્મી એટલે મનમાં ચીરો પડી ગયો છે.

રતનચંદ આત્મસંતોષની હાલત સાથે આનંદમાં હતા. એમણે વહેતાણના મુખભાવ જોયા નહિ. રસપૂર્વક આજે એ વાતે ચડ્યા હતા :

‘છોકરો ભારે સરખાળા મારા દેખતાં સસરાની વાત કરતાં ય

ફાળુખંધ

શરમાય. તો પણ કેટલી ચિંતા કરતો હતો ! નેમચંદ શેઠને શું વાગ્યું, ક્યાં વાગ્યું, કેટલું વાગ્યું ? બધું જોજો મને પૂછ્યું. અને એ ગળગળો થઈ ગયો...

‘ થાય જ તો, એ કાંઈ લોક છે. જમઈ હોય કે દીકરો હોય...’

‘ ખરું છે. એ તો એને પરીક્ષા માટે વાંચવાનું હતું અને તે માટે એક મિત્રને ઘેર જવાનું હતું; નહિ તો એ મારી સાથે જ આવ્યો હોત...’

‘ તે એક વરસમાં કેટલી પરીક્ષાઓ આવતી હશે ? કે જે ને કે એમની પરીક્ષા તો હમણાં ગઈ...’

‘ આ તો કોલેજનું ભણતરને, એટલે નાની મોટી પરીક્ષાઓ ચાલ્યા જ કરે !’ પોતે બૂલ કરી કે છોકરાએ પોતાને બૂલાવામાં નાખ્યો એની ગમ ન રહેવાથી રતનચંદે ચાલાકીથી પોતાની બૂલ સુધારવા જાહે ચચા તે શબ્દો ફેંક્યા.

‘ જુઓ વે’વાંણ, એ નેમચંદ શેઠને જાંવા આવે તો વખતે વીજળીને લઈને એ ફરવા કે સિનેમા જોવા જાય એવું મેં નક્કી કરી રાખ્યું છે. આવડો મોટો થયો પણ છોકરો ભારે શરમાળ !...સંસાર વેવાગની વાતમાં કાંઈ કે’તાં કાંઈ જ નાં સમજે ! મેં જાણ જાણ કહી તો રાખ્યું છે, પણ તમે જરા વીજળીને કહી રાખજો...આંહી કાંઈની શરમ રાખવાની જરૂર નથી. આ તો શ્વેર કહેવાય...’

‘ ભગવાંન કહે ને એમના બેના મેળ મળી જાય. વે’વાઈ ! હવે કાંઈ મારી વીજળી નાની નાં કે’વાય,...તમને શું કહું, એની હેડીની છાડીએ તો છોકરાંની માઓ થઈ થઈને બેઠી છે...એની ટારાનું સુખ હોત તો અમને શેની ચિંતા હતી ? પણ આ બધું શેને લીધે

પીઠા ટળી

થયું ?' દિવાળીએ પતિના ખાટલા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું. બોલતાં બોલતાં એની આંખમાંથી માતૃપ્રેમનાં આંસુ નીકળવા લાગ્યાં.

રતનચંદ એ જોઈને ગળગળો થઈ ગયો. એણે દિવાળીને આશ્વાસન આપ્યું : ' તમે આમ ચિંતા નાં કરશો, કાલે જ એ આવશે, પછી જોજો ને...એ જાતે જ જાણે હશે તો વીજળીને લઈને ફરવા જશે.'

' એટલું થાય તો તો અમારી પવ્થીએ પીઠા ટળી જાય.'

' ભગવાન ટાળશે...'

' પાં-છી....!' નેમચંદ જાગ્યો એટલે એમની વાત અટકી ગઈ.

' લાવો હું પાઉં...' વેંવાણના કામમાંથી પાણીનું ખવાડું લઈ રતનચંદે બેઢેવાઈને પાના માંડ્યાં.

જ ગ ત ને મ ચં દ ની ખબર જોવા ઇસ્પતાલમાં આવશે એવી રતનચંદની વાત વીજળીએ સાંભળી ત્યારથી એના હૈયામાં અકલિત આનંદની સરવાણીઓ વહેવા લાગી હતી.

સવારે ઊડી ત્યારથી એનામાં નવું જ એતન જણાતું હતું. એના અંતરનો આનંદ છૂપા હાથે વદન પર આછા આછા એકાંતિક રિમતની ઓકળિયો પાડી જતો હતો.

દિવાળી પુત્રિના એ મનોભાવનું કારણ સમજી ગઈ હતી એટલે મનમાં ને મનમાં હરખાતી. મલકાતા માતૃહૃદયે દીકરીને કાળજીપૂર્વક માથું હેળવતાં જોઈ : વીજળીએ આજે એ ત્રણ સાલેલા ફેરવ્યા ત્યારે એને એક સાલેલો પક્ષંદ પડ્યો. નિત્ય ગમે તેમ સાલેલો શરીર પર વીંટી લેનારીને આજે ખૂબ ચીવટથી પાટલી કરતી અને ઉપરાઉપરી એ ત્રણ વખત વીંખી નાખતી નિહાળી, એ પીઠ હૈયું ચનચની ઊઠ્યું.

‘એમને કહું ?’ દિવાળીનું મન ઓલી ઊઠ્યું.

‘જમાઈના આટલા અનુભવ પછી એવી ઉતાવળની જરૂર નથી. દીકરીના દિલના છૂપા ઉમંગની વાતો પિતાના ધવાએલા હૈયા પર મક્કમ બનશે, પણ જો જગતકુમાર ન આવ્યા, તો એના વહેતા જખમ પર મીઠું છંટાશે.’ શુદ્ધિએ મનના સામી દલીલ ફેંકી.

શુદ્ધિનો વિજય થયો. દિવાળીએ પુત્રીને સુખી જોઈ આત્માનંદ માણી સંતોષ માન્યો.

મણા દુઃખ પછી મળતા આનંદમાં સ્વજનને ભાગીદાર બનાવવાથી આનંદમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ જગત પરનો વિશ્વાસ

મૂળતી પ્રેમત્યોતિ

હળી ગયો હતો એટલે દિવાળીએ દેવે ચરેલી આનંદની ભરતીને મનના કિનારાઓમાં જ સમાવી રાખી.

વીજળીમાં અજબ સ્ફૂર્તિ આવી હતી: સૂર્યદર્શને કમળની પાંદડીએ પાંદડી ખીલી ઊઠે તેમ એના હૃદયકમળની પ્રત્યેક પાંદડી ખીલી રહી હતી. આમ તેમ ફરતાં કે કામ કરતાં તે હોઠ બહાર ગણગણાટ સુદ્ધા ન જાય એમ મનમાં ને મનમાં ગૂંબારવ કરી રહી હતી: ‘શેરી વળાવીને સજ કંઈ તમે આવો ને; એકલડાં નવ જીવાય, હરિ, ઘેર આવો ને!’ ત્યારે તિમિરના છોડે પ્રકાશનું પુષ્પ પ્રકટે એવી દાસિ એના સરળ વદન ઉપર ઝળકી રહી.

સ્વપ્નોના અશ્વો પર સ્વાર થઈને તે કારણ કે અકારણ થન-થનતી બારણાની બહાર ડોકિયાં કરતી: કોઈને કોઈ નિમિત્ત શોધી એ એટલે જઈને ઊભી રહેતી: એક બે વખત તો અમસ્તી જ છેક ઇસ્પતાલના આગલા ઝાંપાની બહાર ફરી આવી.

શહેરના રસ્તાઓ ઉપર મોટરો, ટેક્ષીઓ, લોરીઓ, ઘોડા-ગાડીઓ, સાઈકલો અને પગે ચાલનારાઓની અવરજવરની બીડ બનમી પડી હતી. અજાણ વીજળીની અણુટેવાયલી દષ્ટિ એ બીડ ભેદીને આબુઆબુ ને પેલી બાબુ દોડી વળતી; દૂરથી એકાદ જુવાન આવતો કે જતો દેખાય અને એના હૈયામાં આશાનું પાંખી પાંખો ફફડાવતું: ‘ઓ જ હશે? આજે તો એમની સાથે પેટ ભરીને વાતો કરેશ... આંહી તો કશો વાંધો નહિ...આ તો સ્થેર, ગર્ભ કાલે પેલીઓ ઇસ્પતાલમાં આવી હતી અને મોટરમાં ચાલી ગઈ એ ભાયડા સાથે ફેવી વાતો કરતી હશે...’

એક છેલ્લખટાઉ નજીક આવતો દેખાવો અને વીજળીનું મન રિથર ગઈ ગયું: ‘એ તો નહિ?’ પણ પેલો રસ્તા પર સીધો જ

ફણનુબધ

ચાલી ગયો ! વીજળીના હૈયામાં ફાળ પડી : 'કહું છે પણ નાં આવે તો ?...છમનું બહુ પૂજો !'...

એ ચાર કોલેજકન્યાઓ રસ્તા ઉપરથી નીકળી. વીજળી એમની તરફ, એમના પોશાક તરફ, કેશકલાપની વિધવિધ પ્રકારની ગૂંથણી તરફ ધારી ધારીને જોઈ રહી. એના મનના મહેરામણમાં લઘુભાવના વંટોળ ચડ્યા : 'આંહી આવી ને આવી મળે પછી મારી ચિતા શું ડામ કરે ?...આ યાંવી છમની સાથે જ બચતી હશે ને ?...ખાપુને મન મનાવવા કહું હશે પણ એ નાહ જ આવે...આ બધી નરી જોખીઓ જેવી છે...' એણે પોતાના સરીરને ધારી ધારીને નિરખી લીધું. એનાથી ઉજ્જાસ મૂકા દેવાયો.

'આ બધીઓ ફાળી પરીઓ જેવો છે.' એના હૈયાની દીપિકા પરના પ્રેમના દીપકની જ્યોતિ ધ્રુજવા લાગી.

'પણ આ બધી ટાપટીપવાળીઓ ઓછી છમને માટે મરી પડે એમ હતી ?...એ તો બધા ચાળા ને ચસકા થોડા દા'ડા નાં !...છમનો વાળે વાંકો થાય તો મારો જીવ નેકળી જાય...પણ છમને અમારી ગણતરી જ આં છે ?'

એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ઝાકળ જેવી એની પતિ-મિલનની સ્વપ્નચુષ્ટિ, નિરાશાના અળબળતા તાપમાં વરાળ બનીને ઊડી ગઈ. એ વીજળી નહોતી રડતી : રતનચંદના કુટુંબની કુળયોગિની રૂદન કરી રહી હતી. એ આંસુ અભાન દશાનાં હતાં. એરી રીતે રહાવેલાં અસંખ્ય આંસુઓની, શિક્ષિત યુવાનો પાસે ઢાઢીની પણ કિંમત નથી.

આંખો લૂછી, મોં ઠીક કરી, વીજળી પિતાના ખાટલાવાળા ઝોરડામાં આવી. ડાંટાની કઠારથી પડિયાળ કલાકા કાપી રહી હતી.

ધૂજતી પ્રેમજ્યોતિ

વીજળીને ઘડિયાળ જતાં આવડતી નહોતી, કલાક અડધા કલાકના કંકા પડે ત્યારે એ ગણતી. આજે તો એ વફાદાર સમયસેવકની પ્રત્યેક ટિક્કટિક્કને પણ અગ્ગાલુપણે ગણી રહી હતી. એની આંખો જમીન સાથે ચોટી ગઈ હતી પણ મન વિચારોનાં વાદળોમાં અથડાતું હતું: ‘ઇમને હું નથી ગમતી તો મારી સાથે લગન શા માટે કર્યાં... સ્થેરની છોડી સાથે એમને પયણાવ્યા હોત...’

‘જગતકુમાર નાં આવ્યા ?’ નેમચંદે આંખ ઊઘાડીને પૂછ્યું. અને વીજળીની વિચારવેલ તૂટી પડી.

‘આવશે.’ દિવાળી આશ્વાસનનો એક સબ્દ મહાપરાણે બોલી.

નેમચંદે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. એને જમાઇનો વિશ્વાસ નહોતો. એ નિઃશ્વાસ પાછળ મર્મના ધાની અકથ્ય વેદનાઓ સળગી રહી હતી. એની જવાલા વીજળીને દગ્ગડી ગઈ.

દિવાળીએ વળતો જવાબ ન આપ્યો : એમ કરવા જતાં રહી દેવાશે એવો એને ભય હતો. પુત્રીના દેખતાં એ રડવા ઇચ્છતી નહોતી. એટલે છાતી ઉપર એણે શલ્યા દબાવી.

માનવીના સુખદુઃખની પરવા નહિ કરતો સમય અવિરત ચાલ્યાં કરતો હતો. મધ્યાહ્ન થઈ ગયો: ત્રીજો પ્રહર પણ વીતી ગયો. વીજળીની આશાના તંતુ તૂટું તૂટું થઈ રહ્યા હતા. માતા-પિતા એના દિલનું દુઃખ કળી ન શકે તે માટે એ બહારથી સ્વરથ દેખાવા મથતી હતી. પણ એના અંતરમાં હોળી જલી રહી હતી.

એક રાતે એ વિના સમજે કાઠની ધકેલી પતિના શયનખંડમાં ગઈ હતી એ પ્રસંગ એના મનની આંખ આગળ તરવરી રહ્યો. જુદા જુદા અગ્નણી દુનિયાના બે છેડેથી, એકએક અને એચિતાં એકઠાં થઈ ગયેલાં બે માનવીસમાં બન્ને સોહાગરાતના શયનખંડની એક

રૂઝાનુંખંડ

પચારીમાં બેગાં થઇ ગયાં હતાં: એમને પ્રેમની કંઈ સમજણ નહોતી, એ આત્મા અને પ્રાણનું નહિ, શરીરનું મીલન હતું. વીજળીને આત્મા અને શરીરની વ્યાખ્યા આવડતી નહોતી. માયાપ શાધી ખોળીને જે 'વર' લાવે એની સાથે પરણવાનું: પછી એ વર છે કે અ--વર, એ વરદાન છે કે બેમાંથી એકની ખરીદી, તે વિષે કન્યાએ વિચાર કરવાનો નહિ--એટલી બુદ્ધિશક્તિ હોય તો પણ એ વરની પાછળ-પાછળ 'વહુ' બનીને જનારીને વરની બનીને રહેવાનું-વર્તવાનું. શરીરસંબંધની જ કલ્પના, આશા અને ઇચ્છા એમાં પ્રધાનપણે હોય, એટલે આત્મા ઝોળખે તે જ વર અને ન ઝોળખે તે બધા પર એમાંનું કશું એને સમજવાનું હોતું નથી.

વીજળી પણ સોહાગરાતના એ શરીરી પ્રેમનું અત્યારે સ્મરણ કરી રહી હતી. તે પછી જગતે એની સાથે અખોલા લીધા, એમને શારીરિક સંબંધ રસવિહીન બની કરમાઇ ગયો એ બધાની યાદના કાંટા એના હૈયામાં બોંકાવા લાગ્યા. એને પ્રેમ-રત્નેદની ખબર નહોતી. જગત હસતે ચહેરે કે વિના હાસ્યે એની સાથે બોલે, એને તેના શ્વયંબંડની ભાગીદારણુ બનાવે તો એના મનના એકે કાંડ અધુરા ન રહે. બીજી કશી ઝંખના એને ન હતી. અશ્રુના પિંજરમાં પૂરાએલો એનો આત્મા અત્યારે જગતને ઝંખી રહ્યો હતો, એ ઝંખનાની અંદર એક જ આશા છૂપાઇ રહી હતી: માતા બનવાની.

‘પેલી શકરાકાકાની શશી, ચંપા માશીની ચંચળ અને મેના ફાઇની મંચુ મારા જેવડીઓ છે ને? એમને ખોળે હૈયાં રમે છે. એમણે મારો તિરસ્કાર કર્યો ન હોત, એ મને હસીને બોલાવતા હોત તો હું પણ...’

મનમાં પણ માતાપિતાની હાજરીમાં એ કલ્પના આગળ લખાવતાં વીજળી શરમાઇ. છતાં ઇચ્છાઓ એના હૈયાને ધીરે ધીરે રહેતી રહી હતી.

મૂળતી પ્રેમજ્યોતિ

માતાની આંખ પુત્રીના હૈયાના એ વલોલુને અરાબર પારખી ગઇ. પતિ અને પુત્રીના મૌન નિઃશ્વાસ વચ્ચે એનો આત્મા શેકાઇ રહ્યો હતો. જમાઈ તરફના શંકાભર્યા અવિશ્વાસની મનમાં ઘોળાઇ રહેલી સાચી વાત એ પતિને કે પુત્રીને કહી શકતી નહોતી, તેમ એ બેઉનાં છાનાં છાનાં સીઝાઈ રહેલાં હૈયાની વેદનાઓ એનાથી બોધ શકાતી નહોતી.

‘નેમચંદં પડખું બદલ્યું, એનું મોંદું હવે બારણા તરફ હતું. એ બારણામાં ચઢને નેમચંદની દૃષ્ટિ બહાર દોડવા ફાંફાં મારી રહી હતી.

‘રતનચંદ કહી ગયા હતા પણ જગતકુમાર આયા નહિ !’

‘આવશે.’ દિવાળીએ ધડકતે દિલે પતિને આશ્વાસન આપ્યું.

‘વહેવાઈની વાત તેં બરાબર સાંભળી હતી? વખતે જગતકુમાર આવવાના નથી એમ કહ્યું હોય ને તે આવવાના છે એમ સાંભળ્યું નાં હોય ?’

‘આવશે...મેં ને તમે બરાબર સાંભળ્યું છે...’

વીજળી આ વખતે બહાર ઓટલા ઉપર આવી ઊભી રહી હતી. આકાશમાં વાદળાં સાગરમાં તરતી નૌકાઓની માફક તરી રહ્યાં હતાં : સૂરજ તેજકિરણે એમને મગજથી મઢતો હતો; સામેનાં વૃક્ષો ડાળીઓ નમાવી નમાવી ઠંડો પવન નાખતાં હતાં, પરંતુ વીજળીને એ પવન કાંટાની માફક ભોકાતો હતો. ફરતાં વાદળમાં પોતાના ફરતા નસીબને જોતી તે શૂન્ય મૌન યનીને ઊભી રહી હતી.

ઘરિપતાલના આંગણામાં આવીને શ્વાસ ખાતી મોટરમાંથી એ યુવતીઓ નીકળી, વીજળી એમને જોઈ રહી. ‘કેવી નસીબદાર છે!’ એ મનને મનાવવા લાગી.

રૂણાનુબંધ

અંદર એની માતા કોઇની સાથે વાત કરતી હતી :

‘...હા, હા, એ જ વખતે એ મોટરમાં આવી ગયા.’

‘હવે કેમ છે ?’

‘ઠીક...’

વીજળીએ બહાર બિંભે બિંભે જ અંદર જોયું. સૌન્દર્યની પૂનળી જેવી કોંકે જુવતી એની બા સાથે વાતો કરતી હતી :

‘જગત અહીં આવે છે ?’ એ જુવતિએ પૂછ્યું.

અંદર બેઠેલી દિવાળીને અને બહાર બિંભેલી વીજળીને એક જ સાથે વિચાર થયા : ‘આ જગતની દોસ્તદારણુ હશે ?’

‘ના બુન, હજી તો આયા નથી. તમે ઇમને ઝોળજો છો ?’

‘હા, અમે બધાં એક જ કોલેજમાં ભણીએ છીએ. એક દિવસ અમે એમને મળવા ગયાં ત્યારે આ ડોસા ત્યાં બેઠા હતા...’

‘ઇ...મ...!’ એ અઝણી ઝાકરી પોતાના વરને ડોસા કહે તે દિવાળીને ગમ્યું નહિ.

‘હું એને ઠપકો આપીશ. ચાલો ત્યારે સાહેબજી !’ એ બહાર નીકળી.

‘છે ને ભાયડા જેવી !...કે’છે શ્યાયબજી ! આવીએ પયણીને ધણીનાં ઘર માંડવાને બહલે વાંઢીએ. રહીને ભાયડાએ ભેગી ભણતી હોય, પછી ભાયડા એમનામાં લટુ બની જ જાય ને !...જગતકુમારની એ ભદ્રબંધ છે એ કે’તાં ય તે જરા શરમાતી નથી...સ્થેરનાં લોક રોયાં લાજ વનાનાં તો ખરાં...ક્યાં આ નરી અવચળા જેવી ને ક્યાં મારી...’ એની સરખામણી કરી પેટની જણેલીને ઉતારી પાડતાં જનેતાને જીવ ચાલ્યો નહિ.

ધૂળતી પ્રેમબંધોતિ

અજણી યુવતિ દિવાળી સાથે વાત કરીને નીકળી ત્યારે વીજળી
ઝેની સામે ભેધ રહી હતી. એની પાસે આવી એણે પૂછ્યું :
'તમે ?...આ ડોસાને થું થાઓ ?'

'એ મારા બાપા છે.'

'એમ ! ત્યારે તો તમે એમને જોવા આવ્યાં હશે ?'

વીજળીએ હકારમાં ડોકું હલાવ્યું.

'આવો તો...' એણે વીજળીનો હાથ પકડીને કહ્યું.

ઝોટલા તરફ જરા દૂર ગયા પછી એણે પૂછ્યું : 'જગતકુમાર
તમારા...'

'ધરવાળા !' વીજળીને ખોલતાં સંકોચ થયો.

'ઝોટ...હો ! મગનું. તમારા વર મળના છે. એ હજી
તમને મળવા નથી આવ્યા ?'

'ના.' વીજળી લજ્જતી વધુ ખોલી નહિ.

'તમે શરમાતાં હશે !'

'એવું તો કાંઈ નહિ...'

'ત્યારે એ શરમાતા હશે !'

'લણેલા માણસ શરમાય ?'

'ત્યારે કેમ આવતા નથી ?'

'પારકા મનની વાત ક્યમ હમજાય ?'

'તમારે માટે જ્યારે પારકા, એનું કિલ પારકું ?'

'અત્યારે તો એવું જ છે...'

'કેમ, એ તમને ખોશાવતો નથી ?'

રેણીનું પંથ

વીજળીની આંખોમાંથી આંસ ટપકવા લાગ્યાં.

‘સા માટે ?’

‘હું ઇમને ગમતી નથી.’

‘તમારે એને મળવું છે ?’

‘મળવું તો બાલું ય હોય પણ શું કરીએ બોન ! અમારો મેળાપ થયે બહુ દાંડા થયા...હું કાંઈ નાંની છું ! વરને મળવાનું મન તો ફોનું ન થાય ?...મારા સસરા આંહી આયા છે. ઇમણે કહ્યું તોયે, મારા માંદા બાપની બજાર જોવા સુદ્ધાં અવાણું નથી ! બચારી મારી બાને ફેવું લાગે છે, ને બાપા તો વડી વડી પૂછે છે.’

પોતે અજાણ્યા સાથે વાંતો કરી રહી છે એજ વીજળી ભૂલી ગઈ. એનું મન મૂંઝાઈ રહ્યું હતું, અત્યારે એને મોકળાશ મળી હતી.

‘હું જરૂર જગતને લઈ આવીશ. અને નહિ તો એક કામ કરશો ?’

‘હો-વે...!’

‘તો તમે કાલે મારી સાથે આવશો ? હું તમને તેડવા ગાડી લઈને આવીશ. ત્યાર પછી હું તમારો બેઠિનો મેળાપ થાય એવી જોઈવણ કરીશ.’

‘જો તો મારી બાને પૂછ્યા વિના...’ વીજળી જમીન તરફ નજર ઢાળી, સાદીનો છેડો આમળી રહી હતી. એ પગનો અંગૂઠો લાદી ઉપર હલાવતી હતી.

‘તમારી બાની રજા હું લઈ આપીશ...’

‘પણ તમે ?’

ધૂળતી પ્રેમવૈભવિ

‘જયત મારો મિત્ર થાય, તમે એની પત્ની એટલે મારાં એન...તમને કંઈ શંકા આવે છે ?’

‘ના-રે-ના !’ વીજળીએ એમ કહ્યું, છતાં એના દિલમાં તો શંકા ઉછળી રહી હતી. ‘આવીઓમાં લોભાય એટલે પછી હું એમને શાની ગમું ?’

‘હીક ત્યારે કાલે હું આવીશ.’

‘એટલું કહી યુવતી મોટરમાં બેસી ગઇઃ એનાં બહીષ કાલચક્રોની માફક ગતિમાન થયાં. સડસડાટ કરતી મોટર આલી ગઇ પણ વીજળીના હૈયાને એ કચરી-છુંદી-ભૂકો કરતી ગઇ.

પોતાની તરફ વિના ઓળખાણે માથા ખતાવનારી તરફની શંકા અને ગુસ્સો એના હૈયાને ગૂંગળાવી રહ્યાં હતાં. પ્રવાયેલા હૈયે એ મોટરની પાછળ જોઇ રહી. એના અલણ દિલમાં બાલાની માફક પેલીની વાતો ભોંકાતી હતી : ‘એ મારો મિત્ર છે...તમને કંઈ શંકા આવે છે !’ ઓ યાદ ! મને શંકા નાં આવે ? મારા ધણીને તું હાથ તાળી આપી લઈ જતી હોય ને મને તારા તરફ શંકાએ નાં આવે ? હું તે કંઈ લકતાણી છું ? તમે બધી ગૃહસ્થ ઘરની છોડીઓ થઇને આવાં કામાં કરતાં જરાએ શરમાતી નથી ? કેવાં કપડાં, કેવાં નખરાં, નાટકમાં વેશ ભજવતી યામડીઓ! આવી હશે કે પછી પેલી...લોકો વાતો કરે છે એ...! ભાયડા તો ભમરા જેવા, આવાં રમકડાં જોઇને એ રમવા લોભાય...એમાં મરવાનું તો બાયડીને...ઓ યાદ, તું તારો આમવો ભાયડો શોધી લે ને, મારા ઘરવાળાને શું કામ લઈ જાય છે ?’

વીજળી એટલા ઉપર જ બેસી પડી. પોતાની આસપાસ યાંત્રિક પૂતળાં દોડી રહ્યાં હતાં, એમાં ડાઇને હૃદય નહોતું, બધી

રજાનું મંથન

શૂતાવળ કુદડી લેતી હતી, એ બધાંની વચ્ચે એણે જગતકુમારને જોયો. પોતાના ધરવાળાને મૂળસુરત, હૈયા વિનાની પૂતળીઓ ભેગો ભેઠ વીજળી ઠરી ગઈ.

‘મારી પાસેથી એ હમેશને માટે જૂંટવાઈ ગયા’ એનું મન કઠી રહ્યું હતું. એના હૈયામાં ઝળી રહેલી પ્રેમદીવડીની જ્યોત એ વિચારવાયુના ઝપાટે ધૂણી ગઈ.

‘વીજળી !... ખોન !’ પાછળથી દિવાળીનો અવાજ સંભળાયો.

‘આવી, આ...’ કહેતી તે ઝીઠીને માંદાઓના ઓરડા તરફ ચાલી.*

- બારમા અને તેરમા પ્રકરણમાં વીજળીની માનવો જ્યાં ‘ચંપા’ તરીકે ઉલ્લેખ થયો હોય ત્યાં દિવાળી વાંચવું.

જગત ઇસ્તિતાલમાં આવ્યો નથી એ વાત સાંજે વહેવાઈની સુવાણ પૂછવા આવેલા રતનચંદે જાણી ત્યારે એને આધાત થયો.

‘આજકાલના ભારે ભણતરનાં કામ જ વિચિતર. ખચારા છોકરાઓને ઢગલો થાય એટલી શોષાય ચોપડીઓ ગોખવાની, એમાંથી એમને ઓછી નવરાશ મળે...’ વહેવાઈ-વહેવાણું મન મનાવવા માટે રતનચંદે બહાનું રજૂ કર્યું.

પરંતુ નેમચંદે કે દિવાળી કામ એવાં બહાનાંથી હવે છેતરાય તેમ નહોતું રહ્યું.

નેમચંદે સહેજ સ્મિત કરીને કહ્યું: ‘રતનચંદ શેઠ, બાપના દિલમાં દીકરાના તો ગુણ જ વસી જાય, પણ આજકાલના છોકરા વચડા બાપાઓ માટે એટલુંએ કરતા હોય તો સાઈ સ્તો...!’

‘ના, ના, મારો જગત અત્યારના છોકરાઓ જેવો નથી હોં, એ તો કુણ જાણે કાંક બહુ જરૂરનું કામ આવ્યું હશે, નકર તો એ આયા વના રે’જ નેં ને...!’ નેમચંદના સ્મિત પાછળ છૂપાયલું મન દુઃખ અને એમના શબ્દોમાં રહેલા કટાક્ષને પારખીને રતનચંદે કહ્યું.

વહેવાઈની આછી લાજ કાઢીને ખાટલાની ઈસ પાસે નીચે મોંદે એઠેલી દિવાળી, સગમેલી દીવાસળીના કકડા કરતાં કરતાં બોલી: ‘અમે તો કહીએ છીએ કે એમને હવે બહુ ભણાવવાનું જ રે’વા હો ને! અમે આંહી આયાં છીએ ત્યારનાં ક્યેરના અને મોટાં મોટાં બહુનારાંઓના ઢંગરંગ જોઈએ છીએ ને?’

ફિલ્મનું અંત

અંદરનાં ન જોઈ શકે એ રીતે બહાર બિચી રહેલી વીજળી અંદર થઈ રહેલી વાતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી હતી.

રતનચંદે દિવાળીની વાતનો સીધો જવાબ આપવાને બદલે જરા હસવાનો દેખાવ કરીને કહ્યું : 'આજે નેમચંદ ગ્રેહને ઠીક સુવાણુ દેખાય છે. તમે કહો તો વીજળીને દેવદર્શન કરવા સાંજના લઈ જાઉં.'

'ભણે...' નેમચંદે કહ્યું.

દિવાળીને એનો જરાયે આનંદ નહોતો. જો જમાઈ જાતે આવીને વીજળીને હરવા ફરવા સાથે લઈ ગયો હોત તો એ બહાલસોઈ માતાના હૈયે આનંદનો ઉમળકા ચાત.

દિવાળીના મૌનનો અર્થ રતનચંદ સમજી ગયો હતો. બહારથી એ પુત્રનું સાઈ દેખાય એ માટે દલીલો કરતો હતો, પણ દિલની અંદર તો એને પણ દીકરાના આ પ્રકારના કઠોર વર્તન માટે ખૂબ લાગી આવ્યું હતું. એણે બહાર ખેલી બતાવ્યું નહિ, પણ મન સાથે નિર્ધાર કરી નાખ્યો કે, આજે તો જગતના છાત્રાલયમાં જઈ એને સાથે જ ઇરિપતાલમાં લઈ આવવો.

'કંઈ લાવવા કરવાનું છે ?'

'હાલ તો કશુંય લાવવાનું નથી.'

એવી ઔપચારિક વાતો કરી રતનચંદ બિઠ્યો. ત્યારે હોરટેલમાં જવું કે સીધા કોલેજમાં જઈ જગતને શોધી લાવવો એ વિચારોની અચકામણીની આખર ગડી બેઠી નહોતી.

વીજળીને શહેરમાં જેવા જેવાં સ્થળે જવાનું ઘણું મન હતું. નેમચંદને હવે લગભગ આરામ થઈ ગયો હતો. એને ઇરિપતાલમાંથી રજા મળે કે સીધા ગામ જવાનું હતું, એટલે થોડુંક હરીફરી લેવાવ

વિવિધ પ્રવાહો

એવી એની ઇચ્છા હતી. મનમાં તો એણે કંઈ કંઈ મિનારાઓ અડ્યા હતા : ‘એ આવે, ઇશારત કરી, કામ ન જાણે એ રીતે એક કાર્ય’ બોલાવી મને કહે, ‘આપણે ગાડીમાં બેસીને બધે ફરી આવીએ, અને...’ પેલું શું, બધું ? લોકો સ્થેરમાં આવીને જુઓ છે ને, પડદા ઉપર પૂતળાં બોલે એજ સ્તો, હા, હા, યાદ આગ્યું; સિનેમા. એ કહે ‘અને આપણે સિનેમા જોવા જઈએ.’ મને મન તો ઘણુંએ હોય, પણ કાંઈ દા’ડો નહિ ને એકાએક, એકલાં એમની સાથે જતાં શરમ નાં આવે ? હું એમને કહું : ‘...પણ, મારા બાપા ને બા છે...તે !’ પછી એ ધીમે રહીને આમતેમ જોઈ મને ગાલ ઉપર જરા ટપકી મારીને કહે : ‘ઇમાં એટલી શરમાય છે શાની ? ઇમણે તો મારી સાથે તને પચણાવી છે...’ અને પછી એ આંખની ઇશારત કરે...એવી તો એ ઇશારત હોય કે એ હૈયા સોંસરવી ઊતરી જાય, મારા દિલને એ વખતે શું નું શું થઈ જાય, કાંઈ હમજાય નહિ, પણ જાણે એ વખતે...’

પરંતુ વીજળીની આશા અધૂરી જ રહી ગઇ.

સસરાની વાતો સાંભળી આજે વળી એની અપૂરી આશાઓ સળવળી ઊડી. એણે મનોમન માની લીધું કે : ‘આજે તો ઇમનો આયા વના છૂટકારો જ નહિ થાય !’ એના મનને ગલગલિયાં થયાં. ત્યાં વળી નવા વિચારે ડોકિયું કર્યું : ‘પણ પેલી કાલવાળી બોલાવવા આવશે તો ?...એ બોતડી કહી ગઈ છે એટલે આયા વના તો રે’શે નહિ. આ તો સ્થેરની છોડીઓ. ઇમને યોછી કાંઈ લાજ શરમ છે ! ...પણ એવી અગ્નંજી છોડી હાથે બહાર જવાની બા રજા જ નાં આપે ને ! એ તો બાને ય ફાસલાવીને બેળાવી દે ઇમાંનું ધરાગ લાગે છે ! ના રે, માટે તે ઇની હાથે શીદ જવું પડે ?...એ વળી ઇમની બોલણુ થઈ નેકળી છે. મારો ને ઇમનો મેળાપ કરાવી આપવાને

બદલે મને જ એવી એ વ્યાંક મૂકી આવે તો ? આ તો શ્વેરની ભડધીઓ, ઇમનો વિશ્વાસ શ્વે આવે ?' એ ભમની કદપનાથી વીજળી ધૂળ ગઇ.

નવી રચાયેલી રામણીની સૃષ્ટિ એની આંખ આગળથી એકાએક સંકેતવા લાગી. એનાથી કાઠી પણ જાતના નિર્ણય ઉપર આવી શકાયું નહિ. આખરી નિર્ણય કરી શકાય એટલી સ્વસ્થ એના મનની સ્થિતિ જ નહોતી. મનની સ્વસ્થતા હોત, તો પણ એક બાબતની પરાધીનતાથી પરવશ એનાથી પોતાનો નિર્ણય અમલમાં મૂકી શકાય તેમ નહોતું. એની ઇચ્છા હોય છતાં એની બા ના પાડે તો એનાથી અગ્નણી યુવતી સાથે એકલાં ન જ જવાય. એની બા વખતે મોકલવાની હા પાડે, તો પણ રતનચંદ સાથે મોકલવાની તેમચંદે સંમતિ આપ્યા પછી દિવાળીની પરવાનગી ગૌણ બની જાય.

તેમ છતાં વીજળીનું વિચાર ચક્રમણ ચડેલું ચિત્ત હેઠું બેઠું નહિ. 'પેલીની હાથે જઈ તો જોવાનું મળે હોં ! એવીએ કે'તી'તી કે, એ 'ઇમની' જોડાયણ છે, તો ઇમનાં જોડીપણાં કેવાંક છે, એ તો જાણી શકાય !'

વીજળીના દિલની આ ખડભાંગ ચાલુ જ રહી.

રતનચંદ ગયો ત્યારે એના દિલને હજારો વીંછી ડાખી રહ્યા હતા. તેમચંદ અને દિવાળીનાં હૈયાં અંદરોઅંદર ભડભડી રહ્યાં હતાં, પરંતુ વીજળી પાસેને પાસે હોય એટલે તેમનાથી એકબીજાની આગળ દિલના ઊભરા ઠાલવીને હૈયાની બળનરા ઝોછી કરી શકાતી નહોતી. તેઓ મનમાં જ સમસમીને રહેતાં.

રતનચંદે જેમ તેમ કરીને ત્રીજો પ્રહર કાઢી નાખ્યો. તણ વાગ્યાના ડંડા શહેરના ખંડાખરમાં સંભળાયા એ વખતે તો એમણે

વિવિધ પ્રવાહો

છાત્રાભ્યાસના આંગણમાં પગલાં મૂક્યાં. મોટા આંગણના ઝાંપામાં પ્રવેશતાં એનું હૈયું ફડફડી ઊઠ્યું : એના શરીરે અકદમ્પ્ય ભયની કંપારી અનુભવી. પુત્રને મળવા જતાં પિતાને ડર લાગ્યો !

‘ વખત છે ને એ સાફસાફ ના સંભળાવી દેશે તો ?...એ આવ્યો જ નહિ હોય તો,...આવ્યો હોય અને વાત કરવાની જ ના પાડે તો ? ’ આવા અનંત ‘તો’ના પ્રશ્નોની પરંપરા, પચાસ-સો કલાકો ચાલતાં એના માથામાં ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી.

હોસ્ટેલની એક જ ઘાટની સંખ્યાબંધ ઓરડીઓમાંથી પોતાના દીકરાની ઓરડી શોધી કાઢવી એ રતનચંદ માટે વિકટ કામ થઈ પડ્યું. અત્યારની એની વિકળ મનોદશાને લીધે જગતની ઓરડીના નંબરનું એને વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. ઓરડીઓ ઉપર ક્યાંક ક્યાંક ચાકથી નામ લખેલાં હતાં. પણ અંગ્રેજી ભાષા સાથે એને જરા જોડાણે એ પરિચય નહિ તેથી એ મૂંઝાયો. છેવટે એ ચાર ડેકાણે પૂછાપૂછ કરી મહાપ્રયાસે એણે જગતવાળી ઓરડી શોધી કાઢી. ત્યારે જગત દેખાયો નહિ ! એ ચાર છોકરાઓને પૂછતાં ‘ અમને ખબર નથી ’ એવા શુબ્ધ, રૂક્ષ, ખેદરકારી ભર્યા જવાબ મળ્યા. સહુ પોતા-પોતાના તાનમાં મરતાન હતું. નિરાશ થયેલો રતનચંદ, જગતની રાહ જોવા માટે રોકાઈ કે જાઉં ? એ દિવામાં પડી ગયો. કાંઈ એને પૂછતું નહોતું કે : ‘ તમે ટ્રાણુ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? જગતના શું થાઓ ? તમારે પાણી પીવું છે ? ’ એટલે રોકાવું હોય તો પણ ખેસવું ક્યાં ? એ નવી સમસ્યા ખડી થઈ. મકાનના ઓટલા ઉપર કે ઝાંપા પાસે ઝાડ નીચે ખેસવાનો એણે ખૂબ મનસૂજો કર્યો. પણ ‘ જો બીજી બાજુથી અવાતું જવાતું હોય અને એ આવીને પરભાર્યો જ ચાલ્યો જાય તો ? ’ એ વિચાર થતાં એના મનમાં નવી ગૂંચ ઊભી થઈ. હતાશ બની એ નીચે જવાની તૈયારી કરતો હતો, તેટલામાં

ફેણાનુક્રમ

એક વિદ્યાર્થીને સામેથી આવતો જોઈ એણે પૂછ્યું : 'હૈ, જગતકુમાર ક્યારે સૌરા આવશે ?'

વિદ્યાર્થી ચહેરા પરથી જ સન્ન જન લાગતો હતો. એણે ખાદીનો લેઘો ને ટેનિસ પહેર્યો હતાં, નાટકી દબની ટાપટીપ એનામાં નહોતી, એટલે જ રતનચંદે પૂછવાની હિમત કરી.

'કાકા, એ તો પા કલાક પહેલાં જ ગયો.' વિદ્યાર્થીએ વિવેકથી કહ્યું.

'હવે ક્યારે આવશે ?'

'એ તો કેમ કહેવાય, કાકા ! આવે તો વહેલો ય આવે, નહિ તો ગમે ત્યારે. આ તો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ ! આપને એનું કામ છે ?'

'હા હૈ, કાંમ તો ઘણું યે છે, પણ મળ્યો નહિ એટલે શું કરવું ?'

'આપ એના સગા થતા હશે ?'

'હા, હૈ !' રતનચંદથી નિસાસો મૂકી દેવાયો. એ મનમાં બોલી રહ્યો હતો : 'હું એનો બાપો મૂઝો છું !'

'અહારગમથી આવતા લાગે છે. આવોને અહીં મારી રૂમ પાસે જ છે. બાણી પીને લગાર વિસામો લ્યો. તમારે કંઈ કહેવાનું હોય તો મને કહી જાઓ તો એ આવશે ત્યારે એને હું કહીશ.'

'બાણી બાણી તો કાંઈ પીવું નથી...'

'ત્યારે કંઈ કહેવું-આપવું હોય તો ?...'

'ના હૈ, માત્ર એટલું કે જો તારો બાપો આવે તો, પણ તું તો મળ્યો નહિ. અને તો કાલને કાલ દરખતાલમાં આવી જજો.'

'જરૂર, કહીશ, કાકા !'

વિવિધ પ્રવાહો

રતનચંદે મન સાથે ગોડવી રાખેલી આશાની તમામ ઇમારતે તૂટી પડી ! ઈંટ માટીની ઇમારત તૂટે ત્યારે ધૂળ કચરાથી માનવીની આંખો ભરી દે છે : પણ આશાની ઇમારત તૂટી પડે ત્યારે માનવીની આંખમાં અંધારા ફરી વળે છે : એ જે ધરતી ઉપર ઊભો હોય તે પાયામાંથી છેક શેષનાગના માથા સુધી કંપવા લાગે છે ! રતનચંદની એવી દશા થઇ. દીકરાને 'સ્વેર'માં લાજુવા મોકલવા માટે એને પંહુલી વખત પસ્તાવો થયો.

‘આવું આ લાજુતર ! જે લાજુવાથી છોકરાઓ સગાંનું સગપણ ભૂલે, આપને ખોટા દિલાસા દઈ એનો છળ કરે, એ લાજુતર માનવીને ‘જટલીમન’ બનાવી શકે ખરું?...આ બધા અહીં જે જોયા એમનામાં જરા માણસાઈ પણ નાં દેખાણી...હા, એક હરિનો લાલ નેકળ્યો ખરો. પણ એ મ્યાત્મા ગાંધીનો પરતાપ. ખાદી પહેરનારા બીજા કરતાં સારા ખરા. આપ્તી તો બધા જોઇ લીધા. અગ્નિચા માનવી સાથે વાત કરવા જેટલો વિવેક સુદ્ધાં એમનામાં ન મળે !...વેવાઈ, વેવાંણને શું મોંદું બતાવીશ ! મનમાં તો ધાર્યું તું કે જગતને લઇને જઈશ અને એની સાથે વહુને સહેર બતાવવા નીકળીશ...આ તો માંડે નાક કપાવવા જેવું જ થયું ને ? હું એમની આગળ જૂઠું ફરીશ અને છોકરો બાપનું વેણ રાખતો નથી એવું એમને લાગશે...અચારાં હવેને આલલા જેવડું માંડું લાગશે અને એમના મનમાંની શંકા વધી પડશે એ જુદું !’

કોઇએ તકવારનો ઝટકો માર્યો હોત તો પણ રતનચંદને થઇ રહી હતી એટલી વેદના ન થાત, એવી એના નિરાશ મનની દશા થઇ ગઇ.

એને ચક્કર આવી ગયાં. જેમ તેમ કરી જાત સંભાળીને એ ડગલાં ભરતો હતો. છતાં એના હૈયા ઉપરનો ચિંતાનો બોજો એને આલવામાં અડચણ કરી રહ્યો હતો.

રેણીનું બંધ

‘હું એમને કહીશ શું?’ એ પ્રશ્ન એના માથામાં ધૂમરીઓ લઈ રહ્યો હતો. એનો જવાબ એને જડતો નહોતો.

માલતી અને મલ્લિકાએ આજે જગત સાથે સિનેમા જોવા જવાની ગોઠવણ કરી હતી. પરંતુ માલતીએ વીજળીને મળી એને પોતાની સાથે બાઈબલ સિનેમામાં લઈ જઈ જગતને ચમકાવી મૂકવાની જે યોજના ઘડી હતી તે તો એણે મલ્લિકાને સૂઝાં જણાવી નહોતી.

મલ્લિકાના દિલમાં જગત તરફ સુંવાળા બાવ જગ્યા હતા પરંતુ જગત માલતીનો મિત્ર હતો એટલે મલ્લિકા સાથે લટકતી સલામ પૂરતો જ નાતો રાખતો. મલ્લિકાના દિલને એ વાત ખટકતી હતી. તે માલતીને પોતાની હરીફ જ નહિ પણ જગતની મૈત્રી વચ્ચેની આડખીલી માનતી. એ જ માલતી, જનતા જ જગત સાથેની એની નિકટતા ધનિષ્ઠ અને એ પરિસ્થિતિ પોતાને સાફ ઊપગ્રિહ્યત કરી રહી હતી તે મલ્લિકાને સાનુકૂળ થઈ પડ્યું હતું. એમ કરવામાં માલતીની કોઈ યુક્તિ હતી કે કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીનીઓ જગત તરફની એની સદ્બાવ ભરી માનવૃત્તિને જે અર્થ બટાવતાં હતાં તેમાં કશું જ તથ્ય નહોતું એ જાણવા વિચારવાની તરફી મલ્લિકા લેવા માગતી નહોતી. તેમ માલતી સાથે જગતના સંપર્કમાં આવવાથી એમની મૈત્રીનો પ્રકાર તેમ પ્રમાણ પારખી કાઢવાની તક મળશે એવી કલ્પના પણ એણે કરી નહોતી.

એટલે સવારે એ જેઠ મળ્યાં અને માલતીએ જગતની પત્નીને આમંત્રિતી જ છપ્પીઘરમાં લઈ આવી જગતને ચમકાવી દેવાની પોતાની રચેલી પ્રયુક્તિની જ્યારે મલ્લિકાને વાત કરી ત્યારે તે તો હિંગમૂઠ જ બની ગઈ!

વિવિધ પ્રવાહો.

‘માલતી !’ એણે જરા ગંભીર યત્નીને કહ્યું : ‘એથી જગતને કેવું લાગશે ?’

‘મલ્લિકા,’ માલતી પણ ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને જ બોલી : ‘તો એની પરણેતર પત્નીને તેથી કેવું લાગશે ? એનો વિચાર પણ સાથે સાથે કેમ નથી કરતી ?’

‘આ તે જગતની મિત્ર છે કે શત્રુ !’ મલ્લિકા પોતાના મનને પૂછી રહી હતી.

‘આપણે જગતને ઓળખીએ છીએ, એ આપણો મિત્ર છે...’

‘તો તો મિત્ર તરીકે પણ આપણું એ કર્તવ્ય છે કે એને એની પત્ની મળી શકે એવી તક આપણે આપીએ...’

‘એના મનોભાવ જાણ્યા સિવાય ?’

‘એમાં જાણવાની શી જરૂર છે, મલ્લિકા ! એ બેઉ ક્ષમ સંબંધથી જોડાયેલાં છે : એમના લગ્ન પછી એ મળેલાં છે; છતાં જગત સાસુ-સસરાની હાજરીમાં પત્નીને મળવા જતાં શરમાય છે; એટલે એની લાજ શરમની મર્યાદા કાયમ રહે અને પતિ-પત્ની સાથે મળી-બેસી સિનેમા જોઈ શકે, એ તો સામા પક્ષનો મનવાંચ્યો મિત્રધર્મ આપણે તો અમ્મવવાનો છે...’

‘...એ ખ-ફૂ..., પણ તેથી જગતને...’

‘મલ્લિકા, જગત આપણો મિત્ર છે, એ વાત તું બૂલી જ નય છે.’

‘ના, બૂલી જતી નથી. એ મિત્ર છે માટે જ હું એની લાગણીઓનો વિચાર કરવાનું કહું છું.’

‘મલ્લિકા, એ મિત્ર છે; છતાં પુરુષ છે જ્યારે એની પત્ની સ્ત્રી છે. એ સ્ત્રી છે એટલા જ કારણે નહિ, પણ એ મિત્રપત્ની છે એ માટે આપણે બેઉની સંયુક્ત લાગણીઓનો વિચાર કરવો જોઈએ.’

રૂણાનુબંધ

‘એ અહીં છે, તને એ ખજાર ક્યાંથી મળી, તું એને મળી શી રીતે?’

‘એ બધું તને હું વિગતવાર કહીશ...’

‘એની પત્ની અહીં છે એ જગતે આપણને કહ્યું પણ નહિ!’

‘માટે મેં પણ એવું કરાવ્યું છે કે, એની પત્ની અહીં છે અને આપણને તે મળી છે, તેમ મારી સાથે એ સિનેમા જોવા આવવાની છે એ કશું આપણે પણ એને કહેવું નહિ. આપણે તો એ પરણેલો છે એની માહિતી જ ધરાવતાં નથી એ જ રીતે વર્તવાનું છે.’

‘આપણે એને પરણ્યા-કુંવારાનું કદી પૂછ્યું નથી...’

‘એટલે આપણે તટસ્થ છીએ...’

‘છતાં માલતી, મને એમ થાય છે કે કોઈની અંગત બાબતમાં ઉતરવું એ ઠીક નાહ. એથી જગત નારાજ થશે...’

‘આમાં નારાજ થવા જેવું છે જ શું? મલ્લિકા, તું આવડી બધી શંકાશીલ શા માટે બને છે? આમાં જગતને આપણે કોઈ ખરાબ કામમાં ફસાવતાં નથી કે ખાડામાં ઉતારતાં નથી. આ તો ઉલટું વિચોગી અને વિરહી દંપતીને ગમે એવું સખીકૃત્ય છે. દુખ્યંત અને શકુંતલા વચ્ચે મિલનની અનુકૂળતા કરનારી શકુંતલાની સખીઓ તરફ શું એમનામાંથી કોઈ નારાજ થયું હતું? પોતાની પત્નીને સન્દેશો પહોંચાડવા મેઘ તૈયાર થાય તે પહેલાં ગાંધર્વ-નગરીના યક્ષે તેનો આભાર માન્યો હતો, તો પછી આપણું કાર્ય તો એનાથી ચડિયાતું છે. તે ઉપરાંત એક બીજું પણ દૃષ્ટિગ્રસ્ત છે: જગતની પત્ની સ્ત્રી છે, આપણે પણ સ્ત્રીઓ છીએ. એ બિચારી ગામડાની હોય, નિરક્ષર હોય, ખૂબસૂરત ન હોય અથવા પહેલી વખત શહેરમાં આવવાને કારણે શરમાતી હોય; એ વિચાર કરીને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ તરીકે એને મદદ કરવી એ પણ આપણી ફરજ છે...’

વિવિધ પ્રવાહો

માલતી આ દલીલોના યજ્ઞાવી રહી હતી ત્યારે મદ્વિકા તે બધું સાંભળવાને બદલે એના હૃદયના ભાવ સમજવા મથતી મનમાં તે મનમાં વિચારી રહી હતી : ‘આ બધી નિષ્પાલસતાની ઢાંચ પાછળ જગતને નમાવવાનો, ડરાવવાનો, કબાલવાનો કે કોઈ અંગત, છૂપા, જૂના અપમાનનો બદલો લેવાની યુક્તિ તો કામ કરતી નથી ને ?...કે પછી માફ પાણી ગાળી લેવા માટેની આ કોઈ બાજુ એ બિચારી રહી છે ?’ છેલ્લા વિચારથી એ ધ્રુજી ગઈ : એણે જગતની તરફદારીનો વિચાર માંડી વાળી, જીભને ટેરવે આવીને એસી ગયેલી દલીલોને એ ગળા ગઈ !

‘...બોલ, મદ્વિકા, તારી શી સલાહ છે ?’ માલતીએ છેવટના નિર્ણયનો બોલો એની ઉપર મૂક્યો.

મદ્વિકાની શંકાને એથી બળ મળ્યું. ‘જરૂર, આ મારા મનને જ માપવા માગે છે.’ એટલે તેણે જરા વિચાર કરીને કહ્યું : ‘માલતી ! જગતને જેટલો તું ઓળખે તેટલો, હું ઓળખી શકું નહિ, એટલે તને જે કરવું વાજબી લાગે તે સાચું !’

નવા યુગની એ યુવતીઓ અત્યારે એક યુવાન માટેની સ્પર્ધામાં સામસામી થઈને ઊભી હતી. આવી છૂપી સ્પર્ધામાં ઉતરેલી સ્ત્રીઓ ત્રીજા માનવીને વાતનો વિષય બનાવી એકબીજાનાં અંતરતત્ત્વમાં છૂપાયેલો ભાવ શોધવા મથે છે. એ ત્રીજા માનવીને માટે એકસરખો અળખામણો અભિપ્રાય પડે એનો અર્થ વાત કરનાર પરસ્પરને મળતાં થાય એવો હોય છે. પરંતુ જગતની બાબતમાં માલતી અને મદ્વિકાના મનમાં રહેલા વિચારોનો એક જ પ્રકારનો પડઘો સંભળાયો નહિ.

એ સ્થિતિમાં તેઓ છૂટા પડ્યાં.

---

૧૫ મો ટા ધરની શે ઠાણી

પરંતુ દિવાળીએ બીજે દિવસે સવારથી શહેરમાં રહેતા પોતાના એક પિયરના સગાને ત્યાં વીજળીને મોકલી દેખે રતનચંદની અને માલતીની યોજનાએને ઊંચી વાળી દીધી.

વીજળીને પોતાની સાથે ફેરવી શકાયે નહિ અને જગત પોતાનું કહેવું માનીને નેમચંદના સુવાણ પૂછવા આવશે નહિ એ વિચારોની અથડામણમાં રતનચંદને નવી જ મંજવણ ઊભી થઈ હતી. છતાં આગલે દિવસે કહેલું એટલે ઇસ્પતાલમાં જઈ, વીજળીને ફેરવવા લાઈ જવાનું કહ્યા વિના ય આલે તેમ નહોતું.

એટલે ત્યાં ગયા પછી વીજળીના સગાને ત્યાં જવાના સમાચાર જાણવાથી રતનચંદ માનસિક દ્વિધામાંથી મુક્ત થયો. છતાં એણે પોતાનો વટ રાખવા માટે વેવાણને કહ્યું :

‘આજે જ તમે વીજળને બહાર મોકલી તે સાફ ના કર્યું’. અહીં આવી હતી ત્યારે મને થયું કે એને શહેરમાં જોવા જેવું બતાવી આવું...’

‘પણ એના મામાનો બહુ આગ્રહ હતો...’ નેમચંદે રતનચંદનું મન મનાવવા બચાવ રજૂ કર્યો.

‘એક દા’ડા પછી એમને ત્યાં મોકલાવી હોત તો ? મારે કાલે તો પાછા જવાનું છે...’

‘તે વેવાઈ, એટલું બધું તમને લાગતું હોય, તો તો મારી વીજળીને મારાથી તમારી હાથે ફેરવા નાં મોકલાય જ્યો, એને ફેરવવા

મોટા ઘરની શેઠાણી

લઈ જવી હોય તો તમારો દીકરો લઈ જાય. પણ હમણે તો આંણી માર્યા લમણો ચ વાળ્યા નથી. તમે હમને લઈને આવવાના હતા તે ચ લાયા હશે ને ? શેઠ, હું તો બળતી બોલું છું. મારી એકની એક છોડીનું ભગ...વાં...ન...જાણે શું થશે...?

દિવાળીની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રતનચંદ એ જોઈને ઢીલો થઈ ગયો, નહિ જમનારને ખેવડું આમંત્રણ કરવાનો દેખાવ કરતાં એની જ દશા છાંદરને ગળવાનો પ્રયાસ કરનારા સાપ જેવી થઈ પડી. નેમચંદ પણ ગંભીર બની ગયો. વાતાવરણ ગમગીન બની ગયું.

રતનચંદ કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

પણ નેમચંદે કહ્યું : ‘હવે જરા શાંત મા...’

‘શાંત તો હવે લાકડાંમાં થઈશ ત્યારે.’ દિવાળીએ સાદસાના છોડે આંખો લુછી, નાક સાફ કરતાં કહ્યું : ‘હું તો આંહી આવી છું ત્યારના આ સ્થેરના ચિનચાળા જોઈને જ છળી ઊડી છું. મારી વીજળીને કો’ક ગામડાના કાચબો કરી ખાતા છોકરા સાથે પચણાવી હોત તો સાફ પણ...’

‘હવે તું રહેવા દ-ઈ-શ !’ નેમચંદ બોલી ઊઠ્યો.

‘શા માટે ? હું મા છું. વીજળીને નવ મરિના પેટમાં વેંઢાળી અને તે પછી કેટકેટલાં દખ વેડીને ઉછેરીને આવડી મોટી કરી. એનું દખ જોઈ મને શું શું થતું હશે ?’

‘રતનચંદની દશા નિર્દોષ અપરાધી સમી થઈ પડી. આ બાબતમાં એનાથી એક અક્ષરે બોલી શકાય એવું જગતે રહેવા દીધું નહોતું, એ વાતની સભાન સમજ એની જીભને પકડી રહી હતી. છતાં મૌનનો અનર્થ થશે એમ માનીને ન છૂટકે એણે વેવાણુને આશાસન

રૂણાનુબંધ

આપવા કહ્યું : ‘ભગવાંન બધાંય હારાં વાનાં કરશે. તમે આમ શીદ ચિંતા કરો છો ?’

દિવાળીને હવે તક મળી ગઈ. એ ગર્જા બોલી : ‘વેવાઈ ! તમે જ બધું બગાડવા બેડા છો. અમારા નસીબે આ બધા હલાડા શું કાંમ હોય ? ‘એ’ જમાઈને મનાવવા આવા ત્યારે મોટરની હડફમાં આવી ગયા ને ?...શેડ, હજી તમારા કોકરને કલાવી પટાવીને ઘેર લઈ જાઓ, બાકી તો આ શયેરની ઉધાઉં માથે ફરનારીઓ વીજળીનું ઘર થવા નહિ દે !’

‘તું નાહકની શીદ રૂએ છે ને રતળે છે ?’ નેમચંદ દિવાળીને સમજાવવા લાગ્યો. ‘હવે તો ભગવાંને ધારી હશે તે થશે. મારે તો વીજળી દોકરીના પા’ડની છે...’

‘એ જો પેટે સમાણી તો પછી તપેલીએ નહિ સમાય ? પણ કાઈના નહિ ને મારી જ વીજળીના નસીબમાં આ બધું લખાયું...!’

કહેનાં કહેનાં દિવાળી રડી પડી.

આ બધું જોઈ રતનચંદને જગત ઉપર ખૂબ રીસ થઈ. ‘આ હોકરાનો તુચ્છકાર કરે કે શું કરે ?’ એવી ઘડલાંગ એના મનમાં થઈ રહી. એટલે છેવટે ત્યાંથી છૂટવા એ વેવાઈ-વેવાણને આશ્વાસન આપીને ગયો.

પણ વીજળી ન મળી એથી માલતી અરેખર નિરાશ થઈ. એણે દિવાળીને વીજળી વિશે પૂછ્યું ત્યારે શહેર અને ગામડાની શિક્ષિત અને નિરક્ષર સ્ત્રીઓની વચ્ચે પથરાઈ વળેલા અંતરનો અખાત અદશ્ય થઈ ગયો. એક સ્ત્રી અહીં બીજી સ્ત્રીને મળતી હતી : ગંગાને જમના મળે તેમ.

માલતી ને દિવાળીએ વીજળીના દુઃખની વાત કરવા માંડી ત્યારે એ બેઉ જુગજુગનાં ચિર પરિચિત હોય એવી પરિસ્થિતિ આપોઆપ નિર્માણ થઈ ગઈ.

માટા ઘરની શોકાળી

દિવાળીની અંદરનું માતૃત્વ બોલતું હતું : ‘આ ક્યેરમાં તો જાણે જવાન બાયડીઓ લાયડાઓની લૂંટ ચલાવતી હોય એવું દેખાય છે યુન ! ગૃહસ્થકુળની કન્યાઓ નાટકિયાની માફક ટાપટીપ કરીને સહુનું ધ્યાન ખેંચે છે. માલતી યુન ! એમાં બચારી મારી વીજળી જેવી પચણેલીઓ માટે દખ બેલાં થાય છે ને ! તમારાં જેવાં ને જેવાં અમારા જમણ જેવાઓ હાથે ભેખધી બાંધે, એ બધું મારી એકની એક લાડકવૈ દીકરીના સુખનો ભોગ લેવા જ ને ? યુન ! હમે તો ગામડાંનાં એટલે ગમાર ! પણ એટલું ભૂલશો નહિ કે એક અસ્તરી થૈને બીજી અસ્તરીના નેહાકા લે એ કદી સુખી થાય નહિ. આમાં તો અસ્તરીઓનો મરો ને લાયડાઓને લાલ ! નર તો ભસ્મર જેવા...’

દિવાળીની આંખોમાંથી આંસુ તો દદડતાં જ હતાં. તે જોઈ માલતીના દિલને ઘાણું જ લાગી આવ્યું. એણે તેને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું : ‘દિવાળીબહેન, તમારી વાત સોએ સો ટકા સાચી છે. એમાં અમારા જેવી શિક્ષિત યુવતીઓનો દોષ તેમ જવાબદારી બનને છે તે પણ હું કબૂલ કરું છું. આ હરીફાઈની સાકમારીમાં પુરુષ જીતે છે, બધી જ રીતે હાર તો સ્ત્રીની જ થાય છે, તમારી એ વાત પણ ખરી છે. અલગત જગત મારો સહાધ્યાયી અને મિત્ર છે, છતાં હું તમને ખાત્રી આપું છું કે અમારી દોસ્તી અણિશુદ્ધ નિખાલસ છે. એ પરણેલો છે એની તો મને એક દિવસ આકસ્મિક સંજોગમાં જ ખબર પડી. વીજળીબહેનના આપુછ એને ગળવા ગયેલા તે પરથી. ત્યારથી તો મેં નક્કી કર્યું હતું કે જગતને સાવચેત કરવો. એવામાં આકસ્મિક રીતે જ અહીં વીજળીબહેન સાથે મારો ભેટો થઈ ગયો. તે દિવસથી તો મેં નક્કી જ કર્યું છે કે એ બે વરવહુ વચ્ચે મેળ બંધાવી આપું તો જ હું ખરી અને માફ શિક્ષણ પણ ખરું...’

શુદ્ધાનુબંધ

‘જુન! ને એટલું કરી આપો તો તમારા જેવો ભગવાન નહિ. તમારી હું જનમેજનમની દાસી...’

‘...અરે, અરે! દિવાળીએ ને!’ માલતીએ દિવાળીના મેં પર હાથ દાખી એને આગળ ખોલતાં અટકાવી, ‘આવું શું ખોલતાં હશે? તમે તો મારાં બા જેવાં ...’

‘જુન, પરભવનાં પાપને લીધે જ ભગવાંન અસ્તરીનો અવતાર આલતો હશે...’

‘એવું કશું નહિ, દિવાળીએ ને! સ્ત્રી ને પુરુષ બધાં જ આખરે તો માનવી જ છે ને. માનવીમાત્ર સરખાં, નહિ કોઈ જીવું ને નહિ કોઈ નીચું. આપણે હાથે કરીને આપણી કિંમત બટારીએ એ આપણી ખૂલ. સ્ત્રીઓ ન હોત તો પછી દુનિયામાં પુરુષો ક્યાંથી હોત...’

‘પણ જુન! લાયકાની જાતને કંઈ દખ છે? દખ માતર અસ્તરીને છે. આ મારી વીજળીના જીવને કેટલી વેદનાએ કારી રહી છે, પણ છે જમઘને એમાંનું કશું મેં? કેમ કે એ રહી લાયકાની જાત્ય!’

‘પુરુષોની એવી આપજીવ સરખાવવારીના દિવસો હવે આથમી ગયા છે. દિવાળીએ ને, સ્ત્રીઓ મોટા માને ત્યાં સુધી જ પુરુષ અક્કલ થઈને રહે છે: આપણે એને જે દિવસે નાથ, માલિક, પૂજ્ય માનવાનું બંધ જરીશું તે દિવસથી જ પુરુષનું સ્થાન ધૂળમાં ગમડી પડવાનું છે. વાત ખરી છે કે હજી સંક્રાંતિકાળ છે, અને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પણ પોતાને સમજી શકતી ન હોવાથી, પુરુષોના મોહમાં અંજાય છે. બાકી પુરુષ એટલે સ્ત્રીના હાથમાં તો માટીનો લોદો! એને આપણે જેવો ઘાટ આપવા ઇચ્છીએ તેવો આપી શકીએ. સ્ત્રી અને પુરુષની તુલનાત્મક સરખામણીમાં પુરુષ અડવડિયાં ખાતું વ્યાકુળ ચિત્તનું, જેને સારું કંઈ આશા ન રાખી શકાય એવું પ્રાણી જ છે...’ માલતી જાનમાં આવીને ખોલતી હતી.

માટા ઘરની ઘોઘાણી

‘માલતી યુન ! તમારી વાતોમાં મને કંઈ હમજબ પડતી નથી. પણ એટલું લાગે છે કે તમે આંહીની નવતર અવચળાઓમાં જુદાં પડો છો. મારે તો જો એક મારી વીજળીના સંસાર મુધરે, ને જગતકુમાર એને હસીને બોલાવે એટલે બીજું કશું યે નાં હમજબ તો થે કંઈ નહિ. તમે એટલું કરી આપો !’ એમ કહેતામાં દિવાળીએ માલતીના પગ પકડી, એની ઉપર પોતાનું માથું મૂક્યું.

માલતીએ ઝટઝટ એના મસ્તકને પોતાના બેઉ હાથોમાં ઝીલી લીધું. ‘દિવાળીબહેન ! તમે આમ ન કરો.’

‘યુન, કયું’ થતું નથી. મારા કાળજમાં શું થાય છે જો હું તમને પ્રેમ કરીને બતાવું !’ દિવાળીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘દિવાળીબહેન,’ માલતીએ સગી બહેન જેવી મમતાથી કહ્યું : ‘તમે આમ હિમત હારશો નહિ. તમે આમ કરશો તો પછી વીજળીબહેનનું શું થશે ? બાકી, હું ગારાથી થામ તેટલું કરીશ, એ બાબતમાં તમે ખાતરી રાખજો. હું તમારા જમાઇની મિત્ર છું-તમને મારી ઉપર કંઈ શંકા આવતી નથી ને ?...’

‘એ શું બોલ્યાં યુન ! તમે સાક્ષાત જાગવતી જેવાં છો...’

‘એવું કશું નહિ. હું પણ લોહી, માંસ અને લાગણીઓવાળું માનવી જ છું. હું જગતને ચાહું છું, પણ એક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે. આટલા દિવસ મને ય ખબર નહોતી કે એ પરણેલો છે. દિવાળીબહેન, પુરુષ સ્ત્રીના નિર્મળ પ્રેમને ય પોતાના ત્રાજવે તોળતો હોય છે, પણ મારા તરફ તો તમે જરાયે ડર ન રાખશો. હું જગતને હાથે વીજળીને અન્યાય થવા નહિ દઉં : જો એ માફ માનશે તો...’

‘તમારે નાં માંને ?’ પ્રમ તો બને જ નહિ ને. તમારી વાતો સાંભળીને હું અસ્તરી બત છું તો યે મને તમારી તરફ પ્રેમ થાય છે,

શ્રીકૃષ્ણ

તો એ તો ભાવડાની જાત છે. તમારી આગળ એમનાથી ના પાડી જ નહિ શકાય...'

આ સ્ત્રી તે પ્રશંસા કરે છે કે બદનકશી ? એ જ માલતી સમજી ન શકી. છતાં એના દુઃખ તરફ માલતીને સમભાવ પ્રકટ્યો હતો. એટલે એણે પોતાની ટીકા થતી હોય તો તેનો પણ વિચાર કર્યા વિના કહ્યું : 'તમે એક વાત કરજો : જરા વીજળી બહેનને બાણાવવાનું અને શહેરમાં શોભે એવાં કપડાં લેતાં પહેરવાનું...'

'તમે કહેશો તે કરવા હું તૈયાર છું બુન !'

'તો પછી મારાથી બનતું તમામ હું કરી છૂટીશ.'

માલતી એમ આશ્વાસન આપીને ગઈ ત્યારે દિવાળીનું દિલ હળવું થયું.

એણે એ બધી વાત નેમચંદને કહી સંભળાવી ત્યારે નેમચંદ પહેલાં તો વિચારમાં ડૂબી ગયો, પછી ધીરે રહીને એણે કહ્યું :

'વીજળીની આ ! આ એમ કરીને આપણને ફસાવવા તો નહિ આવી હોય ? પારકાં સાથે આવું ચપચપ બોલનારી, કુંવારી રમડતી, અંગ્રેજી ભણેલીઓનો મારા દિલમાં વિસવાસ બેસતો નથી. પેલીની છાપામાં છપાણી હતી એ વાતો તો યાદ છે ને ? એ પણ ભણેલી જ હતી ને ? ભણેલી બાપડીનો મને વિસવાસ નથી બેસતો !'

એ વાત સાંભળીને થાળે પડેલું દિવાળીનું ચિત્ત વળી હાલણ ડાલણ થઈ રહ્યું. પતિની વાત એને માનવા જેવી લાગી. 'શ્વેરનાં લોક ઠગણાં હોય, આજકાલની ભણેલીઓ તો વળી ઠગવણમાં પાવરધી હોય, કામરુદેશની બાપડીઓ મનના માનીના ભાવડાને પોપટ બનાવીને પાંજરામાં પૂરી રાખે, કે ભમરો કરી અંબોડામાં સંતાડી

મોટા બરની દોઢાણી

દે, એવી વાતો કાંઈ અમસ્તી નહિ થતી હોય. હાર થયું કે મેં વીજળીને મોકલી દીધી, નહિ તો મને ભોળવી પટાવીને એને એ લઈ જાત ને કુંજુ જાણે શું ને કરી નાંખત!'

એવા વિચારતરંગે ચડેલી દિવાળીની આંખો આગળની દુનિયા અંધારોથી બની ગઈ.

માલતી સાથે થયેલી ગોઠવણ પ્રમાણે જગત સર મદનલાલના બંગલે ગયો ત્યારે માલતી પ્રતિપતાલમાં ગઈ હતી, સર મદનલાલ મિલ હક્તાળને લીધે વ્યગ્ર બની ગયા હતા અને એ મિલમાલિકાની સમાર્પા ગયા હતા. જગતે એક બે નોકરને પૂછ્યું, પણ 'બહેન બહાર ગયાં છે, ક્યારે આવવાનાં છે એ કહી ગયાં નથી' એવો જવાબ મળ્યો.

અંદરથી લેડી પ્રમોદાએ જગતનો અવાજ સાંભળ્યો એટલે નોકરને કહી એને પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો. જગત એમને દીઠે ઝાળખતો હતો : એક બે વખત દૂરથી 'જય જય' કર્યા હતા, પરંતુ વિશેષ પરિચય નહોતો, એટલે એ કંઈક સંકોચ સાથે અંદરના ખંડમાં ગયો.

લેડી પ્રમોદા સર મદનલાલનાં ત્રીજવારનાં ગૃહિણી હતાં. પતિ-પત્ની વચ્ચે, વય અને ઊર્મિઓનું ધણું અંતર હતું. પતિ વેપાર-ઉદ્યોગનાં કામોમાં ધણું રોકાયેલા રહેતા. પ્રમોદાના યુવાન ઊર્મિલ હૈયાને તેથી પારાવાર અસંતોષ રહેતો, એની ઝાળથી એ બળતીઝળતી સીઝાઈ મરતી. એણે જગતને માલતી સાથે ધણી વખત જોયો હતો.

'આવો ને' જગતને જોતાં જ પ્રમોદાએ સ્મિત વદને કહ્યું. 'એસો...'

‘હું માલતી બહેનને મળવા આવ્યો હતો. જગતે સંકોચ સાથે બેસતાં બેસતાં કહ્યું.’

‘એપોઈન્ટમેન્ટ હશે!’ પ્રમોદાએ પૂછ્યું. એ શબ્દો માલતી વખતે એ મોટા ધરતી જુવાન શેઠાણીની આંખોમાં એવી વીજળી ચમકી ગઈ કે જગતને એ બેઠને શરમ આવી. એણે આંખો નીચી ઢાળી દીધી.

‘બેસો, માલતી આવશે...તમને વાંધો તો નથી ને?’

‘હા-ના...’

‘શું પીશો?’

‘હા કંઈ જ નહિ.’

પ્રમોદાનો ઓરડો વિપુલ સામગ્રીઓથી હજકાતો હતો. પરંતુ જમત એ જોવા આંખ ઊંચી કરી શકતો નહોતો.

‘કેમ, માલતી નથી, એટલે...’ વાત કરતાં કરતાં પ્રમોદા જગતની પાસે આવી, બાજુની ખુરશી ઉપર બેઠાં.

‘જગતકુમાર, હું આમ તો એની બા કહેવાઉં છું, પણ કંઈ ખાસ બુદ્ધી નથી, કેમ ખરું કે નહિ?’ એણે મર્માળુ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

જગત બોલી ન શક્યો. આવી સ્થિતિમાં એ કદી મૂકાયો ન હતો. ‘આને શું થયું છે? એ મારી કસોટી કરે છે કે શું?’ એના મનમાં ગડમથલ ચાલી રહી.

‘કેમ, માલતી સાથે તો ઘણી બધી વાતો કરે છે, મારાથી શરમાયો છે? જગતકુમાર! મને માલતી જેવી જ ગણજો...’ બેઠરહારીથી એનો પગ જગતના પગને સ્પર્શી ગયો.

મોટા ઘરની શેઠાણી

‘...હું ત્યારે જાઉં, મારે ખાસ કામ તો નહોતું...’ એ અકળાઇને બોલો થયો.

‘જગત...એસો...’ પ્રમોદાએ જગતનો હાથ પકડીને એને એસાડવા માટે ખેંચ્યો.

જગતની વ્યાકુળતા વધી પડી. પ્રમોદાએ હજી એનો હાથ પકડી જ રાખ્યો હતો.

‘મારે ધણી દિવસથી તમને એક વાત પૂછવી હતી...’ પ્રમોદા એને રોકવાનું નિમિત્ત શોધવા માંડ જ બોલી.

‘મને ?’

‘હા, તમને !’

‘આપણી વચ્ચે પરિચય...’

‘...નથી. બરાબર. પણ મારો તમારી સાથે પરિચય છે. જગતકુમાર, તમને જોયા ત્યારથી જ, મને તમારી સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા હતી...’

‘હું ફરીથી કોઈ વખત આવું તો, માલતી બહેનની સાથે...’

‘ના, એની હાજરીમાં પૂછાય એવી વાત નથી. પ્રમોદા એક બે વિપલ જગતને નિહાળી રહી : એનું હૈયું જોરથી ધબકતું હતું, એની આંખોમાં અકથ્ય ભાવો ધનધની રહ્યા હતા. એ અવાક બની ગઈ હતી.

ફરી પાછી એ જ બોલી : ‘જગત, તમે માલતીને ચાહો છો ?’

જગત અકળાયો. શું કરવું એ તેને સૂઝતું નહોતું.

‘ભલે,’ પ્રમોદાએ જ કહ્યું : ‘જગત, ભલે તમે એને ચાહો, હું તમને ચાહું છું. જુઓ, જુઓ, આ હૈયામાં સળગતી વેદનાઓ...’

ફેણાનું ખંધ

એણે જગતનો હાથ ખેંચી પોતાના હૈયા ઉપર દબાવ્યો...જગત બોલો થઈ ગયો, પરંતુ પ્રમોદાની પકડમાં એટલું બળ આવીને એસી ગયું હતું કે એ બોલો થતાં લથડી પડ્યો...પોતાના શરીર પર એને ઝીલતાં પ્રમોદાના હોઠ જગતના હોઠ સાથે ચંપાઈ ગયા...

‘જગત, આ લાખખો રૂપિયાની સમૃદ્ધિની વિપુલતા વચ્ચે પણ મારા દિલના ભાવ બૂખ-તરસથી સળગી રહ્યા છે...હું તમારી મિત્ર બનવા માચું છું, માલતી અને હું એકી...’

‘માલતી ! માલતી છે કે ?’ મલ્લિકાનો અવાજ અને એનાં પગલાંનો પડઘો નજીક આવતો સંભળાયો, એટલે નિરાશ થયેલી, ચમકેલી પ્રમોદાએ જગતનું કાંડું છોડી દીધું. એ સ્વસ્થ થાય એટલામાં મલ્લિકા ઓરડાના બારણા સુધી આવી પહોંચી હતી.

‘ઓ-હ...હો ! જ-ગ-ત ! તું...અહીં !’

આશ્ચર્યથી મલ્લિકાએ પૂછ્યું.

જગતમાં બોલવા જેટલું સામર્થ્ય નહોતું.

‘માલતી નહોતી એટલે મેં એમને અહીં બેસવાનું કહ્યું...’ પ્રમોદાએ ઉતાવળે જવાબ વાળ્યો.

‘સારું.’ મલ્લિકાએ પ્રમોદાના હાવભાવ નોંધી લીધા હતા. સ્ત્રીની આંખોની અને હૈયાની ભાષા સ્ત્રી વધુ સારી રીતે વાંચી શકે છે. એણે તટસ્થ ભાવનો દેખાવ ચાલુ રાખીને કહ્યું: ‘જગત, માલતી બારેબાર આપણને મળશે; ચાલ, પછી મોડું થશે !’

મોતના પંખમાંથી છૂટ્યા જેટલો જગતને સંતોષ થયો.

મલ્લિકા અને જગત ગયાં ત્યારે એટલી પડેલી પ્રમોદા પલંગમાં પડીને ધૂસ્કે ને ધૂસ્કે રોવા લાગી.

સર મદનલાલના અંગલેથી જગત મલિક સાથે નીકળ્યો, ત્યારે બની ગયેલી ઘટના વિષે એના દિલમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. મલિક એ નાટકનું આખરી દૃશ્ય જરૂર જોઈ ગઈ હશે એવું એ આત્રીપૂર્વક માનતા હતા, એટલે થોડેક સુધી મલિકની સાથે ચાલ્યા પછી એણે કહ્યું: ‘મલિક! હું હોસ્ટેલમાં જઈશ...’

‘કેમ વારુ,...’ મલિકએ સાશ્વત પૂછ્યું.

‘મારી તબિયત ખરાબર નથી.’

‘જગત, તબિયત ક્યારથી ખરાબી? લેડી પ્રમોશન ખંડમાં હું આવી ત્યારથી?’

‘મલિક, મસ્કરીનો એ વિષય નથી. અત્યારે મારા મનની સ્થિતિ...’

‘મારી ઓચિત્તી હાજરી, તમારી ડાઇ યોજનામાં વિઘ્નરૂપ તો બની નથી ને?’ મલિક એમ કહેતાં જરા હસી ગઈ.

‘મલિક! એ વાત ડાઇક દિવસ કરીશ, આજે મારી મનોદશા સ્વસ્થ નથી...’

‘પણ માલતી સાથે સિનેમા જોવા જવાની ગોઠવણનું શું? માલતીને ખોટું નહિ લાગે?’

‘ડાઇને કેવું લાગશે, એનો વિચાર કરું કે મારી દશાનો! મલિક, મલિક!...’ એ બાકીના શબ્દો ગળી ગયો, પરંતુ એની કાકીઓમાં હેયાના જે ભાવ ડોકિયાં કરી રહ્યા હતા, તે જોઈ મલિકના દિલમાં અનુકંપા જાગી ગઈ.

રણાનુબંધ

‘જગત, આ દશામાં હું તને એકલો જવા નહિ દઉં.’ એણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. ‘તારી મરજી ન હોય તો આપણે સિનેમા જોવા નહિ જઈએ, જોઈએ તો ચાલ આપણે રેલની પેલી તરફ દૂર સુધી ફરી આવીએ. એથી તારા મનને શાંતિ વળશે.’

‘પછી માલતી તને શું કહેશે?’

‘જગત, માલતીની મને પરવા નથી: એ મારી ઓછી જ પરવા કરે છે! માલતીની પરવા તો તું કરે છે, છતાં એ તો તને ય બનાવે છે...’

‘હોય એ તો, જેનો જેવો સ્વભાવ!’

‘એ તો તારે અને એને જોવાનું છે, પણ અત્યારે એ તારી સામે એવી જાળ બિછાવી રહી છે...જવા દે એ વાત! તારે નવી તો મારે શા માટે એની ચિંતા કરવી જોઈએ?’

‘મલ્લિકા! મારે કશું જ સાંભળવું નથી. હું એકલો ફરવા જઈશ કે હોસ્ટેલમાં. તું તારે સિનેમામાં જા. માલતીને કહેજે કે મારી તબિયત સારી નથી...’

‘તને મારી કંપની પસંદ ન હોય કે કંટાળો આવતો હોય તો એમ કહે ને! સર મદનલાલ ઘેર નથી અને માલતી સિનેમામાં જવાની છે, એટલે પ્રમોદાબહેનને ઘણા કલાક એકલવાયાં રહેવું પડશે. એમની દયા ખાઈને તારે એમને કંપની આપવી હોય તો ભલે જા! જગત, આવાં બહાનાં કાઢવાની કંઈ જરૂર નથી.’ મલ્લિકાએ મીઠા રાષભર્યાં છણકા કર્યા અને સાથે સાથે બીજી તરફ ચાલી જવાનો અભિનય પણ કર્યો.

‘મલ્લિકા! તને એમ લાગતું હોય તો ચાલ હું તારી સાથે ફરવા આવું છું. તારા મનમાં મારા સંબંધમાં જેરસમજ ઉભી થાય તે દીક નહિ.’

વિચાર ચક્ર

‘જગત, મારે સાર તારે એટલી કાળજી કરવાની જરૂર નથી. આપણે કોલેજનાં મિત્રો હોઈશું, તથાપિ આપણી વચ્ચે એવી દોસ્તી નથી, કે...!’ મલ્લિકા આગળ ખોલી નહિ, છતાં એકાએક અટકી પડેલી એની વાચાએ ઘણું ઘણું કહી નાખ્યું.

જગત અને મલ્લિકા દૂર દૂર એતરો વટાની આંખાવાડિયા તરફ નીકળી ગયાં.

‘હવે અહીં બેસીએ તો...’

‘થાક લાગ્યો મલ્લિકા!’

‘મારા શરીર કરતાં તારા મનને વિશેષ થાક લાગ્યો છે, જગત! અહીં બેસીને આપણે વાતો કરીશું તો એ થાક ઉતરશે...’

બેઠે બેઠાં. જમીન ઉપર પડેલા આંખાના પાંદડાને ઉંચકી મલ્લિકા રમાડવા લાગી. જગત એની તરફ જોઈ રહ્યો હતો; પરંતુ એના મનની આંખ સર મદનલાલના ક્ષયનખંડમાં ફરી રહી હતી. લેડી પ્રમોદા તરફનો એનો ગુસ્સો ધીરે ધીરે ઉતરતો હતો, એ પોતાના અને વીજળીના સંબંધ સાથે મદનલાલ અને પ્રમોદાના સંબંધની તુલના કરી રહ્યો હતો : એનું મન ખમડતું હતું, રસ ઐક્ય વિણ મન ઐક્ય નહિ એ વાત ખોટી નથી. પતિ-પત્ની વચ્ચે અસમાનતા ભલે તનની હો, મનની હો કે ધનની હો, કળેડું એટલે જ મનભેળને અભાવ...

‘જગત, આટલે સુધી મને લાગ્યો તે મૂળી બેસાડી રાખવા!’ જગતને વિચારોમાં દૂખી ગયેલો જોઈને મલ્લિકાએ પૂછ્યું.

‘ના...ના...!’ એકાએક વિચારતંદ્રામાંથી જાગેલા જગતે કહ્યું:

રૂઝીલુખંધ

‘ત્યારે વાત કરને!’

‘શું વાત કરે?’

‘તને ન સૂઝતું હોય તો હું તને કંઈક પૂછું.’

જગતને ડર લાગ્યો. અસ્વસ્થ મનવાળાને હમેશાં એકાંત ડરાવે છે. રખેને એ પ્રમોદાવાળી વાત કાઢે!’ એ વિચારે એના શરીરમાં ધૂમ્મરી આવી ગઈ. છતાં જવાબ ન આપવામાં તેથી થે વિશેષ લાય હતો. એણે મન મારીને કહ્યું :

‘પૂછને તારે જે પૂછવું હોય તે!’

એકાદ વિપલ મનમાં ગડમથલ કરીને મલ્લિકાએ પૂછ્યું :
‘જગત, તું પરણેલો છે?’

જગત વિચારમાં પડી ગયો. એ પ્રશ્ન નહોતો, ખંજરનો ધા હતો...

‘કહેતાં શરમાય છે?’

‘તું શું માને છે, મલ્લિકા?’

‘જગત, અહીં માનવાનો પ્રશ્ન નથી; નક્કર હકીકત છે. તારા સસરા, સાસુ, પત્ની અને પિતા સહુ અત્યારે અહીં જ છે ને...’

‘મલ્લિકા ! મલ્લિકા !’ જગતની આંખોમાં ગલરાટ ફરી વળ્યો.

‘જગત, એમાં કંઈ નહિ. તારે ગલરાવાની જરૂર નથી. અત્યારના સંક્રાન્તિકાળમાં એવું તો બનવાનું જ. શિક્ષિત યુવાનને નાની વયમાં ગામડાની અલણ છોકરી સાથે પરણાવ્યો હોય, એના મનની વ્યથાની હું કલ્પના કરી શકું છું : મને તારી તરફ સહાનુભૂતિ જ નહિ પણ સમલાવ છે. પણ માલતી કેવળ સ્ત્રીનો પક્ષ બઈ પુરુષની ટીકા કરે છે.’

વિચાર ચક્રે।

‘એ જાણે છે ?’

‘એણે જ બધું શોધી કાઢ્યું છે અને આજે એ તારાં મિત્રોને લખેને જ સિનેમામાં આવવાની હોવી જોઈએ એમ જ મને લાગે છે.’ એમ કહી મલ્લિકાએ જગતને બધી વાત કહી સંભળાવી. ‘તારા સસરા તને મળવા આવ્યા છે, એ વાત જાણીને જ એ મને તે દિવસે તારી રૂમ ઉપર ઘસડી લાવી હતી.’ ત્યાંથી શરૂ કરી, માલતી ઈરિપતાલમાં નેમચંદ-દિવાળી અને વીજળીને મળી આવી છે ત્યાં સુધીની વાત એણે કહી.

જગતે લેડી પ્રમોદાવાળા પ્રસંગનો ખરેખરો ખુલાસો મલ્લિકા પાસે કરી નાખ્યો. પોતાની પત્નીની વાત કરતાં કરતાં એ રડી ગયો. ‘મલ્લિકા ! આવી અભણ, ગ્રામીણ, જડ સ્ત્રી સાથે મારે આખી જિંદગી શા રીતે વ્યતીત કરવી ?’ આતુરભાવે એ મલ્લિકા સામે જોઈ રહ્યો. ત્યારે એની અટકેલી વાણીમાં અને મલ્લિકા સામે સ્થિર બનેલી દૃષ્ટિમાં એના અંતઃકરણની તરવીર છપાઈ ગઈ હતી.

‘જગત, માલતી તરફ તને મમતા છે...’

‘મલ્લિકા ! જ્યારે દિલની ઓખવટ કરવા જ બેઠો છું ત્યારે વાત શા માટે છૂપાવું ? હું એને ચાહું છું...’

‘પણ એ ?’

‘એ મને ચાહતી નથી ?’

‘તે તો તું જાણે...’

‘તો તો મારે માટે મરણ જ બહેતર...’

‘જગત ! આટલો લાગણીવિવશ શા માટે બને છે...’

‘કેમ કે મારે સારું મરણ જીવન જેટલું કઠોર નહિ હોય એમ મને લાગે છે.’

રેણાનુબંધ

મહિલકાએ એની દયા ખાતાં કહ્યું : ‘જગત ! પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં જીવન, તેનાં આદર્શ અને સાધના વચ્ચે મેળ નથી હોતો. પ્રકૃતિનું એ વિધાન છે. તું માલતીને હજી ઓળખી શક્યો નથી.’

‘મહિલકા !’

‘જગત, હું માલતીની નિંદા કરવા માટે કશું કહેતી નથી. મને તારી તરફ સમભાવ છે...’

‘હું પરણેલો છું એ જાણ્યા પછી પણ ?’

‘હા, કેમ કે એમાં તારો દોષ નથી. માનવી સંજોગનો શિકાર બને છે...એવા માનવીનો તુચ્છકાર નહિ પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જગત, હું તારો...’ જગતના બે હાથ પકડી એ રમાડવા લાગી. આતુરભાવે એ જગતની આંખોમાં પોતાની આંખો પરાવી રહી.

‘મહિલકા !’ ખેલાન જેવા જગતે એને પોતાની તરફ ખેંચી, અવશ્ય પૂતળી સમી એ ખેંચાણી, જગત એના વદન તરફ નીચો નમ્યો,...સ્ત્રી સહવાસની માદકતાથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું.

સ્થિતિજને ઓટલે ખેસીને શ્વાસ લેતાં આથમતા સૂર્યનાં કિરણો એ દશ્ય જેવા નિમિષ થોભી ગયાં. જગત મનની અધૂરી આશાઓ વ્યાજ સાથે વસૂલ કરતો હતો : પ્રણયોન્મુખ મહિલકા, જગત તરફના સમભાવને લીધે શ્રીમંત લિલ્લુકને દયાથી દાન આપે એવા ભાવનો આત્મસંતોષ અનુભવી રહી હતી. એ સંતોષની ચમક એની કીકીઓમાં ચમકવા લાગી : એ પ્રકુલ હસી : ‘જગત !’ મહિલકાના એ શબ્દમાં જોર મીઠાશ હતી. પોતાના જીવનમાં કંઈક અતિ મહત્વનું સુખદાયી, ધેલછાભર્યું કશુંક બની ગયાનું ભાન એના રોમેરોમમાં અજબ ચેતના રેલાવી રહ્યું હતું. પ્રણયમાધુરીનો અસીમ આનંદ એકાંતમાં ખેંઠેલાં, જગતથી અતિ દૂર દૂર આવી ચડેલાં જુવાન

વિચાર ચક્ર

હૈયાને કમ્પાવી રહ્યો હતો. સન્ધ્યા સાથે આવતી પ્રજ્વલહરીસમાં પંખીઓનાં ટોળાં પોતપોતાના માળાઓ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં : પવન ગાતો હતો : વૃક્ષપત્રો તાલ દઈ રહ્યાં હતાં : જગતના ચિત્તને એ વાતાવરણ પ્રકૃત્ત્વ બનાવી રહ્યું હતું.

‘મસ્લિકા !’ એ ધારે, અતિ ધીમે બોલતો હતો : ‘Love, Langh and Live-પ્રેમ, હાસ્ય, શ્રવન...’

‘જગત, એ કાયમ ટકતાં હોત તો ?’

‘મસ્લિકા, તને શંકા છે ?’

‘આપણો સમાજ...’ સમાજના સ્મરણ સાથે મસ્લિકાને વાસ્તવતાનો ખ્યાલ આવ્યો. ‘જગત, હવે ચાલીશું ? ધાણું મોઢું થયું...’ એણે કહ્યું.

‘તારી ઇચ્છા હોય તો : બાકી મને તો મસ્લિકા, આ જે ક્ષણમાં ભોગવ્યું; અનુભવ્યું, એ વાતાવરણમાંથી નીકળવું ગમતું નથી.’

માલતીએ ઇરિષ્તાલમાં વીજળીને ન જોઈ પરંતુ દિવાળી સાથે પૂરતી વાતો કરી, નવા નિર્ણય સાથે સિનેમામાં પગ મૂક્યો, ત્યારે મસ્લિકાને કે જગતને ન જોવાથી એ સીધી બંગલે ચાલી ગઈ.

લેડી પ્રમોદાએ કોઈ દિવસ નહિ એટલી મમતા તે દિવસે માલતી તરફ બતાવીને કહ્યું : ‘માલતી ! જગત તને શોધતો અહીં આવ્યો હતો. તેં મને કશું કહ્યું નહોતું, છતાં મેં એને બેસાડ્યો. એ તારી જ રાહ જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ મસ્લિકા આવીને એને સાથે લઈ ગઈ.’

‘મારે એનું કંઈ કામ નહોતું.’ કંટાળેલી માલતીને એકાંત જોઈતું હતું. એ પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ.

રૂણાનુબંધ

‘ પ્રમોદા એની પાછળ પાછળ ગઈ. ‘ માલતી, તું આજે કંટાળી છે...’

‘ ના.’ કપડાં પણ બદલ્યા સિવાય એ પલંગમાં પડી.

પ્રમોદા એની પાસે જઈને બેઠી. એના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એણે કહ્યું : ‘ માલતી, તું મારી સાથે કદી મન ખોલીને વાત કેમ કરતી નથી?...હું પણ નાનકડો જેવડી છું : આપણે બેઉ મિત્રો બની શકીએ...’

‘ મને અત્યારે સૂઈ રહેવા દો...આ જગતમાં કાંઈ સુખી નથી...’ એ બડબડી.

‘ જગત સારું છોકરું છે, નહિ...’ પ્રમોદાએ સંદર્ભની સમજ વિના મનની વાત બહાર કાઢી નાખી.

‘ હું એની વાત કરતી નથી.’

‘ તારે ને એને કંઈ વાંધો પડ્યો છે ?’ પ્રમોદાએ એના ડિલે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું. ‘ માલતી ! તારા મનની વાત મને કહીશ તો હું તને જરૂર મદદ કરીશ. મારો સંકોચ ના રાખતી. માફ માને તો મસ્તિસ્કકાથી ચેતતી રહેજે. એ તારા જગતને...’

‘ મારો જગત ! બહેન, તમે આ...’

‘ મારી બૂલ હોય તો માફ કરજે, બાકી માલતી, હું તો એમ માનતી હતી કે, તારે ને જગતને...હું પણ સ્ત્રી છું હોં.’ એણે છેલ્લા શબ્દો સાથે આખોનો આઘો કર્યો.

‘ આજ તમને શું થયું છે ?’

‘ તારી તળિયત આજે સારી ન હોય તો બીજે કાંઈ વખતે નિરાંતે વાતો કરીશું. તું મને તારી નવી બા નહિ પણ બહેનપણી

વિચાર મંદિર

માનજે. મેં તો એ છોકરાને આજે જ જોયો, છતાં મને તો એ ઘણો સારો લાગ્યો...'

‘તને એ ગમી ગયો?’

‘હા, જરૂર. માલતી, પણ તને માહું તો નથી લાગ્યું ને?’ પ્રમોદા એ શબ્દો બોલતી હતી ત્યારે માલતી એની સામે ધારીને જોઈ રહી હતી. પોતે જે બોલી ગઈ એને માટે એને પરતાવો થતો હતો. ‘આ પ્રમોદા!’ એ મન સાથે બબડી, હોઠ ચાવતાં ચાવતાં એ ફરીથી મનમાં બબડી: ‘આપુએ આવડી ઉમ્મરે એનો ભવ બગાડ્યો: એ જેતાં બદલામાં એ આપુના બાકીના જીવનને બગાડે તેમાં કોનો વાંક?’

‘મને હમણાં પડી રહેલા દે.’ માલતીએ કંટાળીને કહ્યું. પ્રમોદા ચાલી ગઈ. જતાં જતાં એ મનમાં જ હસી: ‘પ્રેમનો જ રોગ...મલ્લિકા પેલાને લઈ ગઈ ને...!’

એકલી પડેલી માલતી વિચાર વમળમાં અટવાવા લાગી: ‘જગત અને પ્રમોદા...જગત અને મલ્લિકા...જગત અને માલતી... ન જોઈએ એવાં પરસ્પરનાં ખેંચાણ...એ જગત વીજળીનો તુચ્છકાર કરે!...જગતની ઘટમાળ જ પાપચક્રના વર્તુળમાં ફરતી હશે? મલ્લિકા કહે છે એમાં જગતનો કંઈ દોષ નથી: એક રીતે એ ખરૂં માનીએ, તો પણ આમાં વીજળીનો શું દોષ છે? આ બધી ખેંચ-તાણમાં એના સુખનો, એના જીવનનો ભોગ શા માટે લેવાવો જોઈએ?...એ નહિ જ અને, કેમ કે એ નર્મો અન્યાય છે. હું એ અન્યાય અટકાવીશ. મલ્લિકા શિક્ષિત હોવા છતાં એ અન્યાયને ઉત્તેજન આપે છે. આજે જ પ્રમોદાનું મન પરબાયું. પરંતુ એને માટે તો અસમાન લક્ષ્મીની પરસ્થિતિ એ કારણરૂપ છે, મલ્લિકાએ શા માટે અલગ છતાં એક પરણેલી સ્ત્રીના માર્ગમાં આવવું જોઈએ?’

રૂઢિપદો

એજ વખતે જગત પથારીમાં પડે પડે વિચારી રહ્યો હતો :
 ' માલતી, વીજળીનો પક્ષ સધને મારા અને એના સુખની વચ્ચે શા
 માટે ઊભી રહેતી હશે?...મલ્લિકા જેટલું સમજે છે એટલું એ
 સમજતી કેમ નહિ હોય?...વીજળી ! એને હું કંઈ રીતે અપનાવી
 શકું ? એની ખાતર હું માંડે જીવન વેડી નાખું ? એથી શો લાભ ?
 જે જીવનની ખરાબી કરતાં એકની ખરાબી થવા દેવી, એ પચાસ
 ટકાને તો અળતામાંથી અચાવી લેવા જેવું ખરું કે નહિ?...માલતીને
 પોતાના જ ઘરમાં સીઝાઈ મરતા એક આત્માની ખબર નથી; એને
 ઉગારી લેતી હોય તો?...પ્રમોદ દુઃખી થાય છે તે સર મદનલાલના
 વાંકે. શા માટે માલતી એનો પક્ષ લઈ પિતાનો વિરોધ નથી
 કરતી?...પ્રમોદ જુવાન છે; રૂપવતી છે; એની દોસ્તીથી ઘણા ઘણા
 લાભ થાય. ધન, યૌવન, સૌન્દર્ય...સર મદન પણ દયાયલા રહે...
 નહિ, નહિ, એ પાપ છે, બ્યભિચાર છે, એનો વિચાર પણ ખરાબ...'

' માલતી જાણે તો મારા સંબંધમાં કેવા વિચાર કરે?...જગત
 એનો જૂનો મિત્ર...એને કહ્યા વિના રહેશે ખરો?...જેયો ને
 જગતને ! પુરુષ એટલે જ વિહ્વળતા...એકાંત, યૌવન, સ્ત્રી જોઈ
 એટલે...મારી પાસે જે આટલો વેવલો બની ગયો એને માલતી
 અસ્પૃશ્ય રાખી શકે?...બધીએ એની કંડાશ...જગત પ્રમોદનો
 મિત્ર હશે ? મેં એમને જે સ્થિતિમાં જોયાં તે તો...પ્રમોદ એની
 ઉપર પોતાની જાળ બિછાવતી હોય તો નવાઈ જેવું નથી. જગત
 એવી બાબતમાં જોડું ન જ બોલે...ઠાણુ જાણે પુરૂષનો વિશ્વાસ
 શો ? ' મલ્લિકાના મગજમાં આ પ્રકારનાં ફરી રહેલાં વિચાર ચક્રો
 નિદ્રાને મારી હાવવામાં વિજયી થયાં હતાં. ' પરિણીત સ્ત્રીઓ લગ્નને
 વ્યવસાય માની લઈ પુરૂષનું મન જીતવાનો પ્રયાસ કરતી નથી, એમ

વિચાર ચક્રો

છતાં કેટલાકો સ્ત્રી એને પરણી એ પુરુષનો ગુનો હોય એમ ગણી, પુરુષના જીવનને અરણ્ય બનાવી દેવાનું કહે છે...એ જ સમાજ પાછો શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો દોષ કાઢવાય તત્પર હોય છે...શિક્ષિત સ્ત્રી, શિક્ષિત પુરુષની પત્ની બનવાનું પસંદ કરે તે એના શિક્ષણનો દોષ ?-શું ત્યારે બહોલી સ્ત્રી જીવનસાથી તરીકે અભણ પુરુષનો સ્વીકાર અને સત્કાર કરે ? જૂનવાણી સમાજ માત્ર પત્નીનો પક્ષ લે છે : યુદ્ધિમાન સ્ત્રીનો નહિ. એને તો કેવળ એના શિક્ષણ અને યુદ્ધિને કારણે તે વખોડે છે ! એ જ સમાજ ભ્રમરવૃત્તિના પુરુષોનું નામ પણ લેતો નથી. એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ બેઉ પ્રેમી હોય, એમની પ્રેમચેષ્ટાને કાપ જોઈ જાય તો બન્ને સરખાં ભાગીદાર હોવા છતાં તે તો એક માત્ર સ્ત્રીનો જ વાંક કાઢવાનું ! એથી જ પુરુષો સ્ત્રીઓને રમકડાં માની એમના જીવન સાથે રમત રમે છે?...એક જગત માટે કેટલાં સ્ત્રીહૃદયોમાં આકર્ષણ જગ્યાં છે ? એ પુરુષ છે માટે ?...પુરુષ છે માટે એ મને દગો દેશે તો ?

એ રાત્રે સર મદનલાલની શ્રીમંતાઈના પ્રદર્શનસભી સુખાળવી શય્યામાં સૂતેલી પ્રમોદા એકલી એકલી સળગી રહી હતી : ‘જગત ફરીથી મને મળશે ખરે ?’ એનાં વિચાર ચક્રો એ એક જ આશાની ધરી પાછળ ગતિમાન થઈ રહ્યાં હતાં.

રતનચંદ જગત તરફ નારાજ થયા, છતાં 'હોય, હજી
 ઝોકડું છે, ભણીગણીને 'જટલીમેન' થશે એટલે આપોઆપ સુધસુધ
 ઠેકાણે આવશે.' એમ મન વાળીને કાશીપુર ગયા. જતાં જતાં એમણે
 વેવાઇ-વેવાણને પણ આશ્વાસન આપ્યું : 'જુઓ શેઠ, તમે જરાયે
 આકુળા ડિતાવળા નાં થશો, તેમ મનમાં દુઃખીયે નાં થશો. મારે
 જગત હજી બાળક છે : એ તો હુશિયાર એટલે ભણતરમાં આટલો
 આગળ વધી ગયો, બાકી મની ઉમ્મર શું?...ભણી રે'શે ને સા-રે
 ...જોહો મળશે એટલે આપોઆપ ફરીને હાંમ બેસશે ને તમારી
 દીકરીને સરગનું સુખ મળશે. માટે જરાયે હા હો કરશો નહિ. મારું
 માનો તો તમે વીજળીને અત્યારથી જ કાશીપુર મોકલો. એ ઘરમાં
 હશે તો અમનેય ફાવશે ને એ બહાને કા'ક દા'ડો જગતનેય
 હમજાવી પટાવીને ઘેર તેડાવી શકાશે. શેઠ, જવાનિયાં છે ને હજી !
 થોડા દા'ડા સાથે રે'શે એટલે એકબીજા વચ્ચે ઝાળખાણ થયા
 વિના નહિ રહે.'

દિવાળી તીખી હતી, પણ નેમચંદને ગળે રતનચંદની વાત
 ઉતરી હતી. વીજળી એ શહેરની યુવતીઓને જોષ ત્યારથી એને પણ
 એટલું સમજાઈ ગયું હતું કે : 'આંલી આવી આવી ભપકાદાર
 છોડીઓ જુએ એટલે આદમીનું ચિત્ત ચળી જાય. આ બંધીઓ ચ્યાં
 ને હું ચ્યાં !' એટલે એના દિલમાં પણ સસરાની દલીલ દસી
 ગઈ ગામ ગયા પછી દિવાળી જ્યારે જ્યારે ચિંતા કરે ત્યારે એ
 ગંભીર અને ઠાવટી બની માતાને આશ્વાસન આપે : 'આ, તું આંમ

પિતાના અભિલાષ

શીદ કરતી હૃદયશી ! મારા નસીબમાં સુખ લખાઈને આવી હૃદયશી તો, બહુ ઉતર્યા પછે ભગવાન હો હારાં વાનાં કરશે. તમે તો મારા સુખ માટે થાય એટલાં વાનાં કર્યાં છે. પછી જો મને દુઃખ પડે તો મારાં નસીબ ! આ, તું જ કે જે તેમ છઠ્ઠીના લેખ મિથ્યા થતા નથી : વિધાતાએ પાડેલો આંકડો ફરતો નથી, કે માનવી ગમે ઇમ કરે તો યે એ ફેરવી શકતો નથી.’

દિવાળીના દિવસના મર્મરવાને દીકરીનાં એ દર્દીલયાં વચ્ચેના સ્પર્શ કરી જતાં : એનું દિલ ત્યારે ડોલી ઊઠતું. પણ નસીબની દલીલ આગળ એની એક હજારને એક દલીલો ય પાછી પડી જતી. એને માલતીના શબ્દો યાદ આવી જતા. એને ખાતરી હતી કે જગતકુમારને એ છોડી જ સમજાવી શકશે. એટલે વીજળીની વાતથી એના હાઝેલા દિલ ઉપર મલમ ચોપડ્યા જેટલો આરામ થતો.

પરંતુ માલતી જગતને સમજાવીને વીજળી માટે એના દૈયામાં પ્રેમની ઊર્મિ ઉત્પન્ન કરી શકે એવી પરિસ્થિતિ રહી નહોતી.

રતનચંદ, નેમચંદ વગેરે પોતપોતાને ગામ ચાલી ગયાં તે પછી તુરત જ જગત એ શહેરની કોલેજ છોડી, બીજા શહેરની કોલેજમાં દાખલ થઈ ગયો હતો : એ માલતીને જ કારણે. જતા પહેલાં માલતી એને મળી હતી. એને એણે કપડો આપ્યો હતો અને વીજળી જેવી પરણેતર પત્નીને છેહ ન દેવા સમજાવ્યો હતો.

‘જગત, તારા જેવા ગુલાનો ઉપર તો દેશની અને સમાજની પરિસ્થિતિ પલટાવવાની સહુ ડાઘ આશા રાખી રહેલ છે : પરંતુ તું તો જાતે જ પરણેલી પત્નીને દગો દઈ, સ્ત્રીઓ ઉપર ગુજરી રહેલા સામાજિક અન્યાયોનાં મૂળ ઊંડાં ઉતારવા મથી રહ્યો છે. મારા જેવી તારા મિત્રોની નિખાલસ દોસ્તીને જુદી નજરે જોઈ, તું

દેશીભૂખ

તારા લમની વાત છૂપાવી, મિત્રોનો, સમાજનો અને તારો પોતાનો દ્રોહ કરી રહ્યો છે...'

એ શબ્દો જગતના હૈયામાં ભાલાની માફક ભોંકાઈ ગયા.

'માલતી, એ અભણ, ગામડિયણ છે...'

'છતાં તું ભણે છે, હવે શહેરી બન્યો છે, એને તારે યોગ્ય બનાવ...'

'એ નહિ બની શકે...'

'તો એ દોષ તારો...'

'માલતી ! માલતી ! તું આમ કહે છે ?'

'હા, હું કહું છું. કેમકે મને વીજળી કરતાં તારી વિશેષ દયા આવે છે !' કટાક્ષ કરતી હોય એવું માલતી હસી. 'જગત, બીજાની આંખમાંના કણાને શોધતા પહેલાં માનવીએ પોતાની આંખમાંની કાંકરીને કાઢવી જોઈએ. તું ગામડાનો, નિર્ધન માઆપનો છોકરો ! આપે તને સારો માનવી બનાવવાની આશાએ ગળ ઉપરવટનું ખર્ચ ઉપાડીને અહીં ભણુવા મોકલ્યો. ત્યારે તું તો જગુમાંથી જન્મત થયો, ગામડાંને ધિક્કારી શહેરી બનવા વિદ્યાયતવાળાઓની વાંદરનકલ કરવા લાગ્યો : પોતાની પત્નીને દગો દઈ અમારા જેવીઓ માટે મનમાં પાપભર્યા વિચારો કરતો થયો...'

'માલતી, તું મને ચાહતી નથી ?' જગતે મૂર્ખાની માફક પૂછ્યું.

'જગત, તારી આ બધી પ્રપંચલીલાઓને પારખ્યા પછી તો, તારી સાથે વાત કરવી એ પણ ગૃહસ્થ કુટુંબની કન્યાઓ માટે ઠીક ન કહેવાય. પણ હું તને એટલો ધિક્કારને પાત્ર ધારતી નથી, કેમકે તારી સ્પોટર્સમેનશીપની હું પ્રશ્નસક છું, એટલે તારી તરફ ક્યા બતાવું છું...'

પિતાના અભિલાષ

‘ત્યારે તું આજ સુધી...’

‘તને ચાહતી હતી એમ તેં માન્યું હોય તો એ તારી મૂર્ખાઈ, જગત !’ માલતી એમ કહીને હસી. ‘હું તને જ પૂછું: જો, વીજળી તારે યોગ્ય નથી, તો તું તારી જાતને મારે યોગ્ય માનવાની ધૃષ્ટતા કઈ રીતે કરી શકે છે ?’

માલતીના એ શબ્દો પાછળનું નગદ સત્ય જગતને સમજાવું નહિ, પરંતુ એની પ્રેમની ભ્રમણા તો ભાગી ગઈ. એનાથી પ્રભુત્તર આપી શકાયો નહિ.

એને મૌન જોઈ માલતીએ જ કહ્યું: ‘જગત, હું આજ સુધી તારી રમતની પ્રશંસક હતી, જ્યારથી વીજળીને જોઈ છે અને તારા લગ્નની વાત જાણી છે, ત્યારથી મને તારી તરફ દુઃખમાં ફેરવા ભાઈ તરફ બહેનને જે સમજાવતી લાગણી થાય તેવી લાગણી થાય છે. એટલે એક બહેન તરીકે હું તારી પાસે એટલું માગું છું કે, તું તારા મનની આ બધી લોલુપતાઓ અને ભ્રમણાઓ છોડી દે અને વીજળીનો દ્રોહ ન કરતાં, એને અપનાવી તારે યોગ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે કર. જો કામમાં એક બહેન તરીકે હું તને મદદ કરવાનું વચન આપું છું. જગત ! એથી તું કેટલાં બધાં માનવીઓને સુખ ને સંતોષ આપી શકીશ એનો વિચાર કર !’

પરંતુ એ વિચાર કરવા જેવી જગતની મનોદશા નહોતી. એને તો માલતીને આ બધી વાતો જણાવવા માટે વીજળી અને તેનાં માતા-પિતા તરફ ગુસ્સો થયો.

પોતાના આ તથા ભવાડામાં પિતાને કારણભૂત માની એમની તરફ પણ એના મનમાં કડવી લાગણી જન્મી. પરંતુ માલતી આ

શ્રીકૃષ્ણનંધ

બધી માથાકૂટમાં પડી તેથી તો એણે એને 'દગાખોર, ફૂર, કાતિલ, ખેરહમ' કહી મનમાં મનમાં ઉભરે કાઢ્યો: 'શ્રીમંતોની છોકરીઓ મારા જેવા સામાન્ય સ્થિતિના જુવાનોના પ્રેમને પણ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર છૂંટે છે-એમના મૂડીવાદી પિતાઓ મનુષ્યને શોષે છે તેમ.'

માલતીની સામેના આ રાષ્ટ્રી જગતને કશે જ લાભ થાય તેમ હતું નહિ, માત્ર નારાજ થયેલી અને રાષે ભરાયેલી માલતી આખી કોલેજમાં પોતાને બદનામ બનાવી મૂકશે, એ ડર એને ગભરાવી મૂક્યો; એટલે એ શહેર અને કોલેજ છોડવામાં જ તેણે પોતાની સલામતી જોઈ!

પિતાને તો પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે જ એ પત્ર લખતો. કોલેજ બદલતાં પૈસા માટે એણે પત્ર લખ્યો, એમાં એવી દલીલ કરી કે: 'તમને સહુને કદાચ એમ લાગી ગયું છે કે આ શહેરની કોલેજમાં હું બહુશીલ તો બગડી જઈશ; માટે, અને મારો અભ્યાસ ન બગડે તે સારું મેં તાબડતોબ કોલેજ બદલવાનો વિચાર કર્યો છે.'

બોળા અને પુત્ર તરફના વાતસલ્યને લીધે એના કુંગરા જેવડા દોષને ય વીસરી જનાર પિતાને ગળે જગતની આ દલીલ દૂધના ઘૂંટડાની માફક ઉતરી ગઈ. એ દલીલની નેમચંદ ઉપર પણ અસર થઈ, એટલે રતનચંદના આગ્રહથી એણે વીજળીને કાશીપુર મોકલી.

જગતકુમાર જેમ રમતમાં તેમ અભ્યાસમાં ખંત અને હોંશિયારીથી આગળ આવતો, એટલે બી. એ. ની પરીક્ષામાં ખેઠા ત્યારે પાસ થવાની એના હયામાં સોએ સો ટકા શ્રદ્ધા હતી. શહેર અને કોલેજ બદલ્યા પછી માલતીના શબ્દોની એટલી અસર તો એની ઉપર થઈ હતી, જેને લીધે એ પાસ કરીને વિદ્યાર્થીનીઓના

પિતાના અભિલાષ

સમાગમમાં આવતો નહિ. પરંતુ પ્રયાસ કરવા છતાં વીજળી તરફ એના દિલમાં પ્રેમની લાગણી જન્મી શકતી નહોતી.

વચ્ચે એકાદ વખત તે નામનો કાશીપુર જઈ આવ્યો હતો, પરંતુ વીજળીને ત્યારે એણે બોલાવી સુદાં નહોતી. પુત્રના પ્રકારના વર્તનની અસર પિતાના દિલના મર્મસ્થાનમાં થઈ ગઈ એની ચોટથી, તેમ પુત્ર પાછળ થતા ખર્ચના બોજને લીધે પોતાને જે શ્રમ અને કરકસરના ભાર નીચે છૂંદાવું પડતું તેને લીધે રતનચંદના શરીરમાં ક્ષયનો વ્યાધિ ચોર પગલે પેસી ગયો.

ચંપાએ એને વૈદ દાકતરની સલાહ લેવાનું કહ્યું, તે વખતે તો ક્ષયના જંતુઓ એનાં ફેફસાંને ખોતરી ખોતરીને ખાઈ રહ્યા હતા. પરંતુ રતનચંદે એની ઝાઝી પરવા કરી નહિ. પુત્રને ‘નટલીમેન’ બનાવવા માટે જ જાણે એને જીવતા રહેવું હોય તેમ એણે જગતની દરેક માગણી સંતોષવામાં જ સુખ જોયું. પણ આખરે જ્યારે અશક્તિ વધી ગઈ, ત્યારે ચંપાની આંખોમાંથી વહેતી આંસુની નદીઓને લીધે એને થાકી હારીને ડૉક્ટર મહેતાની સલાહ લેવી પડી. ડૉ. મહેતા રતનચંદના સગાનો સગો થતો હતો, એટલે સેવાભાવે જ એ રતનચંદની માવજત કરી રહ્યો હતો. પોતાના એકના એક પુત્રને ‘નટલીમેન’ બનાવવાની ધૂનમાં, ગામડા ગામનો આ સામાન્ય માનવી, ટીપે ટીપે જીવનસત્વ નીચોવી નીચોવીને, એનો અભિષેક પુત્રની ઉપર ચડાવી રહ્યો છે, એ વાત જાણી ત્યારથી તો ડૉ. મહેતા આ પુત્રવત્સલ પિતાની ધૂનનો પ્રશંસક બની ગયો, એની સેવા કરવાની ધૂન ત્યારથી એના મનમાં જગી ગઈ.

પિતાએ જાણી છુટીને જ પોતાની માંદગીની વાત પુત્રને લખી નહોતી. એની પરીક્ષા વખતે રતનચંદની માંદગી વધી પડી, ત્યારે

શ્રીનુબંધ

ચંપાએ ગમગીન વદને, નેત્રોમાં ઝળઝળિયાં સાથે પતિને કહ્યું. ‘લેને કાગળ લખીને તેડાવીશું ?’

‘ગાંડી તો નથી ચેને !’ રતનચંદે ત્યારે પત્નીને દપકા આપતાં કહ્યું હતું. ‘લે બી. એ. ની છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસવાનો છે, એને આવે ટાણે ચિંતા કરાવાય ? એ નાપાસ તો થાય એવો નથી, પણ એને કાને આ વાત...’ રતનચંદને ઉધરસ ઉપડી અને ગાંડીની વાત અધૂરી રહી ગઈ. પણ થોડા દહાડા ગયા બાદ ચંપાએ પતિથી છતાં પત્ર લખાવી જગતને એના બાપાના ગંભીર માંદગાડની વાત જણાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

છતાં એ પ્રયાસ સફળ થયો નહિ. ‘માલિક નથી’ એવા શેરા સાથે કાગળ ટપાલી પાછો આપી ગયો તે વખતે જગત પરીક્ષા પડી મિત્રો સાથે ‘ટૂર’માં હતો.

બી. એ. થયા પછી એલ્.એલ્. બી. થવાનો એનો વિચાર હતો. એટલે પિતાને મળી બે વર્ષના અર્ચની તબીબ કરાવવાના ઈચ્છિતે જગત કાશીપુર આવ્યો, તે વખતે આચિંતો જ એ ડોક્ટર મહેતાના પરિચયમાં આવ્યો અને પિતાની માંદગીની વાત પહેલી જ વખત એને કાને અથડાઇ ગઈ.

પિતા પુત્રનું એ મિલન દાકતર પ્રાણુલાલ મહેતાને માટે જીવનમાં પહેલી જ વખત જોયેલું અદ્ભૂત દ્રશ્ય બની ગયું. વતસલ પિતાનો પુત્ર માટેનો આપભોગ જોઈ દાકતરનું મરતક એને નમી પડ્યું હતું. પરંતુ પોતાની સાથે ટ્રેઈનમાં મુસાફરી કરનાર સાહેબશાહી જગતમાં એકાએક થયેલો આ હૃદયપલટો જોઈ દાકતરને આશ્ચર્ય થયું.

‘બાપુ, બાપુ ! હું કપૂત...!’ કહેતામાં ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી રહેલા જગતને જોઈ આશ્ચર્યચકિત બનેલા દાકતરના કાનમાં ‘પ્રાણુલાલ

પિતાના અભિલાષ

હૈ, આ મારો જયુ-મારો કુળદીપક...' એ રતનચંદના શબ્દો વળી-વળીને અચડાઈ જતા હતા.

જરા કળ વળી એટલે રતનચંદે દાકતરને પૂછ્યું: 'દાકતરસાયબ ! મારો જગત 'જટલીમેન' લાગે છે કે નહિ ?'

'જરર...'

'એ બી. એ. થયો છે હોં કે...!'

'મને એમણે ગાડીમાં જ વાત કરી છે.'

'દાકતર સાયબ ! અમારા ગામમાં જ નહિ પણ અમારા આખા ધોળમાં આટલું તો માત્ર મારો જગત જ લણ્યો છે હોં, પહેલવહેલો એ જ આટલું લણ્યો છે.' પિતાનું રોમરોમ એ શબ્દો બોલતાં પુલકિત બની ગયું: એની ક્ષીણ બની ગયેલી આખોમાં નવી ચમક દેખાઈ: એનું કરમાઈ ગયેલું મ્હાન વદન પણ જરાક લાલાશવાળું બન્યું.

'એ વખાણવા જેવું કહેવાય.' દાકતરે કહ્યું: 'તમે એમને જેટલી હોંશથી, જેટલાં દુઃખ વેડીને લાણાવ્યા છે, એનો ખ્યાલ રાખી એ તમને સહુને સંતોષ આપે, તેમ કુટુંબ, જ્ઞાતિ તેમ ગામને શોભાવે...'

'તમારાં વચન માથે ચડાવું છું. મારા તો એ જ અભિલાષ છે, દાકતર સાયબ !'

એમ બોલતાં રતનચંદે પોતાના જીર્ણ બની ગયેલા હાથ ઊંચા કરી ભગવાન સામે જોડતા હોય એમ આંખો મીંચી.

“દેવ જેવા આ પિતાએ મારે માટે આટલાટલા ભોગ આપ્યા; કુટુંબ, ન્યાત અને ગામમાં બીજા કોઈ પણ છોકરાઓ કરતાં મને સારો બનાવવાની મહેચ્છા પાછળ જાત ધસી નાખી મૃત્યુની ચે બીક ન રાખી; ત્યારે હું તો એ બાપથી, માથી, પત્નીથી, સસરા, સાસુથી અને જન્મની ભૂમિથી પણ શરમાવા લાગ્યો...ગામડાના અબણુ પિતાએ પોતાની આસપાસના કાદવને જોઈ, પારખી મને કમળ બનાવવા પ્રાણ ન્યેચ્છાવર કરવાની તત્પરતા દાખવી, ત્યારે હું તો મનના કાદવમાં રંગદોળાઈ રહી સ્વજન અને સહુદૃ સહુને માટે દુઃખનું કારણ બની ગયો...અનંતને ભૂલી ગયો, માલતીની સાચી શિખામણની અવગણના કરી...આવા પ્રેમાળ પિતાના જીવનભરના અલિપેકનું આ ફળ !”

એકલો પડતાં જ જગત આત્મમંથનમાં પડ્યો. એના મનની આંખ આગળ વિદ્યાર્થીજીવનનો ભૂતકાળ તરવરી રહ્યો. પડદા પરની ક્ષણજીવી છાયાની માફક એ દશ્ય અદશ્ય બન્યું અને એના માથામાં વિચારોનાં ચક્રો ઝડપથી ચાલવા લાગ્યાં.

‘પિતાજીએ મને સંસ્કારી માનવી બનાવવા માટે જીવન નીચોવી નાખ્યું, ત્યારે હું તો પિતાને, માતાને, જન્મની ભોમકાને ભૂલી ગયો, એમનાથી અલગાવા લાગ્યો. કૃત્રિમ વાતાવરણમાં મેં જીવનની મજા શોધી, માટે જ મને ત્યારે તરફથી લાત પડી. ઠંડી ઋતુનો છોડ ગરમ વાતાવરણમાં જીવી ન શકે : મારી પણ એ જ દશા થઈ ને ?... નોકરી માટે કરેલી અરજીઓના નિરાશાજનક જવાબ મળ્યા. પિતાજી મને મામલતદાર બનાવવા માગતા હતા, પણ અત્યારનું સરકારતંત્ર

હર્ષનાં આંસુ

ઉજળિયાત વર્ગને સંધરવા જ તૈયાર નથી; પેલા સાહેબે રૂબરૂ વાત કરવા બોલાવીને તો એ જ કહ્યું ને. ‘પછાત વર્ગને ઉત્તેજન આપવાની સંસારની નીતિ છે’...ઉત્તેજનનો તો બાહ્યાડંબર છે, એને તો પોતાની સત્તાની પકડ જરાયે ઠીલી પડવા દેવી નથી. અનંત એ વાત કહેતો હતો ત્યારે હું માનતો નહોતો, એ માફ અજ્ઞાન. આ બધી ચાલબાજીઓ છે. પછાત માનેલાઓ એ ચાલબાજી સમજતા થશે ત્યાં સુધી તો અંદરોઅંદર મતભેદ ટકાવી રાખવાની રમત ચાલુ રહી શકશે ને? પછી વળી ઉજળિયાતોને પાંખમાં ધાલશે. અનંતની ઘટમાળની માફક આ પાપચક્ર પણ ફરતું જ રહેવાનું...પરંતુ પિતાજીએ આટલાં વરસો સુધી જે મહેન્ટા સેવી, એ વંધ્યા નીવડી છે એનું લાન એમના જીર્ણ દેહને કેવો આઘાત કરશે?...જગત, જગત! તારો બધોયે મિથ્યા ધમંડ કેવો પોકળ હતો? એ ધમંડમાં બિચારી લલી, ભોળી, સરળ હૃદયની નિખાલસ પત્નીનો તુચ્છકાર કર્યો, માતા-પિતાતુલ્ય સાસુ-સસરાને તુચ્છકાર્યાં, દેવસમા પિતાનો જળ કર્યો, સ્વર્ગસભી માડીને ગામઠી ગણી એની વતસલતાનાં ઓછાં મૂલ્યાંકન કર્યાં!...જગત, આજ તારી સંસ્કારિતા?...’

એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘મેં તો માલતીના સૌન્દર્ય અને એના પિતાની શ્રીમંતાઈમાં સંસ્કારિતા જોઈ. પરંતુ ત્યાં તો સર મદનની ધનલોલુપતા અને લેડી પ્રમોદાની અતૃપ્ત કંકળતી આંતરડીની આદ્ય ખદખદી રહી છે. અનંતના શબ્દો આજે હવે સમજાય છે. એણે કહ્યું હતું: સંસ્કારિતા શ્રીમંતાઈથી કે સાધન સામગ્રીની વિપુલતાથી સિદ્ધ થતી નથી. થોડાક બુદ્ધિમાનોના છલકાઈ જતા જ્ઞાનથી પણ સાગ્રિત થતી નથી. એ તો સરેરાશ માનવોના વર્તન અને મનના વલણ પરથી જ આગ્રિત થઈ શકે છે. ...હિંદુસ્થાનની પુરાણી સંસ્કૃતિ જ આજે તો પાયામાંથી ખળભળી

ફેણાનુબંધ

ગઈ છે, ઘેરઘેર કંગાલિયતનું સામ્રાજ્ય જન્મ્યું છે: આશાનું તો જાણે અવસાન જ થઈ ચૂક્યું છે. પરાધીનતાનાં આ પાપ...! અનંતનો એકેએક શબ્દ સાચો હતો. એ વાત હવે ખરી લાગે છે...કાષ્ઠક શાળા કે પેઢીમાં પચાસ, સાઠની નોકરી કરી હું સંસ્કારિતા સિદ્ધ કરી શકીશ?...પિતાજીને કેવું લાગશે?...એચક્ષર એક આર્ટસ સુધીના લાલુતર અને પદવીનો આટલો જ સાર?...આવા સ્થિતિ-સંજોગોમાં ભીંસાતા જુવાનોમાં હૈયાની હામ ક્યાંથી રહે, એમના વદન પર અભયનું હારય ક્યાંથી ચમકે? આ પરિસ્થિતિના કંપમાં ગળા સુધી ડૂબી જનારાઓમાં ક્રાંતિની જ્વાલાઓનીય આશ્વા કેવી રીતે રાખી શકાય? આ દેશ અને એને ખોળે ઉછરતા નવજુવાનો ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનો શિકાર જ બનવા સર્જાયા હશે?...મારું પ્યારું કાશીપુર, શહેરોમાં જઈ શિક્ષિત બેકારોનાં ટોળામાં આથડી, માલદાર માનવીઓના હડસેલા ખાવા, તે કરતાં મારું જન્મસ્થાન કાશીપુર શું ખોટું? કવિઓએ ગામડાંને ચડાવેલા અતિશયોક્તિ ભરી વાણીના શણગાર અને કંગાલ, બેહાલ ગામડાંની નરી વાસ્તવિકતા વચ્ચે તો જોજોનોનું અંતર છે, છતાં અનંત કહેતો હતો તેમ, ગામડામાં ચેતન રેડવામાં આવે અને એના પાયા ઉપર સ્વરાજનું મંદિર ચણવામાં આવે, તો જ હિંદની નિરક્ષરતા, નિર્ધનતા, પરાધીનતા અને પરાવર્ણિતાનો વિનાશ કરી શકાય...'

વિચારોના વજનથી જગતના જ્ઞાનતંતુઓ થાકી ગયા ત્યારે એ ઊઘી ગયો. વિદ્યાર્થીજીવન હતું પૂરું થયું ન હતું. બારાશાસ્ત્રી બનવાના વિચારો સાથે તે કાશીપુર આવ્યો હતો. પરંતુ પિતાની તેમ કુટુંબની સ્થિતિ જોઈ એટલે એણે પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનની પૂર્ણાકૃતિ માની લીધી.

હર્ષનાં આંસુ

ખી. એ. નું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે જ એણે સરકારના મહેસુલી ખાતામાં જોડાવા માટે અરજી કરી હતી. ખીજાં પણ એ ચાર ખાતામાં પોતાની નોકરીની ઉમેદવારી નોંધાવી હતી. પરંતુ એકે રથજોથી આશાભર્યો ઉત્તર મળ્યો નહોતો. એ બધી નિરાશા-ઓનો સામટો આઘાત તેને આજે થયો. ગૃહસ્થ જીવનનો આરંભ કરે તે અગાઉ એને એ જીવનનો થાક વરતાયો. વિદ્યાર્થી જીવનનાં-યૌવનનાં એનાં બધાંયે સોણલાં ઝાકળની જેમ ઊડી ગયાં. અનુભવની ટૂંકી તવારીખનું ચિત્તવન થતાં જ કદપનાઓના વાતાવરણથી વિટળાયેલું વિદ્યાર્થીજીવન, વ્યવહારની કઠોર વાસ્તવિકતાથી ફેટલું નિરાળું છે એનો પહેલી વખત એને ખ્યાલ આવ્યો.

જીંઘીને ઉડ્યો ત્યારે એના શરીરનો થાક ઉતર્યો હતો, પરંતુ મનનો થાક જ્યે ને તેવો જ હતો. એને જાગેલો જોઈ વીજળી પાણીનો લોટો પવાલું લઇને આવી. જગતે ઘણે વખતે એની સામે ધારીને જોયું. દિલની વેદનાઓને મનમાં ને મનમાં ભારી રાખી, હૈયાના વણગમ્યા વહેતા જખમોને ઢાંકીને ફરતી પાકટ વધતી સ્ત્રી જેવી એ લાગતી હતી.

‘તું અહીં છે ?’ લોટો પવાલું લેતાં લેતાં જગતે પૂછ્યું. એના વદન પર તે વખતે ઝાંખા સ્મિતની એક રેખા ફરકી ગઈ. થાકેલા દિલવાળાનું એ સ્મિત હતું. છતાં એ ક્ષણિક સ્મિત જોઈ વીજળીનાં શુષ્ક નયનોમાં અતેરી ચમક ચળકી ગઈ. પતિના ચાર જ અક્ષરના પ્રશ્ન પાછળ એણે કદી ન જોયેલો એવો સમભાવ જોયો અને એના સૂતેલા હૈયામાં આશાનાં અનેક પંખીઓ ઉડાઉક કરી રહ્યાં.

‘હા.’

‘ક્યારથી ?’

રૂણાનુબંધ

‘બાપા માંદા પડ્યા ત્યારથી.’

પતિ એની સાથે આ રીતે વાતો કરે એ ઘટના વીજળીના સૂના જીવનાકાશમાં સોનાનો સૂરજ ઊગવા જેવી થઈ પડી. બોલવા જતાં એનાં રોમેરોમ લાગણીના ઉછાળાથી ખડાં થઈ ગયાં. એની આંખો, વદન, અંગાંગ સુખના આવેગથી પુલકિત બની ગયાં.

જગતે હાથ-મેં ઘોઈ પાણી પી વીજળીને કહ્યું: ‘આમ આવ, મારી પાસે બેસ.’

વીજળીએ પૃથ્વી પર સ્વર્ગ લેયું. એ આવીને એની પાસે બેઠી.

‘તને મારી ઉપર રોષ ચડ્યો છે?’ એણે એનો હાથ પોતાના પંજનમાં લઇને પૂછ્યું.

‘હા...હું...!’ વીજળી જમીન તરફ ઘેંઘેને બોલી.

‘મેં તને ખૂબ પજવી છે...મને એક પળમાં એ વાત આજે પહેલી વખત સમજાઈ...’

વીજળી બોલી નહિ. પગના અંગૂડાથી જમીન ખોતરતી, સાલ્લાના છેડાને આમળતી એ મૂંગી બેસી રહી.

‘કેમ બોલવું નથી? મારી ઉપરનો ગુરસો ઉતારવો નથી?’ એમ કહેતાં જગતે ચિથુક પકડી પત્નીના જમીન તરફ ઢળેલા વદનને ઉન્નત કર્યું.

વીજળીની આંખોમાંથી ટપ્ ટપ્ આંસુ ટપકે જતાં હતાં.

‘વીજળી! ...’

‘એનું મૌન અને રુદન અતૂટ હતાં.

‘રડે છે, શા માટે?’

હવેનાં આંસુ

વીજળી ખેલી નહિ, જાણી નેમને. શું જવાબ આપવો એ તેને સૂઝતું નહોતું. વખતે પોતે કંઈ વગર સમજતું ખેલી જાય અને પતિના દિલમાં એ વાંક તરીકે વસી જાય તો ? એ ડર એની જીભે ચડી બેઠો હતો. જીવનની એ જૂખી તરસીને હોઠે અમૃતનો આવેલો ઘૂંટડો ઢળી જાય તો ? એ ભયે એના હોઠ સીવી લીધા હતા. આ સુખ સાચું છે કે જાદુઈ માયા ? એ પોતાની આમબાણમાં પોતાના દિલને પૂછી રહી હતી. સાચું હોય તો એકાએક ઝૂંટવાઈ તો નહિ જાય ? એનું ડગમગતું દિલ કશો નિર્ણય કરી શકતું નહોતું.

જગતે એનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં, એક હાથ એના શરીરને વીંટાળી, એને ખલા આગળથી દાખી, પોતાની તરફ ખેંચી હેંચા સરસી ચાંપી.

● વીજળીથી સમજાતું નહોતું કે તે જે સ્થિતિ અનુભવી રહી છે એ સત્ય હકીકત છે કે ભ્રમણા ?

જગતે એને પોતાની વધુ નજીક ખેંચી. એના હોઠ વીજળીના હોહને સ્પર્શ્યા...

વહી ગયેલા દિવસનો બોળે ઊંચકીને થાકવાથી ધીરે ધીરે ચાલી જતી વૃદ્ધાની જેમ ધીરે ધીરે સાંજ બહાર ઢળતી જતી હતી. અંદર જગત અને વીજળી મૌનનો આશરો છોડી, ધીરે ધીરે સાથે મળી જીવનના રસાસ્વાદને ચાખી રહ્યાં હતાં.

એમને જાણ ન થઈ એ રીતે બાજુમાંથી જતી ચંપા બહારથી એ દશ્ય નેઈ ગઈ.

હસતી ને ધસતી ચંપા પતિના ઓરડામાં ગઈ. ઉધરસનો લાંબો ઉછાળો હમણાં જ શરૂ થયો હતો એટલે બાજુમાં મૂકેલા રેતીબર્ડો

શુભાનુબંધ

હીઅરામાં ગળાફે નાખી, જોરથી શ્વાસ લેતો રતનચંદ તકિયાને ટેકે ખાટલા ઉપર ખેઠો હતો.

ચંપાને જોતાં જ એણે ધીમે ધીમે પૂછ્યું: ‘કેમ આજે કંઈ આટલી બધી આનંદમાં દેખાય છે? હૈ સાથે નિરાંતે વાતો કરી, એને મામલતદારની નોકરી મળી કે શું?...’

‘એ તો હું જાણતી નથી...’

‘ત્યારે?’

‘એક વખત મારી વાત તો સાંભળો.’

‘બોલને તે...’

‘હૈ આજે તો વીજળી સાથે એકાંતમાં ખેઠો છો...’

‘શું કહે છે?’

‘મેં નજરોનજર જોયું. એ બે જણાં...’ એણે બાકીની વાત અભિનયથી સમજાવી.

‘જુવાન છોકરાંના પ્રેમ પ્રસંગો છાનીછપની જુએ છે?’ રતનચંદના ફિક્કા વદન પર સહેજ લાલાશ છવાઈ. ‘તને તારી જવાનીના દા’ડા સાંભરે છે? ઘરમાંથી જરાક કો’ક આધું પાછું ચયું ને જાંજો આપ્યાં જ છે લાયડાની સોડયમાં...’

પતિના મોંઠા પર હાથ મૂકતાં ચંપાએ કહ્યું: ‘બસ કરો, હવે તો ધયડાં થયાં ને ઘરમાં મોટાં મોટાં છોકરાં છે. કો’ક હાંભળે તો લાજ મરવાનું થાય!’

‘ધયડાં ધયડાં ય માંનવી તો છીએ ને?’ રતનચંદે ચંપાનો હાથ પકડી એને ખેંચી અને અડપલું કર્યું.

‘બધું આમ તે શું કરતા હશે?’ ચંપાએ મીઠો છલુકો કર્યો. અને બાજુમાં બેસી એણે જોયેલા દૃશ્યની વાત કરી.

હર્ષનાં આંસુ

‘જગવાન એનો હૃદયપક્ષટો કાયમ રાખે...’

‘અસિ, આજકાલનાં ભણેલાં જવાનિયાનાં દિલની ગમ તો બ્રહ્માને ય નાં પડે.’

‘એક વખત મારા જગતના છોકરાને રમાડું...’

‘એ ય હવે થશે.’

‘તમારા મોંમાં સાકર ! તમે કો’તો વેવાઇ વેવાંણને તેડાવીએ...’

‘એ કરતાં તો જગત ને વીજળી ત્યાં જઈને સહુને મળી આવે એ વધારે ઠીક...પણ લૈને નોકરી મળી કે નહિ...એને પછી મારી પાસે મોકલજે.’

‘એ દા’ડા એને નિરાંતે ગાળવા તો છો. લોકો ગમે તેમ બોલતાં’તાં, પણ હું જાણતી’તી ’તો. મારો દીકરો...’

‘એ તો જટલીમેન થો છે જટલીમેન.’ જવાનીમાં માંનવી બૂલો ય કરે. કાંઈ ઘયડે ઘયડપણે તો કોઈ બૂલો નાં કરે ને. હાથું પૂછાવે તો મને તો લાગ્યું’તું કે છોકરો હાથમાંથી ગયો; પણ મારો અંતરાત્મ્યા કે’તો’તો કે તારો છોકરો એવો નથી. મરતાં મરતાં હવે મારા હૈયાને ટાઢક વળી...’

‘મરે ને તમારા દશમન. ટાંણેને કટાંણે આવું તે શ્યું બોલતા હશે ? હવે તો જોજોને લૈ કમાવા માંડશે ને પછી આપણને કોઈ વાતની કમીના નથી રે’વાની. તમેય ખાટલો ખંખેરીને બેઠા થશો...’

‘જગવાં પાસે એટલું જ માથું છું કે મારો દીકરો જટલીમેન થાય ને ન્યાત, જત ને ગાંમમાં નાંમ કાઢે...’

‘એક આશા ફળી છે તો ખીજીએ ફળશે.’ એટલું કહેતાં કહેતાં ચંપાની આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

પિતાની અને કુટુંબની દુર્દશાનું કારણ પોતે જ છે એવું જ્ઞાન જગતને કાશીપુરમાં આવીને થયું. ત્યારથી એની વિચારશ્રેણીને નવું વલણ મળ્યું.

‘આટલાં બધાં દુઃખ વેડીને પિતાએ મને ભણાવ્યો એની પાછળ એમની એક જ દષ્ટિ હતી: હું અમલદાર બનું અને ધન કમાઈ, બીજાઓની નજરે મોટો માણસ ઠરું. વિદ્યોપાજ્ઞન માટેનું એ ખર્ચે ભણે સંકુચિત હોય, છતાં સ્થિતિ, સંજોગ અને વાતાવરણની જે અસરે પિતાજી ઉપર થઈ, તેમાંથી એમને એ વિચારો સારા લાગ્યા. પરંતુ એમની એ આશા આ જન્મમાં તે કદિ ફળવાની નથી. દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ એ આશા ફળવા દે તેવી નથી. પિતાજીની પરિશ્રદ્ધતિની ભાવના ભૌતિક સુખ સગવડના ખ્યાલમાંથી જન્મેલી છે. એ ભાવના પાછળ પુત્ર અને કુટુંબ તરફનું વાત્સલ્ય વસેલું છે. પરંતુ જેમ દ્રવ્ય કરતાં જ્ઞાન ઉચ્ચતર છે તેમ પરિશ્રદ્ધ કરતાં અપરિશ્રદ્ધ વિશેષ ઉચ્ચ છે. ઇચ્છિત અને ઇચ્છનીય બન્નેનો જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરતાં પ્રેયસ કરતાં શ્રેયસ વિશેષ પવિત્ર ગણાય. પ્રેયસની પાછળ કંઠોર તપસ્યા કરી, ગુલામી માનસ ફળવીને દુઃખી થવું તે કરતાં શ્રેયસની સિદ્ધિ અર્થે કસોટીએ ચડવું એ શું ખોટું? પિતાજી મને સમજાવે બનેલો જોવા ઇચ્છે છે. એવો બનવા માટે નોકરી પાછળ ફાંફાં મારવાં નકામાં છે. માનવીનો મુક્તિ અપાવે તેનું નામ વિદ્યા. પરંતુ અત્યારે તો માનવીને બંધનમાં જકડવાનું કામ જ ભણતર મારફત થઈ રહ્યું છે.’ જગતને ક્યાંક વાંચેલું યાદ આવ્યું: ‘The only goal of

પસ્થિતિન

human life is to offer freedom and be free, the freedom that gides it to the life which is worthwhile' (માનવજીવનનો એક માત્ર આદર્શ બીજાને સ્વાધીન બનાવવા અને જાતે સ્વાધીન બનવું તે છે. જે સ્વાધીનતા માનવતા તરફ લઈ જાય એ જ સાચી સ્વાધીનતા). અહીં કાશીપુરમાં અને બધે માનવીઓ અને માનવતા પરાધીનતાની બેડીઓમાં જડાઈ રહેલાં છે. ધર્મને નામે, ધનને નામે, સત્તાને નામે, સમાજને નામે એ પરાધીનતાની જાંજીરોમાં એમને જકડી લેવામાં આવ્યાં છે. એ બેડીઓ તોડવા-તોડાવવા માટે મારામાં છે તેટલી થોડી ઘણીએ બુદ્ધિ-શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો જ માફ લાગેલું કંઈક ઉપયોગી થાય. સમાજની સુયોગ્ય રીતે નવેસરથી ગોઠવણી થયા વિના, મુદકનાં માનવીઓમાં જીન્દગિદ્ગી ગગવાની નથી... પણ એમાં કંઈ છે, જોખમ છે, પિતાજી પણ નારાજ થશે. આટઆટલાં દુઃખ વેડી દીકરાને લાગાવ્યો, એ દીકરો દમડા કમાવાને બદલે નિર્ધનતા, બલિદાન, કષ્ટ અને આપત્તિનો માર્ગ લેવા તૈયાર થાય તે જાણી એમને આઘાત થશે... એ આઘાત એમની અત્યારની જર્જરિત દશામાં કાલિલ નીવડે તો ?

જગતના મગજમાં આના આ વિચારોનાં ચક્રો સતત ચાલી રહ્યાં હતાં.

‘શિક્ષણે મને બીજાઓ કરતાં વધારે જ્ઞાનવાળો બનાવ્યો હોય તો બીજાઓના હિત માટે જોખમ ખેડવામાં અને આપભોગ આપવામાં મારે આગળ રહેવું જ જોઈએ. સુસ્વાર્થી સંયતો મવેત્ સુખ શોધનારાઓએ સંયમી બનવું જોઈએ એ આર્યોની શિખામણ સાચી છે. વિશ્વની વર્તમાન પરિસ્થિતિના વિવિધ સંઘર્ષોના રહસ્યને જોતાં એ જ દષ્ટિ વધુ સાચી અને વિશેષ હિતકર છે. There is no hapiness in littleness, it lies in immensity (મારાપણની સંકુચિત

ફાલગુણ

આવનામાં સાચું સુખ શમાઈ જતું નથી, એ તો સમષ્ટિના કિતની વિશાળ ભાવનામાં રહેલું છે. સ્વાર્થથી પર જઈ પરમાર્થ શોધે ને સાધે તે જ સાચો મુક્તાત્મા. જીવનમાં જકડાયેલા માનવીને મુક્તિ તરફ વળવાની પ્રેરણા આપે તેનું જ નામ વિદ્યા....હું પિતાજીને સમજાવીશ, કરગરીશ. એ મદાન છે, ઉદાર છે. એક છોકરાના સુખની ઈચ્છાની તૃપ્તિની ખાતર જેમણે આવડો મદાન ભોગ આપ્યો, તે ધણાઓના સુખ માટે શું ન કરે : જો એમના દિલમાં એ વાત ઉભી જાય તો...હું એમને એટલુંએ સમજાવી નહિ શકું તો પછી મારું જાણુતર, મારું જ્ઞાન શા ખપનાં ?...જ્ઞાન ભૂલીને અવળે રસ્તે આશ્વડતો, સારા ચે કુટુંબના દુઃખનું કારણ બનેલો છતાં, એ પવિત્ર અને પ્રેમાળ પિતાએ પુત્રવાત્સલ્યથી પ્રેરાઈ, મારા પહાડ જેવડા દોષો તરફ જોયું નથી. તો પછી હું એમને પગે પડીને સમજાવી શકું ત્યારે એ શું કરવા તૈયાર ન થાય ?

વિચારોનાં આવાં મંથનોથી જગત પોતાની ભૂલો જોતો ગયો, તેમ તેમ એનામાં પરિવર્તન થતું ગયું. એ પરિવર્તન વીજળી તરફના વર્તન અને વલણમાં સક્રિય રીતે પ્રકટ થયું. માતા-પિતા તરફની એની દૃષ્ટિમાં તેમ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં પણ પલટો થયો. પોતાની જ ખાતર પિતાને આટલાં કષ્ટ વેડવાં પડે એ જાને એકાએક એના માનસને જે ધક્કો આપ્યો તેથી એની આંખ ઉધડી. હવે વકીલાતની આશા તો રહી નહોતી અને સરકારતંત્રમાં દાખલ થવાની કલ્પના પણ પાનખરનાં વૃક્ષપત્રોની માફક અકાળે જ તૂટી પડી, તેથી એને પોતાને માટે નહિ પણ પિતાના દિલ ઉપર અનાર પ્રત્યાઘાતી અસરના વિચારે ચિંતા થવા લાગી. ત્યારથી પિતાને આઘાત ન થાય એ પ્રકારે ધીરેધીરે બધી વાત કરી એમના મનનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું એની અકળામણુ તેને થવા લાગી.

પરિવર્તન

કાશીપુરનાં માનવીઓને જગત મગક મસ્કરીનું સાધન બની ગયો હતો. તેને જોતાં જ તેઓ પૂછતાં: ‘કેમ અધ્યા જગુ! હવે તું મામલતદાર ક્યારે થવાનો?’ કાઈ કાઈ ધરડા બહારથી વડીલપણું દાખવતાં એને પાસે બોલાવીને કહેતા: ‘અધ્યા હવે તો બહુ લણ્યો. તારા લણતર પાછળ ખેંચાઈને બચારે રતનચંદ મરવા પડ્યો છે. હવે તો પાંચ પૈસા કમાઈ માથાપને સુખી કર્ય ને છાનોમાનો સખણો રહી બાયડી હાથે ધરસંસાર ચલાવ!’

આમજનોની કાતિલ જીભ જગતના કાળજીમાં ઊંડા ધા કરી જતી, છતાં એમને જવાબ આપવા એટલે એમના નિંદાકાર્યને ઉત્તેજન આપવું એમ સમજીને જગત મૌન સેવીને પોતાના કામે જતો. તો પણ લોક જીભના એ આકરા મારગે એના સૂતેલા આત્માને પડકાર આપીને જગાડવાનું આડકતરું ભલું કામ કર્યું.

જગતને પોતાના ભૂતકાળ માટે પસ્તાવો થતો હતો; પરંતુ ભાવિનો માર્ગ એને સૂઝતો નહોતો. પિતાની ગંભીર માંદગી, અને કુટુંબ ઉપર પોતાના જ કારણે ધસી આવેલી નિર્ધનતા એ બે પ્રશ્નો એને ખૂબ ખૂબ મુઝવી રહ્યા હતા.

‘પિતાએ પ્રાણ નીચોવી મને લણાવ્યો, એ લણતરથી મેળવેલું જ્ઞાન વેચી, પૈસા કમાઈ એમની યથાશક્તિ સેવા બજાવું, એટલી તક પણ મને કાઈ આપતું નથી. બી. એ. થયા પછી પણ જો બેઠાર રઝગવાનું હોય, તો પિતાજી કરતા હતા એ ધંધો શો ખોટો હતો?’

મૂંઝાયેલા જગતે માર્ગદર્શન માટે ચારે બાજુએ માનસિક ફાંફાં માર્યાં. ‘માલતી પાસે મદદ માગું?’ હવે હું વીજળીને અન્યાય કરતો નથી એ જોયા પછી એ મને જરૂર મદદ કરશે...ના, ના. મદદ થઈને, મનુષ્યએટ જુવાન થઈને સ્ત્રીમિત્રની યાચના કરે?...કદાચ આશ્ચર્ય પહેલાં એ પરણી ચે ગઈ હશે અને મારું નામ સુદાં બૂલી

શ્રદ્ધાનુબંધ

ગઈ હશે !...સર મદનલાલ પાસે નોકરીની માગણી કરે ?...ના, ના. ત્યાં તો પેલો મોટો ભય ડોળા ફાડી રહ્યો છે...એવા મોટા મિલ-માલિક મારા જેવા નાના માનવીની ઓળખાણ શા માટે રાખે ?... નોકરી માટે પાછો શહેરમાં જઈ તો પિતાજીની ચાકરી શી રીતે કરી શકાય ?...ત્યારે અહીં રહીને શું કરવાનો ?...શું આ ભણતર માનવીને સગી મા સમાં જન્મસ્થાનનાં ગામડાંમાંથી અપરમાતા સમાં શહેરોમાં ધકેલનારું જ છે ?...' વિચાર કરી કરીને થાક્યો ત્યારે એને અનંતનું સ્મરણ થયું. છેવટે પોતાના મનનો બંધોએ ભાર એણે કાગળમાં ફાલવ્યો અને તે અનંત ઉપર મોકલાવ્યો.

વળતી ટપાલે જ અનંતનો કાગળ આવ્યો. એણે જગતને આશ્વાસન આપ્યું હતું. કપડાનો એક અક્ષર પણ એમાં નહોતો.

‘તું જરાયે મૂંઝતો નહિ’ અનંતનો પત્ર જગત ફરીફરીને વાંચી રહ્યો હતો. ‘તારી વાત સાચી છે. આપણા દેશની ભાષાથી અબજો આપણા વિદેશી સત્તાવાળાઓએ એમની ભાષા બોલનાર કારકુનો તૈયાર કરવા અંગ્રેજી ભણતરની વ્યવસ્થા કરી છે. એ ભણતરના ધણા લાભ છે, પરંતુ આપણને આપણાપણું બૂઝાવી, બુદ્ધિના ગુલામ બનાવવાની એ એક શાહીવાદી યુક્તિ પણ છે. ઉચ્ચ કામનો હોવાને કારણે તને સરકારી તંત્ર આજે સંભરવાની ના પાડે છે, એ શાહીવાદી રમતનો એક ભાગ છે. આપણો દેશ ગામડાનો છે. ગામડાની ધરતીનું ધાવણ ધાઈને આપણે ઉછરીએ છીએ, પરદેશી શિક્ષણ આપણને સગી માતાના સ્તનની દીંટડી છોડાવી ધાવને આશરે ધકેલી દે છે...ગામડાંમાં કામના ઢગલા પડ્યા છે. આપણા શિક્ષિત નવયુવાનો ભણતર વેચવા શહેરો તરફ રધવાયા થઈને દોડવાની મનોદશા છોડી, દેશના પાયારૂપ ગામડાંને સ્વાવલંબી, સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ અને સજીવ બનાવવાના કામમાં પડે તો સ્વતંત્રતા અને સ્વારાજ્ય

પરિવર્તન

વેંતમાં આવી જાય...તારો ત્યાં રહેવાનો વિચાર મને થયો જ ગમ્યો છે. તું ખીજી ઢાંધ રીતે ગભરાતો નહિ. અત્યારે હું થયો કામમાં શકાયેલો છું એટલે તને રૂબરૂ મળવા આવી શકતો નથી. પણ થોડા જ દિવસમાં તને મળી જઈશ. બાપુજીની સેવાને તારા જીવનનો આદર્શ ગણજે. ’

અનંતે જગત પરના પત્ર સાથે એકસો રૂપિયાની કરન્સી નોટો પણ મોકલાવી હતી.

પત્ર વાંચીને જગતને હૈયે હામ આવી. એને શામડામાં રહીને કામ કરવાના જે વિચારો થયા હતા, તેને અનંત તરફના સક્રિય અનુભવ અને માર્ગદર્શનની રૂપરેખાથી વળગી રહેવાનું બળ મળ્યું.

એક દિવસ રતનચંદે જગતને પોતાની પાસે બોલાવી, આમ-તેમની વાતો કરતાં કરતાં પૂછ્યું: ‘લૈ, તારી બા કે’છે કે, હવે લૈ કમાવા માંડશે એટલે આપણે કશી ચિંતા નથી. તે હેં લૈ, બી. એ. થનારા મામલતદાર થાય ખરા કે નહિ? એમને કેટલા વખતમાં મામલતદારી મળતી હશે?’

હા કે ના એવા એક અક્ષરમાં જે પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકાય, એવું સરળ લાગતું કાર્ય જગત માટે સ્વર્ગમાંથી જંગા ઉતારવા સમું લગીરથ થઈ પડ્યું. ‘હું મામલતદાર થઈ શકું એમ નથી એ જાણતાં એમના ક્ષયથી જીર્ણ બની ગયેલા હૈયાને ધક્કો લાગે અને એનો બા જીવવો અસહ્ય બની જાય તો?’ એ વિચાર જગતની જીભને પકડીને ખેંસી ગયો.

‘લૈ,...’ પુત્રને બોલવામાં વિલંબ થતો જોઈ રતનચંદ બોલ્યો.

‘પિતાજી, બી. એ. થનારા મામલતદાર તો થાય, પણ શરૂઆતમાં તો કારકુની જ મળે.’ જગત સાચવી સંભાળીને બોલતો

રશ્મિનુભય

હતો: ‘અત્યારે દેશમાં અને દુનિયામાં ખૂબજ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં સરકારી નોકરીનો લોકોમાં જે મોહ હતો, તે ઓછો થઈ ગયો છે. એનો ચળકાટ હવે ઝાંખો પડ્યો છે. સરકાર-તંત્ર પણ હવે ઉજળિયાત વર્ગને બદલે પછાત વર્ગવાળાઓને પાંખમાં લઈ એમની ઓથ શોધે છે...’

‘તે લૈ, તને મામલતદાર ન બનાવે?’

‘પિતાજી, મામલતદાર બનવામાં હવે સાર નથી, એટલે આપણે એનો મોહ ન રાખીએ, તો પણ...’

‘પણ લૈલા! તું મામલતદાર બને એટલા માટે તો પેટે પાટા બાંધીબાંધીને મેં તને બણાવ્યો. બીજી નોકરીમાં શું માલ? મામલતદારને લોકો સલામો કરે, એ તો આખા તાલુકાનો રાગ...’

‘હવે તો રાજ્યોનો યુગ આથમવા બેઠો છે અને પ્રજાનો યુગ ઉગતો જાય છે. પિતાજી, જનતાને પોતાના હક અધિકારનું ભાન થતું જાય છે, સ્વમાનની રક્ષા માટે જેલમાં જવા તેમ હરતે મુખે હૈયા ઉપર ગોળી ઝીલવા તે તત્પર બની છે...’

‘લૈ, ’ રતનચંદે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ‘તું મામલતદાર બને, લોકો તને માન આપે, એ જોવા તો હું મરણને પાછું ધક્કેલી જીવતો રહ્યો...’

‘બાપુજી! લોકો આજે તો સેવકોને માન આપે છે, એમની ઉપર હુકમ ગજવતા અને દમન ચલાવતા સત્તાવાળાઓને નહિ. તમે મને બણાવ્યો તો હું લોકોનો સેવક બની એમનો પ્રેમ મેળવું એને માટે હવે આશીર્વાદ આપો. આપણો દેશ પરાધીન છે. એ સ્વાધીન બની શકે એ પ્રકારનું કામ કરવું ત પ્રત્યેક દેશજનની ફરજ છે. પરંતુ જે બણીને બુદ્ધિવાળા થયા છે એમની તો વિશેષ ફરજ છે. સરકારી નોકરથી એ ફરજ બજાવી શકાતી નથી. વળી પ્રમાણિકપણે

પરિવર્તન

પગાર ઉપર છવ્વું હોય તો સરમરી નોકર હવે ધનના લગલા કરી શકે તેમ નથી...'

‘લૈ, મારે તો તને જાટલીમેન બનેલો જોવો હતો...’

‘બાપુજી ! આપના આશીર્વાદ મળે તો હું એવો બનું. આજે ‘જેન્ટલમેન’ની બ્યાખ્યા બદલાઈ છે. જનતાનો જે નમ્રસેવક હોય, પોતાની માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે જે સર્વસ્વ બલિદાન આપવા તત્પર હોય તે જ આજે ‘જેન્ટલમેન’ ગણાય છે. બાપુજી ! આજ સુધી મને એ વાતનું જ્ઞાન નહોતું. હું કપુત બની તમારા બધાંના દુઃખનું કારણ બન્યો હતો. બાપુજી ! તમારી આ માંદગીએ હવે મારી આંખ ઉઘાડી છે, મને આપ આશીર્વાદ આપો કે હવે હું સાચો સુપુત્ર બનું.’

જોલતાં જોલતાં એ ગળગળો થઈ ગયો. લાગણીથી લદખદ બની એણે પિતાના પગ પકડી એની ઉપર ભસ્તક મૂકી દીધું. એની આંખોમાંથી આંસુ વહી વહી રતનચંદના પગ ધોવા લાગ્યાં. ‘પિતાજી ! પિતાજી ! કોલેજમાં જઈ હું તમને ભૂલી ગયો, જન્મ આપનાર જનુનીને વીસરી ગયો, જન્મભૂમિની ગુલામીનો યે મને ખ્યાલ ન રહ્યો અને વડીલોએ સોંપેલી પત્નીની પણ મેં અવગણના કરી...’

‘લૈ, લૈ, લૈલા, બાપલા !’ રતનચંદે દીકરાને છાતી સરસો લઈ એનાં આંસુ લૂછવા માંડ્યાં ત્યારે એ વતસલ પિતાના હૈયોમાં છૂપાયલા આંસુના ધોધ એકસામટા વહેવા લાગ્યા.

‘પિતાજી, તમે આટઆટલાં દુઃખ વેડ્યાં, મને ભણાવવા માટે...’

‘બેટા...’

‘અને મેં તમારી જ અવગણના કરી. હવે મારી આંખ ઉઘડી છે, ત્યારે મને પાછો માનવી મટી જઈ એવી ખીણમાં ધકેલી ન દો. મને તમારી સેવા કરવા દો....’

રશ્મિનુભવ

‘હૈ, આપણી દશાનો વિચાર કરૂં છું ત્યારે...’

‘પિતાજી ! આપણા કરતાં આપણા કરોડો દેશવાસીઓની દશા વધુ ખૂરી છે. આપણા કાશીપુરની દશા એથી યે વિશેષ ખૂરી છે. એ બધાની સેવા કરવી એ બી. એ. થયેલા નવજુવાનની સાચી ફરજ છે. મને એ ફરજ બળવવાની તક આપો. હું એ હાથ જોડી તમારી પાસે એટલી ભિક્ષા માગું છું.’

‘હૈ, આવી બધી વાતો મારાથી સમજી શકાતી નથી. તું ભણેલો ગણેલો જાતલીમેન સમજી શકે. તારી ઇચ્છાની આડે મારે આવવું નથી. હું તો હવે થોડા દા’ડાનો મેમાન છું. પણ તારી વહુને તું રાજી રાખજે. એમાં ભગવાંન રાજી ગ્હેશે. અને તારી બાના જીવને નિરાંત મળશે. સ્ત્રીજાતિ તો જીવતી જગતી જોગમાયાનો અવતાર છે. એની આંતરડી કકળાવીને જગતભરમાં કદિ કાઈ સુખી થયું નથી એટલું ધ્યાનમાં રાખજે. હૈ !’

‘પિતાજી ! તમારી આ માંદગીએ જ મારી આંખ ઉઘાડી છે. હવે મને મારી મૂર્ખાઈનું જ્ઞાન થયું છે. પ્રાણને છોડી આજ સુધી હું પડછાયાને પકડવા ફાંફાં મારતો હતો, પણ તમે જીવન નીચોવી નાખીને મને જે માર્ગનું દર્શન કરાવ્યું છે તે હવે હું જીવનભર નહિ વીસરું. કાલ સુધી મેં જેને ગામડિયજી ગણી કાઢી હતી, તે તમારી પુત્રવધૂ સુજનતામાં મારા કરતાં અનેકગણી ચડિયાતી છે, એ હવે હું સમજી શક્યો છું. જો હું વકીલ કે અમલદાર થયો હોત તો હું એને જંગલી જોડ અને ભારરૂપ ગણત, પણ આપના આ જીવનબલિદાનથી...’

‘બેટા, કૈલા ! બધી ભગવાંનની લીલા છે, મેં કશું જ ક્યું નથી. હૈ, પાર્શ્વ તો ધરણીધરનું જ યાવ છે...’

‘તો પછી એની એવી જ ઇચ્છા છે એમ સંતોષ માની,

પરિવર્તન

મને માતા-પિતા અને માતૃભૂમિની સેવા કરવાની પરવાનગી અને આશિષ આપો.'

‘હૈ, મારા તો તને સદાયે આશીર્વાદ જ છે. માતૃમાળનો એક છોકરો એમનાથી ઉછરેો ચાલે છે, છતાં એ કે’છે: ‘પુત્રથી પિતા સદાયે હારેલો જ છે.’ અને એને આશીર્વાદ આપે જ છે ને.’

‘પિતાજી, મારે તમને હગવવા નથી. હારજીતની હોડ તો કોલેજના જુદા જ વાતાવરણે મારી આંખોને મિથ્યા મોહનો અંધાપો આપ્યો! હવે ત્યારે હું પણ માંડી બેઠો હતો. પણ તમારા જ પ્રુદ્ય પ્રતાપે આજે મને નવી આંખ મળી છે અને શહેરી ઝાકઝમાળના મિથ્યા મોહની ભ્રમણામાં બૂલો પડી હું અવળે રસ્તે અટવાતો હતો તેમાં મારી હાર થઈ એ હવે હું સમજી શક્યો છું.’

‘બેટા ! હું ભગવાનની પ્રાર્થના કરું છું કે એ તને એવો બનાવે કે તું સાચો કુળદીપક બને. તને મારા આશીર્વાદ છે.’

‘આપનાં એ પ્રાર્થના અને આશીર્વાદ મને જે બળ આપશે તે જગતમાં બીજે ક્યાંયથી પણ મળી શકે તેમ નથી.’

પુત્રે ફરીથી પિતાના ચરણમાં મસ્તક મૂક્યું અને પિતાએ એની ઉપર વત્સલ હાથ ફેરવવા માંડ્યા એ વખતે ચંપા પતિને દવા આપવા આવી. પિતા-પુત્રને પહેલી જ વખત આમ ગંભીરભાવે વાતો કરતા જોઈ એના હૈયામાં હર્ષનો ઉમળકો આવ્યો.

‘લાવો આ, મારા બાપુજીને હું દવા આપીશ.’ ચંપાના હાથમાં દવાનું સાધન જોઈ જગતે માગણી કરી.

‘ભલે હૈ, તારા હાથની દવા લઈ ભગવાન ઇમનું બધુ દુઃખ મટાડી દો !’ ચંપાએ પુત્રની માગણી સ્વીકારીને કહ્યું.

*

વીજળી અને જગતનું મિલન સમજણપૂર્વકની સોહાગરાતના પ્રથમ મિલન કરતાં પણ વિશેષ આશ્ચર્યક હતું. જગતના પ્રેમની પહેલી પ્રસાદી વીજળી માટે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ મેળવ્યા તુલ્ય બની, ત્યારે વીજળીની આંખોમાંથી આનંદના અતિરેકનાં ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

તે જોઈ જગતે એને હૈયાસરસી લઈને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: 'તું આમ ન કર. હવે તારા અને મારા જીવનની કાળરાત્રિ પૂરી થઈને નવજીવનની ઉપા ઉદિત થઈ છે. મારી આંખો પર મિથ્યા મોહનાં જે પડળ ફરી વળ્યાં હતાં, તે પિતાજીના આત્મભોગના દિવ્યાંજનથી દૂર થયાં છે.' એણે વીજળીનાં આંસુ લૂછી એના મસ્તકને ઊંચું કરી કપાળ ઉપર ચુંબન કર્યું.

'ભગવાંન મારા આ સુખને છીનવી તો નહિ લે, એવી શંકા, મારા મનને વારવા છતાં, વારંવાર ગભરાવી મૂકે છે.'

'વીજળી, એમાં મારે વાંક છે...'

'ના, વાંક મારા નસીબનો...'

'વીજળી, હું બણતો હતો પણ જગતનો મને જરાયે અનુભવ નહિ. મારા કરતાં તો ઓછું બણેલા પિતાજીનાં જ્ઞાન-અનુભવ વધારે છે એ પણ મારાથી હવે જ સમજાયું. એમનાં વચનો હવે તો મારા હૈયામાં જડાઈ ગયાં છે. પિતાજી કહે છે એ ખરૂં છે. 'શ્રીજાતિ જગતમાં જીવતી જાગતી જોગમાયાનો અવતાર છે: એની આંતરડી કકળાવીને દુનિયામાં કદિ કાષ્ઠ સુખી થયું નથી.' એમના એ શબ્દો મને હવે તો જીવનભર યાદ રહેશે....'

નવજીવનની ઉષા

‘મેં શહેરની કન્યાઓ જોઈ, ત્યારથી જ મને લાગ્યું હતું કે હું તમારે લાયક નથી...’

જગતે વીજળીના મોંઢા પર લાથ દાખીને કહ્યું: ‘હવે મને એવી વાતો સંજળાવીશ નહિ. શહેરોમાં બાહ્ય ઠાકોરો ને ટાપટીપ હશે પણ ધન, અધિકાર, સ્વતંત્રતા, સમાનતાના ઉપલક્ષ્યા વિચારોની અસરે નગરકન્યાઓનાં માથાં ચિત્રવિચિત્ર કદપના તરંગોથી ભરાઈ ગયાં છે. એ બહારના બપકા પાછળ મતગતના અસંતોષની આગ ધૂંધવાઈ રહી છે. નવીનારી ભ્રમ કરે છે તેની પાછળ પુરુષ સમોવડી બનવાના અધકચરા વિચારોનો અપયો ધૂમરીઓ લઈ રહ્યો છે. આપણા પૂર્વજોએ જે વાતાવરણ લગ્ન સમારંજની આસપાસ બેસી ક્યું હતું, તેમાં જે કચરો પેસી ગયો હોય તેને દૂર કરીએ તો, એમાં વિશેષ ગંભીરતા અને પવિત્રતા રહેલાં છે. એમાં દંપતી નવ-રચના માટે હમેશને માટે પરસ્પરને અવલંબીને રહે એવી ભાવના છે, ત્યારે અત્યારનાં ‘સિવિલ મેરેજ’ની પાછળ લગ્ન વિચ્છેદ: મિલ્કતમાં ભાગ: વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના ઉચ્છેદક ભાવ ખદબદી રહ્યા છે.’

‘મને એ તો કશું સમજાતું નથી, પણ હું ગામડાની, અભણ, જરાયે રૂપ વિનાની...’

‘એક દિવસ હું એવું જ માનતો હતો, પણ પિતાજીએ મારે સારું મરણને ય વહાલું ગણ્યું છે એ જોયા પછી મને મારી બૂલ સમજાઈ છે. સાચું સુખ બહારના રૂપ, રંગ અને નખરામાંથી નહિ, પણ આંતરમનની નિર્મળતા ઉપર અવલંબે છે. વીજળી, મેં તારી આટલી અવગણના કરી, છતાં તું મારાં ને તારાં માની એમની સેવા ચાકરીમાં યે સંતોષ માની રહી છે. ભણેલી, બાહ્ય ટાપટીપવાળી નગરકન્યા હોત તો મારા પરનું વેર એ મારા વડીલો પર વાપ્યત... વીજળી, હવે એ બધી મધકાલની વાતોને બૂલી જા...’

૨૧મું અધ્યકૃત

‘ના. મારી ખામીઓ હું જોઈ શકું છું. માલતીબહેને એ ખામીઓ દૂર કરવાની, માનણી બહેનની માફક મને સાચી શિખામણ આપી ત્યારથી તો મારાં મા-આપનો પણ તમારા ઉપરનો રોષ ઓછો થઈ ગયો અને મને એમણે લાલુવાની સગવડ કરી આપી...’

‘તું લખતાં વાંચતાં શીખી છે?’

‘હા. તમે આટલું લખ્યા અને હું અલણ રહું તો તમારે માટે ભારરૂપ ગણાઉં, એ માલતીબહેનની વાત મારા હૈયામાં વસી ગઈ...’

‘માલતી તને મળી હતી?’

‘હા. મારા આ નસીબલટાને હું તો એમનો જ પુણ્ય પ્રતાપ માનું છું. તમે મારી સાથે હસીને વાત કરી તે જ દિવસે મેં એમને કાગળ પણ લખ્યો છે...’

‘ત્યારે તો સ્ત્રીઓનું આ બધું પુરુષો વિરૂદ્ધનું જ કાવતરું હતું... હવે એ પકડાઈ ગયું...’

‘ના, અમારી બૂલો જ અમે તો જોઈ છે...’

‘કદાચ એને લીધે જ મને મારી ત્રુટિઓનું જ્ઞાન થયું. હવે હું સમજી શક્યો કે માનવધર્મ સમજવા માટે શિક્ષણ કરતાં આત્માનુભવ વિશેષ મહત્વનો છે. હું આજ સુધી મને જ ભૂલી ગયો હતો, તેથી જ તોફાનમાં સપડાયલા વદાણુના જેવી મારી દશા થઈ હતી. એ અજ્ઞાનને લીધે હું તને તરછોડી બેઠો હતો...’ લાગણીના આવેશથી તેણે વીજળીને પોતાની તરફ ખેંચી અને એના ઓઠ પર રનેહભર્યું સુખન કહ્યું.

બળતા બપોરે તરસે શોષાતા ગળાને શીતળ જળ મળવાથી જેવી શાંતિ વળે એવી શાંતિ વીજળીના સંતપ્ત હૈયાને વળી. અને ઉભય પ્રકૃતિના પારણાસમા આનંદોદ્વેગસને હિંડોળે બૂલી રહ્યાં.

૨૦૦૦ વર્ષથી

પ્રતિહાસે અને લોકસમુદ્ધે
નેની ઉજળી કીર્તિ ગાઈ છે.
અને એથી ૫ વધુ ઉજળી
કીર્તિ જનતાના હૃદયે
સા ય વી રા ખી છે.

૨૦૦૧ના વર્ષમાં

પ્રકાશ

હિંદી સંસ્કૃતિના સર્જકની
આવી પ્રતિભાને રૂપેરી
ધરતી પર લાવે છે.

: દિગ્દર્શક :

શ્રી. વિજય ભટ્ટ

નું મકાન સર્જન

વિક્રમાદિત્ય

: ભૂમિકા :

પૃથ્વીરાજ
પ્રેમચંદીજી
બાબુરાવ પેઢારકર
રત્નમાલા
રંજના

: કલા નિયોજન :

કનુ દેસાઈ

એવરશ્રીન
રીલીઝ

પ્રકાશના

કલાકારોને
હાથે ઝડપથી
તૈયાર થઈ
રહ્યું છે.

જનતાના ભારે ઉત્સાહ
વચ્ચે ચાલુ છે.

સંસ્કારી ચિત્રો જ
જનતા સમક્ષ મુકવાનું
ધ્યેય રાખનાર આ
ઉજ્જવળ પ્રતિકનું
સામાજિક સર્જન

કર્તવ્ય પાછળ ફીદાગીરી
પ્રરજ પાછળ સર્વસ્વ ત્યાગ
ની ઉમદા કહાણી
રજુ કરતું

પ્રકાશ સર્જન

પોલીસ

દિગ્દર્શક :
શાન્તિ કુમાર

: ભૂમિકા :

રત્નમાલા, પ્રેમઅદીખ,
રંજના, જીવન

મોડેલ ટૉકીઝ

ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ.

આવે છે :
પ્રકાશ ચિત્ર

કવિતા

ભૂમિકા :
રત્નમાલા, ઉમાકાન્ત, જીવન

એવરગ્રીન રીલીઝ

એન. આર. દેસાઈ પ્રોડક્શન્સ

★

ભારતવર્ષના
ગ્રામજીવનની
ગરવી નારીની
સુરેખ તસ્વીર

ગાળના પ્રકાર અને
એની ગૂઢ રહસ્યકથા
રૂપેરી પરદા પર
ખેલતી થાય છે.

★

ગાલી

: દિગ્દર્શક :

રમાશંકર ચૌધરી

: છબીકલા :

જાગીરદાર

: સંગીત :

હનુમાનપ્રસાદ

સર્જેદ હસેન

: ક્રાકિલકંઠી :

○ નિર્મળા ○ મંજુલા
[પ્રભાત તારિકા]

○ કરણ દિવાન ○ યાકુબ
○ જયલાલ ○ આનંદપ્રસાદ
○ સુનાલિની દેવી

અમર પિકચર્સ

પ્રકાશન

વધુ વિગત માટે લખો :

સુપ્રીમ ફિલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ ૮૫, દાદર મેઇન રોડ,
મુંબઈ નં. ૧૪

વિક્રમ સંવત ૨૦૦૧નું ગૌરવશાળી મહાન ચિત્ર

અનેક વાર નિહાળ્યા પછી પણ
જેને જોવાની ઝંખના શમતી નથી

જે

ફરજ બૂલેલા સંતાનોને
તિર્થસ્વરૂપ માતાપિતાની
પવિત્ર ભક્તિનો પૂનિત
સંદેશ આપી જાય છે
તે

સનરાધઝનું મહાન સફળ સર્જન

મા - બાપ

દિગ્દર્શક :
વી. એમ. વ્યાસ

વાર્તા :
મોહનલાલ દવે

: ભૂમિકા :

વીણા, નજીર, ચાકુબ, જમદીશ,
દીક્ષિત, મોતી, જગદીશ કર્ણાટકી, કલ્યાણી,
મીરજી મુશરફ, મણદ, રાજકુમારી શુક્લ.

મુંબઈ અને વડોદરાની જનતાને મુગ્ધ કરી રહેલ છે.
અમદાવાદમાં નોવેલ્ટી ટોકીઝમાં રજુ થયું છે.

બુકીંગ માટે તૈયાર છે : બોક્સ બોક્સ ચિત્રો
વિશ્વાસ, રેખા, દુલ્હન, સ્કુલ માસ્ટર

બુકીંગ : હેપી ફીક્શન સર્વીસ, મુંબઈ ૭

પ્રભાકર પિકચર્સ

મહારથી કર્ણ

સંપૂર્ણ કર્ણ પછી ચાર ભવ્યચિત્રોની જાહેરાત કરે છે.

(૧)

શિ વા જી

ગૌપ્તાલજી પ્રતિપાત્રક શૌર્યમૂર્તિની વીરગાથા

(૨)

શ્રીકૃષ્ણ

ભારતના પ્રતાપી નરપુંગવની જીવનગાથા

(૩)

વા હમી કિ

રામાયણના સર્ગક અને ક્રાન્તદર્શીની જીવન કવિતા

(૪)

શંકરાચાર્ય

શાંકરવેદાંતના આદ્યપુરુષ અને તત્ત્વજ્ઞની જીવનઝરમૂર

લાખોના ખર્ચે અને વિખ્યાત કલાકારોના

સહકારથી તૈયાર થાય છે.

સર્વ હક્ક

માણેકલાલ યુનીલાલ એન્ડ સન્સ લી૦

ચોપાટી ચેમ્બર્સ

મુંબઈ ૭

પહેલો સ્પર્શ

મોગરાની સુગંધ જેવો
મીઠો, ગુલાબકળા જેવો
મોહક, કમળ પાંદડી
સમો મુલામય. એ પહેલો
સ્પર્શ રામદાસની
દુનિયા પલટાવી મથો.

: દિગ્દર્શક :

વી. શાંતારામની
સર્વમોહી રચના

કથા સંવાદ અને ગીતો
દિવાન શરાર

રાજકમલ ચિત્ર

મુખ્ય ભૂમિકા :

- વનુમાલા
- ઉલ્હાસ

આપના શહેરમાં બહુ
જલદીથી આવી પહોંચશે

નોવેલ્ટી

મુંબઈ.

શકુન્તલા હીરક મહાત્સવ ઉજવી આગળ વધે છે.
સળંગ રંગીન કોપી

સ્વસ્તિકે મુંબઈ

મુંબઈમાં
શરૂ થઈ ચુક્યું છે.

આમ્યજીવનને
સ્પર્શી તે એક
યુવાન ડોક્ટરના
સેવા અને પ્રેમ
ના આદર્શની કથા

મિનરવા
યુવીટોનનું
મનોહારી
સર્જન

ડૉ. કુમાર

દિગ્દર્શક—
કિશોર શર્મા

તમારા શહેરમાં
આવે ત્યારે
જરૂર જોજો

—મૂલિકા—

બલવંતસીંગ
ખુરશીદ (નવી)
પી. બેનરજી
ભતિકા અને
નજમા

કૃષ્ણ

તા. ૧૧ મા
નવેમ્બરથી
શરૂ છે.

ટોકીઝ-મુંબઈ

—કુઆશ થીએટર—

મિનરવા શી. એ. નું ફેમસ પ્રકાશન

આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિહાર
કરનારા દેશપ્રેમી યુગલનું
રોમાંચકારી કાવ્યચિત્ર

આચાર્ય અત્રેનું
દમામદાર સંગીત સર્જન

પરિન્દે

દિગ્દર્શક :
આચાર્ય અત્રે

સંગીત :
પં. ગોવિંદરામ

: ભૂમિકા :

સંગીત સમ્રાટ

સ્વરુપ સુંદર

સુરેન્દ્ર

વનમાલા

નૃત્યાપ્સરા

અલ્લનાયક

સિતારા

બાબુરાવ પેંઢારકર

વિનોદભૂતિ દીક્ષિત,

સુનાલિની દેવી,

લીલા મિત્ર

હિપરાંત અનેક નામાંકિત કલાકારો.

અખિલ જગતના હોકા ધરાવતા:

યુનાઈટેડ શીલ્પ એ ક્વેન્સ

૧૧, રમરીન્ડ લેન, કોટ, મુંબઈ.

કોઈ જો આવે દીવડા સાથે
દીવડે દીવડો જાગે !

દીવડે
દીવડો
જગાવતા

પિયા મિલન

ના અણુમોલ
પ્રસંગને રૂપેરી
પરદા ઉપર
રોડા રાખે છે.

સાથે છે-

નટખટ
બાળનંદી
બેબી શકુન્તલા
નજમા
મીરઝાં સુશરફ

નમણી
નિર્મળા
મસ્ત
મોતીલાલ

દિગ્દર્શન-

એસ. એમ. યુસુફ.

નિર્માતા-

જે. બી. એચ. વાડીયા

કેંક સમયમાં

અમદાવાદના ભણીતા

છબી ઘરમાં રજુ થશે

હિંદ પિક્ચર્સનું સામાજિક ચિત્ર

આ બે

દિર્ઘશિક : નજર

: ભૂમિકા :

નજર, સીતારા, યાકુબ, જગદીશ વગેરે

[૨]

છેડ છાડ

દિર્ઘશિક : કે. અમરનાથ

સીતા, નજર, ગોપ વગેરે

★

યુનાઈટેડ ફિલ્મ્સ કૃત

નર્મ હંદ ગી

: ભૂમિકા :

અનીશ, ખાલુન, યાકુબ શેખ મુખ્તાર,

ગોપ, નજમા વગેરે

બુકીંગ

ઈન્ડિયા ફિલ્મ સર્કિટ

લેમિંગ્ટન રોડ

..

મુંબઈ નં. ૪

વિરાટ પ્રેક્ષકવર્ગ
જેને જોવા આતુર છે

અનાથ નહિ હોવા છતાં કુદરતે
અનાથ સ્થિતિમાં મુકી દીધી તેવી

ઔરતને

સન આર્ટ પિકચર્સની

:નવિન શૈલીથી રૂપેરી

પરદા ઉપર રજુ કરે છે

ઉસ પાર

નિર્માતા - દિગ્દર્શક :

શ્રી ચીમનલાલ લુહાર

વાર્તા : ગીત : સંગીત :

સંતોષી પં. મધુર ફીરોઝ નઝમી

(જવાબ ફેઈમ)

: ભૂમિકા :

ધીરલાલ : સ્વર્ણલતા : ચંદ્રમોહન

કનૈયાલાલ : સુભાષિના ચેટરજી

અને ચાર્લી

ભૂમિકા :

સન આર્ટ પીકચર્સ

તારદેવ : વૈદ મેન્શન

મુખ્ય.

કુદ સમયમાં તમારા

માનીતા સીનેમામાં

રજુ થશે

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશીઅલ નં. ૧

મગજના જ્ઞાનતંતુઓ બળવાન અને
છે. ઘોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા
અટકે છે ટાલમાં વાળ ઊગે છે, ખોડો
મટે છે. યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ
વધે છે. દરેક રૂતુમાં બહેનો, પુરૂષો અને
બાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.

બધે મળે છે.

શ્રી રા મ તી ર્થ યો ગા શ્ર મ

૪૪૮, સેન્ટ હર્ટ' રોડ, મુંબઈ ૪

૧ પાઉંડની બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦ અર્ધો પાઉંડની બા. રૂ. ૨-૦-૦

બોબીનની રીંગો

તાંબાની, પિત્તળની અને
દીનની તમામ પ્રકારની
સસ્તી અને સારી રીંગો

: બનાવનાર :

ચીમનલાલ કેશવલાલ પંચાલ

ઠે: મદન ગોપાળની હવેલી :

અમદાવાદ.

તારતું શિરનામું :

‘બોબીન રીંગ’

બાળકોનાં જીવલેણ દર્દોને
નાબુદ કરે છે.

બાલ સહાય

—એટલે—

વરાધની દવા

બાળકોને તંદુરસ્ત
બનાવનારું અમૂલ્ય ઔષધ
બાળકોનાં જીવનની તંદુરસ્તી
માટે “બાલસહાય” વરાધની
દવા તાત્કાલીક ફાયદો આપ-
નાર અમૂલ્ય ઔષધ તરીકે
પુરવાર થયેલ છે. ઘડી ઘડીમાં
થઈ આવતી અવનવી અનેક
બીમારીઓમાં દરેકે દરેક
બાળકને સંપૂર્ણ ફાયદો
મળેલો છે.

ડબી એકની કિં. રૂ. ૧-૦-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદા.
ત્રણ ડબી સાથેની કિંમત
રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

અનેક દર્દોનું મુજ
એક જ હોય છે.

લીવર ટોનિક પીલ્સ

(રજીસ્ટર્ડ)

પેટના તમામ રોગો નાબુદ
કરનારું અમૂલ્ય ઔષધ
જીવનને નિરોગી રાખવા માટે
પેટની તંદુરસ્તીની ખાસ
જરૂરીયાત ગણાય. “લીવર
ટોનિક પીલ્સ”ના સેવનથી
ઘડીઘડીમાં થઈ આવતી અવ-
નવી બીમારીઓમાં દરેકે દરેકને
સંપૂર્ણ ફાયદો મળેલો છે.
બાટલી એકની કિં. રૂ. ૧-૪-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદું.
સંપૂર્ણ ખોરાક ત્રણ બાટલી સાથેની
કિંમત રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી.
ખર્ચ માફ.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મરી કદતા વાળ સદમલ છે
વાળ લાંબા અને સુસમાર બને છે

ગાંધીજી આભા તેલ

સી.એ. પુરુષો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ
માટે આ શીર્ષાદ સમાન છે. ૩
જાડીમિયા ભરી વાસકિત વધારે છે
લાલ પડેલા માથામાં વાળ ઉગારે છે

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

સામાજિક સેવા સંસ્થા
અમદાવાદ, ગાંધી માર્ગ નં. ૩
અને અન્ય ૬૨૨ સ્થાનોએ

નંદામા વાળ આજે નાજુદ કરો

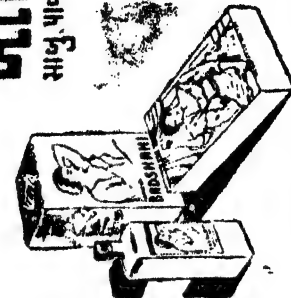

જાદુશાહી

માન્ય પાવડર નથા સી રામ વાપરો

અને કોમલ અમલી ઉભર
બતા દરરોજી ફર રહો
આમડીને કોઈ અનન્ય
નુશામ પડ્યાયા સિલ્કો
ચમકારીક રોને કાલ
આરો છે.

સી.એ.મસ્ટર અમર
મુબઈ નં. ૩

ઘડી આળો ખરીદતા પહેલાં

અમારા શો રૂમની મુલાકાત લેશો!

સુંદર અને ટકાઉ ઘડીઆળો
કિફાયત ભાવે અમારે ત્યાંથી મળશે

કાંડાની ઘડીઆળોના સીલ્ક,
મેટની દોરી, ચામડાના, રોલ્ડ-
ગોલ્ડ, સ્ટેઇનલેસ સ્ટીલ અને
ડ્યુરેક્ષ બ્રાન્ડના વિધવિધ પટાઓ
અમારે ત્યાં મળે છે.

બેટ આપવા માટે સોનાના લેટેસ્ટ ફેશનના મીનાકારી દાગીનાઓ
તથા ચાંદીનાં વાસણો તૈયાર મળશે, તેમજ ઑર્ડરથી બનાવી આપીશું.

રીપેરીંગ દરેક મેકરના ઘડીઆળોનું ઉત્તમ
કારીગરોના હાથે ગેરંટીથી
કરવામાં આવે છે.

ફીનીક્ષ વૉચ કું.

૧૬૭, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ. ટે. નં. ૩૦૪૩૩.

PHOENIX WATCH CO.

Fort, Bombay,

વર્કશોપ

૧૦૫, ધનજી સ્ટ્રીટ.

આપના માનીતા
છબીધરમાં રજુ
થવાની તારીખ
જેતા રહે!

જાહેરખબરિયાં લખનાને
પરિણામે થતા સંસાર
ભવાડા

‘ખંધન’ ‘કંઝન’
‘નયા સંસાર’ ના
સ ક ણ દિ ગ્દ શ ક
શ્રી. એન. આર. આચાર્ય
ની બેનમુન સામાજિક કૃતિ

રૂપરાણી લીલાનું
નાગનૃત્ય જોવાનું
આજથી જ નોંધી રાખજો.

કથાનક, નૃત્ય, સંગીત,
અભિનયમાં નવી શૈલીની
પીછાન આપતું....

આચાર્ય આર્ટ પ્રોડક્શન્સનું

વિનોદી સર્જન

આ ગે કદ મ

: રૂપધરો :

મોતીલાલ, અંજલિદેવી, મુખારક, રાજકુમારી શુક્લ,
પદ્મા બેનરજી, લીલા પવાર.

મુંબઈમાં તાજ ટાંકીઝમાં ચાલી રહ્યું છે.

એવરશ્રીન પ્રકાશન

‘રણાનુમંત્ર’ આ પ્રકારની ઘટનાની નવલ કથા છે. આમાં નવજુવાનો સામે આક્ષેપ મુકવાની કે એમને ઉપાલંબ આપવાની લેખકની દાનત નથી. એ તો માત્ર વિવિધ પરિબળો અને વિવિધ વાતાવરણમાંથી જન્મતા સંઘર્ષો રજૂ કરીને વચ્ચેથી ખસી જાય છે.

આ પ્રકારની ઘટનાઓ એ એકલા કાંઈ સમાજનો કે મુલકનોજ પ્રશ્ન નથી રહી: એ તો દેશેદેશ અને ખંડખંડમાં ઉદ્ભવ માગતી સમસ્યાઓ બની બેઠી છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં ગામડાં અને નગરોની વચ્ચે આચાર-વિચારનો મોટો અખાત પથરાઈ વળેલો છે; એટલે આવી ઘટનાઓ બને તેથી બંધ પામવાનું નથી. તેમ ઉચ્ચ કેળવણીથી આવા પ્રકાર બને છે એમ કદાપી કેળવણીની ટીકા કરવાનું શે કંઈ કારણ નથી.

જે સ્થિતિ, સંજોગ અને વાતાવરણને લીધે આવી ઘટનાઓના પ્રસંગ ઉપ-સ્થિત થતા હોય, તેનો વિચાર કરી એને પટ્ટાવવા માટે સમય, શક્તિ અને બુદ્ધિનો સદુપયોગ થાય તે નિષ્ક્રિય નિષેધ અને નિષ્ક્રિય ઉપદેશ કરતાં હજાર હરજો ઉપયોગી છે.

તલવારની ધારે

જગતના સિંહાસને

ਭਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਫਰੀ

- ૫૪૪ મનાતી ૭૬૫ સિદ્ધસભે

ਮਾਣਕ ਤੀਰੀ ਸ਼ੁਕਲਾ ਨਥੀ

સ. પ્રા. ૮

54 511 5

ॐ ऐं ह्रीं ५३६१ ५२॥

જગતના સામ્રાજ્યોને

2000 2000

SAK O. 2000

ਅੰਕ ੧   ਅੰਕ ੨   ਅੰਕ ੩

: Gain .

[illegible]

Green's -

449

11-24-41

સાંસ્કૃતિક, બાણીય પંદારક, સીમા દેવાઈ

